

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

VII. évfolyam

Főszerkesztő
FAZEKAS JÓZSEF

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Felelős szerkesztő
TÖRÖK TAMÁS

Szerkesztőbizottság

Csanda Gábor, Gyurgyík László, Hunčík Péter, Hushegyi Gábor, Kiss József,
Lanstyák István, Liszka József, Mészáros András, Szarka László, Tóth Károly,
Vadkerty Katalin, Varga Sándor, Végh László

Tartalom

Tanulmányok

TÓTH ENDRE

A csehszlovák diplomácia és Habsburg Károly első
restaurációs kísérlete Magyarországon

(1921. március 26–április 5.) (1. rész) 3

GAUCSÍK ISTVÁN

Gazdasági szervezetépítés és érdekvédelem.

A csehszlovákiai magyarság két világháború közötti

gazdasági szervezetei (1. rész) 27

PETHEŐ ATTILA

Az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörés története 45

JURAJ MARUŠIAK

A magyar kisebbség a normalizációs évek szlovákiai

politikájának összefüggéseiben (2. rész) 63

LAMPL ZSUZSANNA

A dél-szlovákiai magyar és szlovák fiatalok vallásossága 85

IFJ. HULKÓ GÁBOR

A szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységek

végzésének joga – elmélet és gyakorlat 109

LANSTYÁK ISTVÁN

A kódváltásról – nyelvtani szempontból 121

Évforduló

VARAGYA SZILVIA

Magyar Hírmondó – az első magyar nyelvű időszaki lap 131

Közlemények

L. JUHÁSZ ILONA

Szlovákiai magyar tájak néprajzi irodalma a bibliográfiák tükrében 145

RABEC ISTVÁN

A nyelvvesztés vizsgálata pozsonyi magyar egyetemisták körében 151

Reflexió

MÉSZÁROS ANDRÁS

A Magyarok Szlovákiában (1989–2004) című kötetéről 157

Műhely

A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma 163

Dokumentumok

JOÓ ANDRÁS

Tiso elnök és egy magyar országgyűlési képviselő politikai természetű magánbeszélgetése 1943 tavaszán 171

Könyvek

Voigt Vilmos: A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba (Liszka József) 185

É. Kiss Katalin: Anyanyelvünk állapotáról (Szabó Mihály Gizella) 186

Von Minderheiten zu Volksgruppen. 20 Jahre Wiener Arbeitsgemeinschaft (Varga Sándor) 189

Fodor István: A világ nyelvei és nyelvcsaládjai (Pintér Tibor) 191

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, P. O. Box 52., Parková 4., 931 01 Šamorín. E-mail: forum@foruminst.sk, torok@foruminst.sk • Borítóterv: Suszter Viktor • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. Felelős kiadó: Tóth Károly igazgató • Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár • Nyomta: EXPRESPRINT s. r. o., Partizánske • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma és az Illyés Közalapítvány (Bp.) támogatásával • Példányszám: 1000 • Ára: 80 Sk • Reg. szám: MK SR 2063/99 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk> • Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, P. O. Box 52., Parková 4., 931 01 Šamorín. E-mail: forum@foruminst.sk • Návrh obálky: Viktor Suszter • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. Zodpovedný: Károly Tóth riaditeľ • Tlačiarenská príprava: Kalligram Typography s.r.o., Nové Zámky • Tlač: EXPRESPRINT, s. r. o., Partizánske • S finančným príspevkom MK SR • Náklad: 1000 • Cena: 80 Sk • Reg. číslo: MK SR 2063/99 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.foruminst.sk>

A csehszlovák diplomácia és Habsburg Károly első restaurációs kísérlete Magyarországon (1921. március 26–április 5.)

(1. rész)

ENDRE TÓTH
The first restoration efforts of the Czechoslovak diplomacy and
Charles Habsburg in Hungary (26th March 1921 – 5th April) (1. part)

94(437)“1921“
94(4-191.2)“19“
94(439)“1921“
327(437:439)“1921“

Middle-Europe after the First World War, Habsburg-restoration, the king issue, Little Antant, diplomatic relations, foreign representation, internal crisis

A tanulmány témája a két világháború közötti Magyarország történelmének egyik legnagyobb jelentőségű eseménye, amely nemcsak a kor csehszlovák–magyar kapcsolataira gyakorolt jelentős hatást, hanem az 1921-es év első felének egyik legfontosabb nemzetközi-politikai eseményévé vált. A szóban forgó esemény az utolsó osztrák császár és magyar király IV. Habsburg Károly első restaurációs kísérlete volt. Jelen tanulmány célja, hogy az esemény egyes mozzanatait elsősorban a csehszlovák–magyar kapcsolatok szempontjából rekonstruálja, illetve, hogy az exkirály Magyarországra érkezése körüli eseményeket időrendi sorrendben, elsősorban Habsburg Károly e kalandos lépésének és a csehszlovák diplomácia ténykedésének és szerepének viszonylatában adja elő.¹

A királykérdés, mint Magyarország kül- és belpolitikai konszolidációjának fékezőereje, és a csehszlovák–magyar kapcsolatokban játszott szerepe

Csehszlovákia és Magyarország háború utáni együttélését az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után, mint közismert, nem éppen a kölcsönös barátság jellemezte. Az újonnan alakuló Közép-Európában a két világháború közti fagyos csehszlovák–magyar kapcsolatok háttere már e viszony legelején kialakult. Közvetlenül az önálló Csehszlovákia és a háború utáni Magyarország megalakulását követően a két, egymással szomszédos állam közti konfliktus legfontosabb problémájává természetesen a közös határ megállapítása, azaz a területi kérdés vált. Ugyanakkor, mint nem

kevésbé komoly probléma, Magyarország kormányformája is a kérdéses pontok között jelent meg. E két kérdés, ill. azok merőben különböző magyar és csehszlovák megközelítései eleve negatív irányban jelölték ki a kezdeti kapcsolatokat, melyek az elkövetkező időszakban végleg aláásták a kölcsönös bizalom esélyét, nemcsak a politikai képviselők részéről, hanem a két állam nyilvánossága részéről is. Ha a csehszlovák diplomácia szemszögéből, jelentőségük alapján szeretnénk e két legfontosabb, a két ország közti viszonyok legalább normálisnak nevezhető szintjének elérését akadályozó problémát sorrendbe állítani, megállapíthatjuk, hogy a legkomolyabbnak mindenképpen a közös határ kérdése számított. A csehszlovák külpolitika ugyanakkor a legelejétől nagy figyelmet szentelt a Magyarország államformájával kapcsolatos kérdésnek, így a királykérdésnek is, és minden esetben, amikor szükségét érezte, kategorikusan kifejezésre juttatta egyet nem értését a Habsburgok trónra való visszatérésével, ill. a magyarországi monarchista kormányforma megteremtésének lehetőségével. Ugyanakkor Magyarország monarchikus államforma melletti elkötelezettségét, bizonyos feltételek mellett hajlandó volt tolerálni, mivel az ilyen irányú döntést Magyarország belügyének tekintette. Más volt viszont a Habsburgok magyarországi restaurációjával kapcsolatos álláspontja, legyen szó a restauráció bármely formájáról és az uralkodóház bármely tagjáról, melynek esélye, mint a magyarországi monarchikus államforma megerősítése, az adott körülmények közt nagyon is reális volt.²

A magyarországi helyzet a restauráció irányába történő alakulása Csehszlovákia, de más országok számára is a nehezen kiharcolt nemzeti és állami függetlenség veszélyét és egyben a nehezen konszolidálódó közép-európai viszonyok destabilizálódásának lehetőségét jelentette. Ha Magyarország szomszédjai a Szent István-i korona erős kultuszával megerősített monarchista államformában saját integritásuk fenyegetettségét látták, akkor a Habsburgok magyarországi trónra kerülése ezen aggodalmak megalapozottságát jelentette volna, hiszen ki más nyújthatott volna jobb történelmi-jogi alapot a magyarországi revizionista törekvéseknek, mint egy Habsburg-dinasztiabeli uralkodó, és ebben az esetben lényegtelen volt, hogy e személy Habsburg Károly vagy az uralkodóház egy másik tagja. A szomszédos államok a Habsburg-dinasztia valamely tagjának esetleges restaurálásával kapcsolatos aggodalmait Habsburg József főherceg magyarországi tartózkodása is alátámasztotta, aki az országon belül jelentős népszerűségnek örvendett. Az aggodalmak további megerősítését nemcsak az 1919-es események jelentették, amikor Habsburg József egy rövid időre az ország kormányzójaként működött, hanem József közszereplése is. A megfigyelők bizonyára nem kis érdeklődését váltotta ki Habsburg József és társa az 1921. január 16-i Szabadság téri ötvenezres tömeg előtt tartott szoboravatáson való részvétele (*Sborník... 1921, 2:25*), ahol a négy felállított szobor „a Magyarországtól elszakított Felvidék, Erdély, Bánát és Nyugat-Magyarország felett érzett fájdalmat szimbolizálta”³ (*Sborník... 1921, 2:17*). Az esemény azt is igazolta, hogy a békekonferencia könyörtelen döntését a magyar társadalom továbbra is traumaként éli meg.⁴

Csehszlovákia és Magyarország viszonyának rendezése útjában álló, fentebb említett két alapvető akadály súlyával kapcsolatban összefoglalásképp leszögezhetjük, hogy amíg a közös határ kérdése a trianoni békeszerződés 1920 júniusában történt aláírásáig a csehszlovák–magyar kétoldalú kapcsolatok első számú problé-

mája volt, úgy ezt követően a kölcsönös kapcsolatok terén a királykérdés vált az első számú témává, egészen a probléma végleges megoldásáig, azaz a Habsburgok 1921 őszén, Károly második restaurációs kísérlete után a magyar parlament által történt trónfosztásáig.⁵ Viszont ebben az esetben is – ugyanúgy, mint korábban – a területi kérdés és a királykérdés szorosan összekapcsolódtak, mivel a királykérdés végleges megoldása egyben a trianoni határok revíziója irányába vezető utak egyikét is jelentette.

A királykérdés, illetve a Habsburgok lehetséges magyarországi restaurációja azonban nem csak a csehszlovák diplomáciát aggasztotta. A királykérdést maga Magyarország is komoly problémaként élte meg, ahol az államfő kérdésének ideiglenes megoldása – a nemzetgyűlés 1920 első harmadában megerősítette a monarchista államformát, és ideiglenes államfőként vitéz nagybányai Horthy Miklóst mint kormányzót választotta⁶ – komoly akadályt jelentett az ország mind bel-, mind külpolitikai konszolidációja terén, amelyhez pedig az előző évek során már minden szükséges előfeltételt megteremtettek – a magyar parlament aláírta és törvénybe foglalta a trianoni békeszerződés ratifikációs jegyzőkönyvét, amely az 1919-es drámai forradalmi események utáni a belpolitikai helyzet végleges lecsillapodását jelentette. Ezenkívül megtartották a háborút követő első parlamenti választásokat, amelyek egyúttal az első általános, egyenlő és közvetlen választójogon alapuló magyar választások voltak, és megalakult a választásokból győztesként kikerülő konszolidációpárti keresztény és kiscgazda erőkből álló kormánykoalíció.⁷ Annak ellenére, hogy a választásokból kikerülő kormány programja és politikai lépései megerősítették a Magyarország bel- és külpolitikai konszolidációját célzó igyekezetet, Magyarországon még mindig reális veszélye volt annak, hogy a belpolitikai konfliktusok negatív hatást gyakoroljanak az ország politikai irányultságára és ezen keresztül az újjáalakult közép-európai viszonyok végleges rendeződésére.

Az ország mind belpolitikai, mind külpolitikai konszolidációját fenyegető veszély pont a Magyar Királyság államfőjével kapcsolatos kérdés megoldásának ideiglenes jellegéből fakadt. A királykérdés végleges megoldásának elodázása valójában csak egy permanensen fenyegető komoly belpolitikai konfliktus kipattanásának későbbre való halasztását jelentette. A kérdés végleges megoldásának fontossága, az ország háború utáni külpolitikai helyzetének komolysága szempontjából meghaladta a kérdés Magyarországon belül érzékelt belpolitikai dimenzióját. A királykérdés végleges megoldásának határozatlan időre való elnapolása nemcsak a Károly által kezdeményezett restaurációs kísérletben rejlő veszélyt jelentette, hanem elsősorban a kormánykoalíción belüli lehetséges konfliktusok veszélyét is, amelyek háttérben az ország legproblematisabb belpolitikai kérdése, az államfő kérdése állt.

Az államfő kérdésének ideiglenes megoldása ugyanis a választásokból kikerülő keresztény-nemzeti kormányerő összetartásának legfőbb akadálya volt. A koalíción belül a kérdés időről időre felmerült, majd újra konzerválódott. Ahogy a probléma Magyarország politikai színterét kettéosztotta, egyik oldalon a legitimistákkal, az excsászár, illetve exkirály, IV. Habsburg Károly támogatóival, a másikon azokkal, akik a szabad királyválasztás mellett álltak, ugyanúgy osztotta ketté a kormánykoalíciót is. Az első csoport támogatói a kormányon és a törvényhozó testületen belül elsősorban a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából (KNEP) kerültek ki, míg a második csoport az Országos Kiscgazda- és Földműves Párt köré tömörült. A kiscgazdák

voltak azok, akik leggyakrabban hozakodtak elő a királykérdéssel, amelynek – a szabad királyválasztás elvének törvénybe iktatásával – minél előbb szerettek volna a végére járni, míg a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja igyekezett a királykérdést meghatározatlan időre elhalasztani, ily módon megőrizni az e téren addig kialakult *status quót*.

A választásokból kikerülő kormány tehát igencsak ingatag alapokon állt. A királykérdés – a politikai mozgások háttérében állva – a fontos politikai egyeztetéseket és jelentősebb parlamenti szavazásokat is befolyásolta. Ilyen körülmények között természetesen az első kormányválság sem várta sokáig magát. A kiobbanásához nagyban hozzájárultak az ország rendkívül nehéz gazdasági, pénzügyi, de elsősorban nyersanyagellátási gondjai. Az ország kritikus gazdasági helyzete és a kormánykoalícióon belül a királykérdés körüli huzavona december elején követelte az első áldozatot, a kiscgazda pénzügyminiszter, Korányi Frigyes személyében, akinek a nemzetgyűlés bizalmatlanságot szavazott. Közvetlenül ez után a kormány lemondott. Az új kormány megalakításával újra a leköszönő miniszterelnököt, gróf Teleki Pált bízták meg, akinek sikerült leküzdenie a tizennégy napos kormányválságot, kisebb kozmetikai változások véghezvitelével megtartania régi kormányát, és életben tartani a koalíciót.⁸

Nem egészen két hónapon belül, 1921 februárjában a királykérdés, immár a koalícióon belüli közvetlen kiobbantó okként újabb kormányválsághoz vezetett. Az ügy a két tábor – a legitimisták és a kormánypártiak – a szokásosnál élénkebb tevékenységével kezdődött. Január közepén a nagy nehezen elcsendesedett politikai életet gróf Andrassy Gyula ténykedése kavarta fel, aki a legnagyobb kereszténynemzeti frakció vezetőjével, Haller Istvánnal együtt felszólította a legitimista képviselőket, hogy párthovatartozásuktól függetlenül egyesítsék a legitimista képviselőket. A kedélyeket tovább szította a nemzetgyűlés delegátusának, gróf Apponyi Albertnek hazatérése, aki útja során meglátogatta svájci száműzetésében az exkirályt, Habsburg Károlyt, lépése a magyar parlamentben éles vitákat váltott ki. A kiscgazdák a kiélesedett politikai helyzetre reagálva Nagyatádi Szabó István, a párt vezető személyisége, a volt kereskedelmi miniszter vezetésével Budapesten megszervezték a szabad királyválasztás híveinek nagygyűlését.

A magyar törvényhozó testületben eluralkodó puszkaporos hangulat a királykérdés azonnali megtárgyalását és végleges megoldását sürgető követelésekhez vezetett. A kormánykoalíció léte tehát ismét kérdésessé vált. Gróf Teleki Pál miniszterelnök ekkor meglepő politikai manőverrel próbálta megoldani a kialakult helyzetet. Február 3-án harmincnyolc további képviselővel együtt kilépett a kormánykoalícióból, így próbálta megegyezésre bírni az egymással szemben álló feleket. Teleki lépése egészen különleges helyzetet teremtett, mivel személyében maga a miniszterelnök került ellenzékbe saját kormányával szemben. Teleki ügyességének köszönhetően végül is újraindult az együttműködés a kormányon belül, illetve a kereszténynemzeti és a kiscgazda képviselők között, amelynek eredményeképpen a képviselők többsége elfogadta a királykérdés megtárgyalásának későbbre halasztását.

Fontos megemlítenünk, hogy a királykérdés körüli februári belpolitikai feszültség kiéleződésében nem kis szerepe volt Edvard Beneš beszédének, amelyet a csehszlovák nemzetgyűlés alsóházában, 1921. január 27-én, a szenátus Magyarországgal, a többi osztrák–magyar utódállammal és Bulgáriával kötött békeszerződésről

hozott határozati javaslatának első olvasata, illetve a Csehszlovákia államhatáiról hozott törvény kapcsán tartott. A magyarországi belpolitikai szituáció miatt Csehszlovákia – teljesen érthető módon – feszült figyelemmel követte a helyzet minden olyan irányban történő alakulását, amely Károly exkirály vagy a Habsburg-ház bármely más tagjának restaurálásához vezetett volna. Emiatt a csehszlovák diplomácia vezetője, Edvard Beneš a csehszlovák parlament képviselőháza előtt tartott januári beszédében, utalva az utolsó kormányválságra, amelyet szintén a királykérdés váltott ki, figyelmeztette Magyarországot, hogy a restauráció irányában tett esetleges döntése semmilyen esetben sem fogadható el északi szomszédja, de más országok számára sem, és ha Magyarország mégis a Habsburgoknak a magyar trónra való visszahelyezéséhez vezető lépésre szánná el magát, azt Csehszlovákia mint *casus belli*t értelmezné, azaz Csehszlovákia ilyen esetben kész nemcsak diplomáciai, de katonai erőfeszítéseket is tenni (Beneš 1924, 114; vagy lásd *Těsnopisecké... 1921, 1858–1872*).

Amint azt korábban említettem, Csehszlovákia nemcsak akkor kezdte figyelemmel kísérni Magyarország monarchista jövőjének alakulását, amikor a trianoni békeszerződés magyar parlament általi, 1920 őszén történt elfogadását követően, illetve Magyarország 1920 első harmada során a monarchista államforma választását követően – amely döntés a Habsburg uralkodóház esetleges restaurációjának lehetőségét is megnyitotta – a kérdés „időzített bombaként” kezdett működni. A csehszlovák diplomácia éberrel figyelt a magyarországi királykérdés minden egyes kulminációja alatt: mind 1919 nyarán a Magyar Köztársaság elbukása során, mind 1919 és 1920 fordulóján, amikor a választási kampány során az államfő kérdése ismét a felszínre került, de ugyanúgy 1920 és 1921 fordulóján is, a kormányhatalmon belüli ellentétek során.

Figyelmünket gyakran elkerüli az a tény, hogy a Habsburg-dinasztia legelső restaurációs kísérlete már az 1919-es, forradalmi eseményekkel terhelt év során megtörtént, amikor augusztus 7-én, nem sokkal a Magyar Köztársaság bukása után Habsburg József főherceg, mint kormányzó átvette a hatalmat, és tette ezt angol és olasz politikai körök, ill. az antanthatalmak bécsi és budapesti külképviseleteinek támogatásával(!). Csehszlovákia már ekkor határozottan kifejezésre juttatta elítélő álláspontját a magyarországi Habsburg-uralom visszaállítására tett bármilyen kísérlettel kapcsolatban, és a még üléselő békekonferenciára küldött diplomáciai jegyzékében hangsúlyozta, hogy „a Habsburg-ház restaurálására Csehszlovákia léte szempontjából, mint szélsőségesen veszélyes lépésre tekint” (*Diplomatické... 1922, 13*), és mindent megtesz annak érdekében, hogy megakadályozza a Habsburgok magyarországi hatalomra jutását (*Diplomatické... 1922, 13*). Augusztus 21-én Habsburg József hatalomra jutását már a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa is hivatalosan elítélte, és hozzá kell tennünk, hogy e kategorikusan elutasító álláspont kialakításában a csehszlovák diplomácia nem kis szerepet játszott. Azonban sem akkor, sem az egész 1920-as év során a magyarországi belpolitikai szituáció nem kedvezett a Habsburgok bármilyen formában történő restaurációjának, a Habsburg-dinasztiabeli államfő választása nem talált az országon belül széleskörű támogatásra, ami már önmagában is keresztülhúzta József és a vele együttműködő legitimista Friedrich István, a forradalom utáni második miniszterelnök sikerének lehetőségét. A magyarországi eseményekre, de leginkább az országban uralkodó töké-

letes káoszra – melyből néhány, többé-kevésbé befolyásos hatalmi csoportosulás próbált kiutat találni – érkező hivatalos nemzetközi visszhang hatására végül Habsburg József az ország éléről távozott.

Miután az országban dúló forradalmi események valamelyest lenyugodtak, az 1919-es év végén és a következő év elején a királykérdés ismét egy bizonyos mértékig legitimé, külpolitikai kontextusban pedig kiélezettebbé vált. A háború utáni első parlamenti választások apropóján az újjáalakult Magyarország államformájának kérdése a választási kampány központi témájává vált, amellyel leginkább a két leg-erősebb, a kereszténynemzeti és a kiscgazdapárt foglalkozott. A királykérdés második központba kerülésének köszönhetően – nem túl meglepő módon – egy alapvető fontosságú, a Habsburg-restaurációt nemcsak külföldön ellenzők fegyverének számító dokumentum került napvilágra. E dokumentum a nagykövetek konferenciájának jegyzéke volt, 1920. február 4-i keltezéssel, amely kategorikusan elutasít mindenféle, a Habsburgoknak a magyar trónra való visszatérését megengedő bármilyen lehetőséget, és amelyet valamiféle mértéknek, irányelvnek szántak a magyarországi királykérdés jövőbeni megoldását illetően.⁹ A csehszlovák diplomácia e jegyzék megalkotásánál is jelentős szerepet játszott, és általa nemzetközi-politikai támogatást nyert egy esetleges diplomáciai „háborúhoz”, arra az esetre, ha a magyarországi események a Habsburg-restauráció irányába mozdulnak el.

Csehszlovákia ébersége a királykérdés területén a nemzetközi súlyú jegyzék megszületése után sem lankadt, amely pedig nemzetközi-politikai szempontból egyértelműen elítélte a Habsburg-uralkodóház magyarországi ismételt hatalomra kerülésére tett bármiféle kísérletet. A kérdéssel kapcsolatos csehszlovák álláspont nem kevésbé lényegre törő deklarációja a kisantant létrehozása volt, egyelőre csak bilaterális szinten, amikor Csehszlovákia és Jugoszlávia 1920. augusztus 23-án aláírt szövetségesi szerződésben vállaltak kötelezettséget, hogy megakadályozzák Magyarországot, a korábbi területi *status quo* visszaállítására irányuló bármilyen igyekezetében. A csehszlovák külügyminisztérium külföldi küldöttségei segítségével figyelemmel tartott mindenféle monarchista tendenciát és az abból fakadó veszélyt, nemcsak Magyarországon, hanem a többi erős monarchista hagyományokkal rendelkező országban is, főleg Ausztriában és Németországban. Ugyanakkor figyelemmel kísérte az európai „nagyok” – Franciaország, a konzervatív Anglia és Olaszország álláspontjait, és bármilyen jellegű, a kérdéssel kapcsolatos figyelmeztető jelet. Ezen országokból nemritkán közvetett támogatás, ill. különböző vélemények érkeztek, amelyek gyakran, ha nem is kifejezetten támogatták, de csendes beleegyezést tanúsítottak a Habsburgok esetleges magyarországi hatalomra jutásának kérdésében. A nemzetközi politikai színtér beleegyező hozzáállását valójában egy precedens értékű eset, a görög monarchia 1920. decemberében, I. Konstantin személyében történt restaurálása is jelezte. E körülmény minden bizonnyal jelentős mértékben hozzájárult a monarchiaellenes, ill. Habsburg-ellenes országokban tapasztalható nyugtalanság növekedéséhez, ahol az európai államok antanthoz tartozó részében tapasztalható, a görög belpolitikai helyzet alakulását közönyösséggel követő, a helyenként felbukkanó, az utódállamok számára veszélyt jelentő nem beavatkozó politika, egy a közép-európai térségben kialakuló hasonló forgatókönyv esetén hasonló módon viselkedő nagyhatalmak képe érthető módon aggodalmakat keltett. Ugyanakkor a háború utáni Európa fejlődési irányát meghatározó országok

ezen hozzáállása az európai monarchista mozgalom, de maga az excsászár számára is ösztönzést jelentett.

Az adott körülmények között, amikor Magyarországon a királykérdés aktualitása a nagykövetek konferenciájának jegyzéke után nem csökkent, hanem – különböző belpolitikai tényezők miatt – éppen, hogy növekedett, nem csodálkozhatunk Beneš 1921. január 21-i parlamenti expozéjának kategorikus stílusán. A csehszlovák diplomácia vezetőjének a magyarországi államfő kérdésének újabb felszínre kerülésével kapcsolatos állásfoglalás változatlanágát hangsúlyozó kijelentései nem számítottak elszigetelt esetnek. Például még a szóban forgó parlamenti beszéd és a februári magyarországi, királykérdés miatt kirobbant kormányválság előtt Beneš csehszlovák külügyminiszter a *B. Z. am Abend*-nek 1920 nyarán adott, és 1920 vége felé megjelent interjújában figyelmeztetett, ill. megerősítette a csehszlovák fél királykérdéssel kapcsolatos, megalkuvást nem ismerő álláspontját. A napilapnak adott interjú, tartalmát tekintve előre jelezte Beneš későbbi parlamenti beszédét, mivel már itt utalt az esetleges magyarországi Habsburg-restauráció megakadályozását célzó katonai beavatkozás lehetőségére, hozzátéve, hogy a Habsburgok restaurációs kísérletét kevésbé tartja valószínűnek, indoklásul Magyarország elszigeteltségét és a környező államok adott kérdésben tanúsított egységének erejét hozta fel.¹⁰

Beneš parlamenti beszédének gerincét azonban nem az esetleges magyarországi Habsburg-restauráció *casus belliként* történő megítélése alkotta. A beszédben fontos szerepet kapott a csehszlovák diplomácia változatlan álláspontjának hangsúlyozása a Habsburgok magyar trónra való visszaültetésével kapcsolatban, illetve a nagykövetek konferenciája által kiadott 1920-as jegyzék tartalma és annak kötelező jellege Csehszlovákia politikája számára. A csehszlovák külügyminiszter így fogalmazott: „Ezek alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a Habsburg-dinasztia semmilyen formában és egyik tagjának személyében sem juthat trónhoz Közép-Európában, és e tilalom nemcsak Károlyra, a volt császárra vonatkozik, hanem a volt uralkodócsalád minden egyes tagjára” (Beneš 1924, 115), majd hozzáfűzte, hogy: „mindig is ez volt kormányunk álláspontja, és ehhez következetesen és feltétlenül ragaszkodni fogunk” (Beneš 1924, 115). A legtöbbet mondó megállapítás azonban, amely félreérthetetlenül jelzi Csehszlovákia pozícióját a magyarországi Habsburg-restauráció kérdésében az a kijelentés volt, miszerint „a kérdés számunkra vitán felül áll” (Beneš 1924, 114).

Bár Beneš januári parlamenti beszéde a csehszlovák diplomácia álláspontja terén nem jelentett újdonságot, a királykérdésnek egy idegen ország törvényhozó testülete előtt történő boncolgatása – még akkor is, ha az a magyarországi helyzet alakulásának hatására történt – a jól ismert csehszlovák álláspont kifejezésre juttatásának teljesen más politikai dimenziót kölcsönzött, és akkor még figyelembe sem vettük azt a körülményt, hogy mindez a trianoni békeszerződés Magyarországgal való megtárgyalása idején történt. Teljesen érthető, hogy ilyen körülmények között Beneš beszédét követően nem maradhatott el a magyar kormány és a parlament reakciója. Arról, hogy „Beneš világos és megalkuvást nem ismerő állásfoglalása Magyarország államformája, illetve a Habsburg-restauráció kérdésében jelentős felháborodást váltott ki a magyar politikai körökben”,¹¹ az a tény is árulkodik, hogy Gratz Gusztáv, az akkoriban kinevezett külügyminiszter azonnal Budapestre rendelte Magyarország prágai képviselőjét.¹² A csehszlovák külügyminiszter expozéjának ma-

gyarországi hatását szintén érzékelteti a csehszlovák kormány budapesti képviselőjének jelentése a magyar kormány prágai képviselőjének igazgatójával folytatott beszélgetésről, aki felhívta figyelmét arra a „negatív, mi több nyugtalanító visszhangra, amit Beneš felszólalása Magyarországon keltett”.¹³

Beneš parlamenti beszéde a magyar nemzetgyűlésben már a január 29-i ülés vitatémájává vált. Egy sor képviselő felszólalása mellett, akik természetesen elítélő hangnemben foglaltak állást, a csehszlovák külügyminiszter expozéja töltötte ki Gratz Gusztáv, újonnan funkcióba került külügyminiszter február 4-i bemutatkozó parlamenti beszédének legnagyobb részét is. A magyar külügyminiszter válaszában a leghatározottabban kizárta annak elfogadhatóságát a magyar fél számára, hogy bármely harmadik fél befolyást gyakoroljon Magyarországra a magyarországi államforma kialakításával kapcsolatban,¹⁴ rámutatva a magyar nép hagyományosan monarchikus érzületére. Gratz ugyanolyan határozottan elítélte a Habsburgok restaurációjára vonatkozó tilalmat, amelyet az ország belügyeibe való beavatkozásként értékelt.¹⁵

A Magyarországon tapasztalható jelentős felháborodás – amellyel a csehszlovák külügyminiszter szóban forgó parlamenti felszólalását fogadták – háttérében nem csak az állt, hogy egy idegen kormány képviselője egy idegen parlament előtt beszélt a magyarországi királykérdésről. A felháborodás másik, nem kevésbé komoly okát abban kereshetjük, hogy Beneš beszéde által a királykérdés ismét túllépte a belpolitikai szintér kereteit. Ez utoljára 1920 első negyedében esett meg a nagykövetek konferenciájának jegyzéke idején, ami után a királykérdés külpolitikai dimenziója visszaszorult, természetesen a kérdéskör véglegesnek szánt megoldásának, a trianoni békeegyezmény előkészítésének és aláírásának köszönhetően, de az európai nagyhatalmak Magyarország irányában folytatott politikájának köszönhetően is. Edvard Beneš januári expozéja Magyarország számára ismét csak megerősítette, hogy a nemzetközi szintéren valaki mindig készen áll arra, hogy a magyarországi királykérdés körüli probléma Habsburg-restauráció irányában történő megoldása esetén, ha szükséges, megfelelő diplomáciai, de akár katonai úton akadályozza meg az események kibontakozását. A legitimisták a nagykövetek konferenciájának kijelentéseit ugyanis átmeneti jelegűnek gondolták, és bíztak abban hogy konszolidáltabb közép-európai körülmények között idővel egy olyan, nyugodtabb külpolitikai légkör alakul ki, amely esetleg lehetővé teszi a Habsburgok magyar trónra való visszatérését.¹⁶ A magyarországi legitimisták számára komoly ösztönzést jelentett az antant hatalmak részéről tapasztalt bizonyos mértékű tartózkodó magatartás is.¹⁷ Az 1921-es év eleje azonban már egészen más helyzetet mutatott. A Habsburgok magyarországi restaurációjának külpolitikai szempontból érvényes elfogadhatatlansága Beneš parlamenti expozéja után megerősítést nyert a budapesti angol diplomáciai képviselő részéről, aki a *Szózat* napilapnak azt nyilatkozta, hogy az „antant nem tűri el, hogy a Habsburgok visszatérjenek Magyarországra, imperialista politikájuk bázisára” Ujváry 1946, 92–93), miközben ezen álláspontját az antant politikai képviselőivel folytatott személyes megbeszélésekkel támasztotta alá (Ujváry 1946, 92–93).¹⁸

Arról, hogy a csehszlovák külügyminiszter beszédében elhangzottakat valóban komolyan gondolta, Magyarország rövid időn belül megbizonyosodhatott, amikor Beneš buzgó Habsburg-ellenes diplomáciai tevékenysége nemcsak magát az antant

hatalmakat lepte meg, hanem még Csehszlovákia többé-kevésbé visszafogottabb politikai szövetségesét, Romániát is. Jugoszlávia, az 1920-as bilaterális kisantant szövetség alapján mint Csehszlovákia teljes értékű szövetségese, Habsburg-ellenes politikájában nem sokban maradt el Csehszlovákiától, viszont Csehszlovákiával ellentétben Jugoszlávia a szóban forgó kérdésben tiszteletben tartotta az antant-hatalmak álláspontját.

Habsburg Károly első restaurációs kísérletének mozzanatai és a csehszlovák Habsburg-ellenes diplomáciai offenzíva

Az 1920-as és 1921-es évek fordulóján kialakított igencsak törékeny csehszlovák–magyar politikai kapcsolatokat – melynek első pozitív eredményeként a dél-ausztriai Bruck an der Leithában kétoldalú, kormány szintű csehszlovák–magyar tárgyalásokat tartottak – nagyon hamar megzavarta egy esemény, amely nemcsak a két állam kétoldalú kapcsolataira volt hatással: Habsburg Károly restaurációs kísérlete. Az esemény nem egész két héttel a csehszlovák és magyar kormány képviselőinek találkozója után történt, amelyet, mint az egész zavaros, problémákkal terhelt régió – amilyenek Közép-Európát 1921 elején kétségtelenül nevezhetjük – konszolidációját jelentő eseményt nemcsak az antant képviselői, hanem a közép-európai államok is pozitívan fogadtak (vö. Tóth 2002, 3–39, 59–75).

Mindössze 11 nappal azután, hogy a csehszlovák, a magyar és az európai nyilvánosságot meglepte a hír, hogy Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter és Gratz Gusztáv magyar kollégája, ill. Teleki Pál magyar miniszterelnök tárgyalóasztalhoz ültek, március 26-án, húsvét szombatján Habsburg Károly váratlanul Magyarországra érkezett, hogy az üresen maradt magyar trón visszaszerzésével, az ország politikai képviseletét kész tények elé állítva kényszerítse ki a magyar államfő kérdésének végleges megoldását.

Bár az exkirály Magyarországra érkezését a nemzetközi politikai színtér mint derült égből a villámcsapást fogadta, a Habsburg-ház tagjának e kalandos lépése nem volt azért annyira meglepő vagy előrejelezhetetlen. Arról, hogy Habsburg Károly sorsa irányítását saját kezébe ragadva, saját kezdeményezésre megpróbálja véghezvinni a Habsburgok magyarországi restaurálását, egyértelmű hírek léteztek. Ezekről mind a magyar, mind a csehszlovák félnek tudomása volt, mivel az ezzel kapcsolatos információk a sajtón keresztül már nyilvánosságra kerültek.¹⁹ Sőt azt is elmondhatjuk, hogy az exkirály Magyarországra érkezését valójában előre bejelentette, és tette ezt a Csernoch János esztergomi érseknek március második felében írt levelében, akitől a tervezett magyarországi út esetleges politikai következményeiről érdeklődött.²⁰ Mindezek ellenére a kialakult helyzet 1921 tavaszán magát Magyarországot is meglepte, amely a két kormányerő közti, királykérdés megoldásával kapcsolatos nézeteltérések miatt már két, meglehetősen nehezen megoldható kormányválságot tudhatott maga mögött. Március közepén Magyarország egy újabb belpolitikai válság küszöbén állt, amelynek hátterében immár nem a magyar kormányerők közti konfliktus állt. Ebben az esetben az országban kialakult szituáció az egész kormány lemondását eredményezte – amelynek addig mindig sikerült a krízishelyzetekből valamilyen átmeneti megoldással kilábalnia.

Az osztrák excsászár, terve sikerének nem csupán nemzetközi-politikai tényezők miatt is nagyon kis valószínűsége ellenére, pontosan két éves svájci emigrációját feladva, 1921. március 26-án a nyugat-magyarországi Szombathelyre érkezett azzal a céllal, hogy másnap reggel Budapestre utazva Horthy kormányzótól átvegye az ország feletti hatalmat. Az excsászár terve, és Horthy hűségéről való meggyőződése, akit Károly a budai várban tett személyes látogatása pont ebéd közben lepett meg, nem valósult meg, így kénytelen volt dolgvégezetlenül visszautazni Szombathelyre. Onnan azonban nem utazott tovább Svájcba, hanem néhány napig, átmeneti „rezidenciaként” a helyi püspöki kastélyban maradt, nyugtalanítva ezzel nem csak a magyar, hanem a környező országok politikai képviselőit is, főleg a régió országai közt Habsburg elleneségével élen járó Csehszlovákia politikai köreit, nem kevésbé az antant hatalmakat, amelyek egyesült erővel mozgósították külpolitikájukat a Habsburg-ház tagjának Magyarországról való eltávolítása érdekében.

Az exkirály magyarországi tartózkodása természetesen jelentős mértékben megingatta mind a magyar kormányerők helyzetét, mind Magyarország nemzetközi pozícióját, amely pedig már a bel- és külpolitika terén is sikeresen mozdult el a konszolidáció irányába, és amely irány követésének feltétele a királykérdés neutralizációjában, ill. konzervációjában rejlett. A magyar politikai vezetők azt remélték – bár tisztába voltak vele, hogy Károly visszatérése rövid időn belül széles körben kitudódik –, hogy Károly azonnali távozásának híre legalábbis elodázza, és az exkirály országhatárokon kívüli tartózkodásának ténye az egész ügyet gyorsan feledteti, anélkül, hogy az különösebb belpolitikai, de elsősorban külpolitikai következményeket vonna maga után. Erről tanúskodik az a tény, hogy a magyar külügyminisztérium a magyar képviseleti szerveket az eseményről valamelyest késleltetve, csak március 29-én, két nappal Károly Horthyval folytatott két és fél órás budapesti tárgyalását követően tájékoztatta (Ujváry 1946, 284).²¹ Diplomáciai képviseliteinek küldött kör-táviratában a magyar külügyminisztérium Károly Magyarországra érkezésén kívül tájékoztatta annak a kormányzóval folytatott sikertelen tárgyalásáról, és Magyarországon való maradásáról, továbbá a kormány azon eltökélt szándékáról, hogy minden lehetséges lépést megtesz Károly elutazása érdekében. A körtávirat azt is tudatja a külképviseleti szervekkel, hogy az exkirály megérkezése ellenére az országban a közhangulat nyugodt, és biztosítja a küldöttségeket, hogy Károly természetesen nem gyakorolja királyi hatalmát (Ujváry 1946, 284). Az említett nap során az esemény fokozatosan nyilvánosságra került, előbb csak mint kétes forrásból származó, „hihetetlen” és „fantasztikus” jelzőkkel illetett, nem megerősített hír. A nap folyamán azonban a hírt a Magyar Távirati Iroda is megerősítette, így a következő napon, azaz március 30-án Habsburg Károly Magyarországra való visszatéréséről szóló hír Európa-szerte elárasztotta a napilapokat.²² A nem hivatalos hírek, amelyek megelőzték a hivatalos tájékoztatást, egy rövid időre a kialakult helyzettel kapcsolatos zavart keltettek nem csak Magyarországon, hanem külföldön is, mivel azokra a külföld budapesti képviseleti szervei azonnal reagáltak.

Hasonlóképp a budapesti csehszlovák képviselet első hírközlése Károly Magyarországra utazásáról, amely információt a hír mint „hihetetlenül hangzót”²³ közöl, még az információk áramlása szempontjából kaotikus március 29-ről származó, nem hivatalos forrásokra hivatkozva jelent meg.²⁴ Károly restaurációs puccsáról szóló nem hivatalos forrásokból származó híreket először a március 30-i jelentésben

dolgozták fel.²⁵ A csehszlovák külképviselet az exkirály Magyarországra érkezéséről és a Horthyval folytatott tárgyalásról szóló hírt az olasz küldöttség sajtóreferense által szerzett információkra alapozta.²⁶ Az antanthatalmak képviselői akkoriban ugyanis a helyzetről egyenesen Horthytól kaptak tájékoztatást, aminek következtében azokat az ügy alakulása bizonyos mértékig megnyugtatta. Anglia, Franciaország és Olaszország²⁷ budapesti küldöttségeinek vezetői azonnal, már Károly látogatását követő napon, azaz március 28-án reggel a budai várban közösen látogatásukat tették Horthynál, aki ismertette a kialakult helyzetet, a magyar kormány álláspontjával együtt. Azon túl, hogy a kormányzó biztosította az antant képviselőit az egész, Károlyval kapcsolatos ügy egy héten belüli megoldásáról, felkérte az általuk képviselt kormányokat, hogy járjanak közben annak érdekében, hogy Károly Ausztrián keresztül egy „neutrális országba” utazhasson.²⁸ Horthy biztosítéka az antant hatalmak képviselői számára a magyar kormányerők Habsburg-ellenes álláspontjával kapcsolatban hozzájárult azok valamelyest nyugodtabb magatartásához, amelyről a már említett, március 29-én kelt, magyar külügyminisztérium által kibocsátott körtávirat is tájékoztatott.²⁹

Annak ellenére, hogy Habsburg Károly első restaurációs kísérlete során kifejtett diplomáciai erőfeszítések terén a vezető szerep elsősorban Csehszlovákiának jutott, a jövődöbeli kisantant hármásából Habsburg Károly Magyarországra érkezése és ott tartózkodása ellen, budapesti képviseletein keresztül elsőként Jugoszlávia és Románia tiltakozott, tulajdonképpen közvetlenül az antanthatalmakat követve, március 30-a reggelén, amikor Horthy fogadta a jugoszláv és a román küldötteket. Az exkirály megérkezése ellen a legvehemensebb tiltakozást a jugoszláv kormány nyilvánította ki, amely budapesti diplomáciai képviselőjén keresztül elsőként értékelte az eseményt mint *casus belli* (Ujváry 1946, 285)³⁰, és kifejezte a jugoszláv kormány azon szándékát, hogy szükség esetén a kialakult helyzetet *manu militari*³¹ oldja meg. Valamivel diplomatikusabban viselkedett a román fél, amely budapesti küldöttje által „udvariasan, de kategorikusan” (Ujváry 1946, 285–287)³² figyelmeztette partnerét, hogy Habsburg Károly Magyarországra érkezése ellentétben áll Románia érdekeivel (Ujváry 1946, 285–287), ugyanakkor azon meggyőződésének adott hangot, miszerint a kormányzó és a kormány sikeresen akadályozza meg az exkirály általi hatalomátvételt.³³ Az antant képviselői mellett pont a román diplomáciai képviselő volt az, aki – legalábbis saját szempontjából – nem tulajdonított az eseménynek túlzott jelentőséget. A csehszlovák küldöttel ugyanis azt közölte, hogy Horthyt és Telekit meglepte Károly Magyarországra érkezése, és „lojális hozzáállást tanúsítva, szándékukban áll Károlyt az országból eltávolítani”.³⁴

A magyar kormányképviselettel folytatott kommunikáció szempontjából a csehszlovák küldött rosszabb pozícióban volt, bár e tény végeredményben nem tompította a csehszlovák fél Habsburg Károly restaurációs kísérlete ellen kinyilvánított tiltakozásainak életét. Amíg Jugoszlávia és Románia képviselői kormányaik tiltakozását egyenesen Horthynak adták át, más szóval standard diplomáciai kapcsolatban voltak Magyarország ideiglenes államfőjével, a csehszlovák külképviselet még mindig elutasította a kormányzóval való közvetlen kapcsolatot. A budapesti csehszlovák küldött tehát ugyanúgy, mint más esetekben, a csehszlovák kormány tiltakozásával „mindössze” a magyar külügyminisztériumhoz fordulhatott, és a jelen esetben azon belül is kénytelen volt Kánya külügyi titkárral beérnie.³⁵ Kánya személyéhez a cseh-

szlovák külképviselet nagyon tartózkodóan viszonyult, de az adott körülmények között – a Horthyval való közvetlen kapcsolatot a csehszlovák képviselő elutasította, a külügyminiszter a miniszterelnökkel együtt Szombathelyen tartózkodott – a csehszlovák küldöttek nem volt más válasza. Károly Magyarországra való visszatéréssel kapcsolatos tiltakozást a csehszlovák küldöttség vezetője már március 30-a reggelén tolmácsolta, ugyanakkor a tiltakozás közvetett átadása azt időben a jugoszláv és román küldött intervenciója utánra csúsztatta. A csehszlovák küldött – jugoszláv kollégájával ellentétben – kimondottan nem nyilvánította Károly visszatértét *casus bellinek*, csupán hangsúlyozta Csehszlovákia álláspontjának változatlanságát, amely szerint a helyzetet *fait accomplinak* tartja, és ezen oknál fogva a csehszlovák kormány fenntartja magának a jogot, hogy a magyarországi Habsburg-restauráció lehetőségének megakadályozása érdekében saját megítélése szerint megfelelő lépéseket kezdeményezzen. Érdekes, hogy Csehszlovákia diplomáciai intervenciói keretein belül soha nem folyamodott ahhoz, hogy Károly Magyarországra érkezését *casus bellinek* nevezze, ahogy azt például Jugoszlávia tette, vagy amivel Beneš beszédei során néhányszor fenyegetőzött. Ugyanakkor Csehszlovákia a *casus bellit*, bár nem direkt módon, külügyminisztere szavai által kimondta, és tette ezt a Magyarország ellen kezdett diplomáciai offenzíva legelején, amikor Beneš az összes politikai párt vezetőjével folytatott március 31-i megbeszélésén, melynek szövegét a *Prager Tageblatt* április 1-jén közölte, a Csehszlovákia szempontjából meglévő *casus bellin* kívül a kialakult helyzetet mint a kisantant számára kötelező *casus foederis* is értékelte (lásd Ujváry 1946, 339).³⁶ A csehszlovák küldött Prága tiltakozásának tolmácsolása után természetesen megkérte Kánya külügyi titkárt, hogy nemcsak Horthyval, hanem a miniszterelnökkel is ismertesse a csehszlovák kormány álláspontját (Ujváry 1946, 288).³⁷ A csehszlovák küldött által átadott tiltakozást követően a magyar fél ismét csak konstatacióként ismert álláspontot, majd figyelmeztette a csehszlovák kiküldöttet, hogy a Habsburg-restauráció sem a jelenben, sem a jövőben nem képezi a kormány programjának részét, és hogy az ügy elintézése során a kormány minden erejével Magyarország érdekében fog cselekedni (Ujváry 1946, 287).

A diplomáciai képviselők által március 30-án átadott tiltakozásokkal párhuzamosan, még aznap a román és csehszlovák külügyminisztérium az országaikban tartózkodó diplomáciai küldöttekhez is fordult, hogy tolmácsolja álláspontját az exkirály Magyarországra érkezésével kapcsolatban. A román fél esetében a tiltakozás átadása a budapestihez hasonló módon, nyugodt légkörben történt (Ujváry 1946, 291–292).³⁸ A csehszlovák fél, ahol a magyar kormány prágai diplomáciai küldöttjét nem személyesen, hanem szokatlan módon, telefonon keresték fel, egy újabb intervenciót kilátásba helyezve hangsúlyozta Csehszlovákia kompromisszumot kizáró, kategorikus álláspontját. A többi tiltakozó országgal ellentétben, amelyek egyelőre teljes mértékben a magyar kormány azon ígéretére hagytakoztak, hogy mindent megtesz Károly mielőbbi, Magyarországról történő távozása érdekében, a csehszlovák külügyminiszter a magyar küldötten keresztül, akit még csak személyes beszámolóra sem hívott meg, magyar kormánynak szóló üzenetében azt közölte, miszerint „a csehszlovák kormány követeli, hogy Károlyt azonnal távolítsák el Magyarországról”, és amennyiben Magyarország e kérésnek nem tesz eleget, Csehszlovákia „kénytelen lesz közelebről egyelőre nem meghatározott ellenlépésekhez folyamodni” (Ujváry 1946, 292).³⁹ A magyar küldött viszont nem volt hajlandó e szó-

beli intervenciót kormánya felé tolmácsolni, azzal az indoklással, hogy Magyarország belügyeibe való beavatkozásról van szó, és felszólította Beneš, hogy az ilyen esetekben a magyar kormánnyal továbbra is kizárólag a budapesti csehszlovák küldöttn keresztül érintkezzen (Ujváry 1946, 292). Beneš tehát kénytelen volt a magyar kormányhoz intézett követelését távirati úton, a csehszlovák kirendeltségen keresztül eljuttatni, amit még aznap este meg is tett. A fent említettekén kívül Beneš táviratában megfenyegette a magyar kormányt, hogy amennyiben az nem tesz eleget követelésének, kénytelen lesz „szövetségeivel egyeztetve olyan intézkedéseket” foganatosítani, amelyeket az eset szempontjából szükségesnek tart,⁴⁰ azaz először Magyarország embargóját, ezt követően pedig a katonai demonstrációt helyezte kilátásba.⁴¹ A csehszlovák külügyminiszter ugyanakkor felkérte a csehszlovák kirendeltséget, hogy a tervezett intézkedéseket a magyar kormánnyal egyelőre ne közölje.⁴² E kategorikus követeléséről a csehszlovák külügyminiszter tájékoztatta a jugoszláv és a román kormányt, hiszen azok ténykedése a csehszlovák fél további lépéseit is befolyásolta,⁴³ mivel pont az említett demonstratív ellenlépések szempontjából Beneš kénytelen volt megfelelő nyomást gyakorolni legközelebbi szövetségeseire annak érdekében, hogy biztosítsa a szövetségesek egymás iránt lojális és együttes fellépését Magyarország ellen, amely fellépés nem lenne olyan hatásos, ha az Magyarország szomszédai közül csak az egyik ország részéről történne.

A csehszlovák külügyminiszternek e kategorikus hangon közölt követelésével nem az volt a célja, hogy a magyar vezetés iránti bizalmatlanságát dokumentálja, hanem az, hogy demonstrálja Csehszlovákia elszántságát a magyarországi helyzet, szükség esetén bármilyen eszközzel, tehát akár katonailag történő megoldásával kapcsolatban. Beneš ugyanis minden bizonnyal tisztában volt azzal, nemcsak a Bruck an der Leitha-i tárgyalások, de a magyarországi közhangulat alapján is, amelyről pontos információi voltak, hogy a magyarországi helyzet korántsem annyira komoly.⁴⁴ Hiszen az április 1-jei, a csehszlovák külképviselteknek küldött körtáviratában így fogalmaz: „komoly veszély nem fenyeget, rövid időn belül minden meg lesz oldva”.⁴⁵ Attól eltekintve, hogy a magyar fél már mindent megtett annak érdekében, hogy Károly elhagyja az országot, sőt erről a csehszlovák felet táviratilag is értesítette,⁴⁶ e kategorikus hangvételű követelés elsősorban a csehszlovák külügyminiszter azon szándékával állt ellentétben, hogy az excsászár számára egy új, Közép-Európától jobban elszigetelt helyet találjon. A csehszlovák diplomácia mellett, hogy nyomást gyakorolt Magyarországra Károly minél előbbi elutazása érdekében, ellenezte, hogy az excsászár svájci emigrációjába térjen vissza, ezáltal a magyar kormány számára megnehezítette az ügy minél előbbi elrendezését.⁴⁷ Ezen egyezkedetei közepette Csehszlovákia Svájcra is próbált nyomást gyakorolni. Károly Svájcba való visszatérésének megakadályozásával és az excsászár számára, a közép-európainál távolabbi száműzetés biztosításával kapcsolatos teendőik ügyében Beneš a jugoszláv kormányhoz fordult, ahol az üggyel kapcsolatos közös lépések megtételét ajánlotta.⁴⁸

Beneš svájci kormánynál tett közbenjárását, hogy Habsburg Károly számára ne biztosítsanak menedéket azonnal követte tehát a jugoszláv fél hasonló kérése. Mi több, Pašić jugoszláv miniszterelnök arra is javaslatot tett, hogy Magyarországon tartózkodó Károlyt szolgáltatassák ki Jugoszláviának, akit, ezt követően Olaszországon keresztül Spanyolországba szállítanának.⁴⁹ Csehszlovákia és Jugoszlávia svájci közbenjárása azonban nem végződött sikerrel, mivel Schultess, a Svájci Konföderáció elnö-

ke a berni csehszlovák küldöttet figyelmeztette, hogy „Károly átmeneti visszatérését Svájcba mint a nyugalom érdekében tett lépést értelmezi, mivel ezáltal biztosítva lesz Károly mielőbbi eltávolítása Közép-Európából”,⁵⁰ hozzátéve, hogy a végleges döntést ez ügyben a szövetségi gyűlés hozza meg, és jelezte, hogy a kérdést Svájc kizárólagos belügyének tekinti, amelyet mindenféle külső beavatkozás nélkül szeretnének rendezni.⁵¹ A svájci fél e reakcióját követően Csehszlovákia és Jugoszlávia érthető módon elállt a svájci kormánynál tett, összehangolt intervenciójától.

Károly Magyarországról való távozását követelő csehszlovák posztulátum, és az excsászár eltávolításán dolgozó magyar kormány minden erőfeszítése ellenére Habsburg Károly Svájcba való azonnali visszatérése technikai körülmények miatt nem válhatott valóra. Habsburg Károly Svájci száműzetésébe való visszatérése először is – mivel Károly Svájcot a megfelelő hivatalok által kiadott szükséges engedélyek nélkül hagyta el – a svájci kormány beleegyezésétől függött, amely a kérdés tekintetében a szövetségi gyűlés döntésére volt utalva. Másodsor, Károly Magyarországról való kiutazásához szükség volt Ausztria beleegyezésére, amely lehetővé tette, hogy az excsászár osztrák területen utazzon át, továbbá biztosítani kellett Habsburg Károly Svájcba való transzportjának technikai és biztonsági feltételeit is. Ebből következett, hogy Károly akarva-akaratlan, egyelőre kénytelen volt Magyarországon maradni.

Ugyanakkor az is érthető, hogy csehszlovák oldalon – tekintettel a csehszlovák fél érzékenységre a királykérdéssel kapcsolatban, de leginkább a helyzet Habsburg-restauráció irányában történt váratlan elmozdulására – Magyarországgal szemben ismét fagyos bizalmatlanság uralkodott el. Ehhez hozzájárult a csehszlovák diplomácia Károly első restaurációs kísérlete folyamán folytatott Habsburg-ellenes offenzívájának jellege, amely kategorikus hangvételéből a következő napok folyamán sem engedett, sőt ellenkezőleg. Beneš a kialakult helyzetet ugyanis arra használta ki, hogy megerősítse Csehszlovákia nemzetközi és közép-európai pozícióját, pontosabban arra, hogy még közelebb kerüljön két szövetségesehez, Jugoszláviához, de elsősorban Romániához. Tette ezt azzal a céllal, hogy Magyarországot következetesen elszigetelje, s nemcsak a közép-európai térségen belül, hanem a tágabb nemzetközi-politikai téren is minimalizálva így annak a lehetőségét, hogy Magyarország oldaláról a jövőben sor kerülhessen az újonnan kialakult közép-európai viszonyok destabilizációjára. A csehszlovák külügyminiszter megpróbálta a váratlanul kialakult helyzetet a lehető leghatékonyabban kiaknázni, és tette ezt nemcsak Károly magyarországi tartózkodása alatt, hanem az egész ügy Károly Magyarországról való távozása általi lezárulása után is. Csehszlovákia ténykedésével egyúttal megerősítette a magyar politikai életet a csehszlovák politika irányában tanúsított hagyományosan óvatos és körültekintő hozzáállásában, egyúttal megerősítve a magyar közvélemény már addig is erős ellenérzését északi szomszédja iránt.

Március 31-én, miközben a csehszlovák diplomáciai képviselő a korábban említett Beneš-távirat kapcsán járt közben Kánya magyar külügyi titkárnál, és tette ezt valamelyest szokatlan körülmények közt – a csehszlovák diplomata Beneš demarsát az utcán, nem messze a külügyminisztérium épületétől adta át, mivel Kánya éppen távozóban volt⁵² –, a magyar diplomácia már negyedik napja komoly erőfeszítéseket tett Károlynak az országból való eltávolítása, az excsászár Svájc általi ismételt befogadása és Ausztrián keresztül történő átvitele érdekében. A magyar kormány már március 29-én parancsot adott berni diplomáciai képviselője számára,

hogy a svájci kormánynál járjon közben annak érdekében, hogy az tegye lehetővé Károly visszatérését Pranginsba, amely ügyben a magyar kormánynak az antanthatalmak budapesti képviselői is segítségüket ajánlották, felkérve kormányaikat, hogy hasonló kéréssel forduljanak a svájci kormányhoz (Ujváry 1946, 286).⁵³ A berni magyar küldött már a következő napon, március 30-án jelentette Budapestnek a Svájci Konföderáció elnökének készséges hozzáállását, aki ugyan nem garantálta, hogy a szövetségi gyűlés pozitívan dönt Károly Svájcba való visszatérését illetően, rámutatva a svájci szocialisták döntő szavára, de saját nevében támogatásáról biztosította a képviselőt, és egyúttal támogatását és meggyőződését fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Károly Pranginsba való visszatérését a honatyák végül meg fogják szavazni (Ujváry 1946, 290–292).⁵⁴ A bécsi magyar diplomáciai képviselő még aznap tájékoztatta a magyar külügyminisztériumot, hogy „teljesen megbízható és kompetens” (Ujváry 1946, 290)⁵⁵ forrásból származó információi alapján az osztrák kormány, egy ilyen kérés esetén, lehetővé teszi Károly Ausztrián keresztül történő átutazását, amely esetben személyes biztonságát is garantálja (Ujváry 1946, 290). E jelentésből kiindulva a magyar fél azonnal, már március 31-én utasította bécsi diplomáciai képviselőjét, hogy a magyar kormány nevében, amilyen gyorsan csak lehet, az osztrák kormánytól kérjen engedélyt Károly osztrák területen való áthaladásához (Ujváry 1946, 295–296).⁵⁶ A bécsi magyar küldött még a távirat kézbesítése napján látogatását tette Mayer kancellárnál, aki az osztrák kormány nevében garantálta Habsburg Károly Ausztrián keresztül történő szabad és nyugodt áthaladását (Ujváry 1946, 290).⁵⁷ Április 1-jén Gratz magyar külügyminiszter a berni magyar küldöttön keresztül szorgalmazta, ill. figyelmeztetette Bern politikai képviselőit, hogy amennyiben Svájc nem ad haladéktalanul engedélyt az excsászár visszatéréséhez, az a közép-európai béke közvetlen fenyegetését jelenti (Ujváry 1946, 304–305).⁵⁸

Károly váratlan Magyarországra érkezése már március 31-én, csütörtökön és április 1-jén, pénteken a csehszlovák parlament ülésének témáját alkotta. Az ügy első alkalommal a képviselőház 66., március 31-én tartott ülésén került napirendre, amikor tíz képviselő, név szerint Antonín Hajn és František Lukavský a Nemzeti Demokrata Párt, Antonín Švehla, František Udržal és František Staněk a Földműves Párt, Jan Šrámek a Néppárt, Václav Johanis a Szociáldemokrata Párt, Rudolf Laube a Szocialista Párt, Josef Najman a Vállalkozók Pártja, Josef Hudec a Dolgozó Nép Pártja, illetve a Nemzeti Demokratikus Párt nevében sürgős interpellációt nyújtott be Beneš külügyminiszternek, amelyben az exkirály Magyarországra érkezésével, a magyar kormány és Ausztria állásfoglalásával, az antanthatalmak, Csehszlovákia, Olaszország és Csehszlovákia legközelebbi szövetségese, Jugoszlávia által tett lépésekkel kapcsolatos mindenféle információ átadását kérték (*Tisky...*⁵⁹ 1921, 1976. sz. interpelláció; *Těsнопisecké...* 1921, 5). A kérés indoklása, vagyis az említett képviselők interpellációjának bevezetője is arról árulkodik, hogy március 31-én a csehszlovák közvélemény még nem volt a kialakult helyzetről kielégítő mértékben tájékoztatva. Az üggyel kapcsolatos hírek, amelyek a csehszlovák környezetben érthető módon hihetetlennek és fantasztikusnak tűntek, jelentős zavarodottságot keltek az ország déli szomszédján belül kialakult helyzetet illetően. E zavarodottság nemcsak a széles nyilvánosságot, hanem magukat a honatyákat is érintette, akik a magyarországi helyzettel kapcsolatos híreket „furcsának és töredékesnek” nevezték (*Tisky...* 1921, 1976. sz. interpelláció).

Az említett képviselők által benyújtott interpellációra adott válasz az első alkalomnak számított, hogy Beneš a nemzetgyűlést Habsburg Károly Magyarországra érkezéséről tájékoztatta. A csehszlovák külügyminiszter ezen alkalomból ismertette a képviselőkkel az antant képviselői által addig végrehajtott intervenciós lépéseket, majd megnyugtatta a testületet, hogy minden egyes lépés összhangban van a nagykövetek konferenciájának döntésével és a közép-európai politika akkori irányvonásával, amely kizárja a Habsburg-restauráció lehetőségét. A csehszlovák diplomácia lépéseivel kapcsolatban Beneš a képviselőket biztosította a magyar kormánynál tett energikus és határozott közbelépéséről, kijelentve, hogy „amennyiben Károly exkirály nem hagyja el Magyarországot, a saját megítélése szerinti megfelelő intézkedéseket foganatosít” (*Těsнопisecké... 1921, 31*), és hogy a szóban forgó kérdés tekintetében szorosan együttműködik Jugoszláviával és Olaszországgal, amely államokkal Csehszlovákia a Habsburg-kérdés ügyében egyezséget kötött (*Těsнопisecké... 1921, 31*). A képviselőknek adott válaszában Beneš a januári expozéjával összhangban hangsúlyozta a csehszlovák külpolitika békepárti irányultságát, és Károly Magyarországra való visszatérését „memento”-nak (*Těsнопisecké... 1921, 32*) és egyúttal a közép-európai „helyzet körtüneté”-nek (*Těsнопisecké... 1921, 32*) nevezte, amely azt jelzi, hogy a „közép-európai demokrácia veszélyben van, és egy bizonyos ideig még veszélyben is lesz” (*Těsнопisecké... 1921, 32*).

Beneš az elkezdett csehszlovák–magyar tárgyalások kapcsán az interpelláló képviselőknek adott válaszában a kialakult helyzetet Magyarország számára, hitele és nemzetközi pozíciója szempontjából, komoly csapásnak nevezte, amely kérdéssel kapcsolatban a következőket mondta: „nem olyan régen felvettük a kapcsolatot Magyarországgal, azzal a céllal, hogy az együttműködés számára kontaktust és megfelelő légkört teremtsünk. Néhány kalandor azonban – elsősorban a magyar nemzetet – hirtelen egy szélsőségesen kritikus helyzet elé állította. Ez ismét hosszú időre bizalmatlanságot és repressziót eredményez, dühöt és felháborodást kelt, és ismét csak a széles néprétegek életét és nyugodt körülmények közt végzett munkáját nehezíti meg, mind Magyarországon, mind a szomszédos államokban” (*Těsнопisecké... 1921, 32*). Habsburg Károly lépésének a közép-európai konszolidációs folyamatot befolyásoló további lehetséges következményeit illetően Beneš figyelmeztetett az osztrák állam stabilizációját negatívan befolyásoló tényezőkre, majd hozzátette, nem engedhetjük meg, hogy „egész országok békéjét semmisítsék meg, tegyék tönkre vagy fenyegezzék ilyen könnyelmű módon megsemmisítve” (*Těsнопisecké... 1921, 32*). Válaszának befejező részében a fent említett indokok miatt Beneš jelezte, hogy Csehszlovákia kérelmelhetlen álláspontjához továbbra is ragaszkodik, amikor figyelmeztetett, hogy „a külügyminisztérium minden eszközzel és energiájával kihasználja az ilyen kalandokat arra, hogy egyrészt az eset a jövőben ne ismétlődhessen meg, másrészt, hogy e Közép-Európa számára alapvető kérdés véglegesen megoldásra kerüljön, ne csak Magyarország, hanem egész Közép-Európa számára” (*Těsнопisecké... 1921, 32*).

A következő napon, április 1-jén, a szenátus 56. ülésén, Bohuslav Franta szenátor a Nemzeti Demokrata Párt, Cyril Horáček a Földműves Párt, Václav Klofáč a Szocialista Párt, Antonín Svěcený a Szociáldemokrata Párt és Method Zavoral a Néppárt nevében (*Tisky...⁶⁰ 1921, 683. sz. interpelláció; Těsнопisecké... 1921, 21, 51–53*) egy hasonló interpellációval fordultak Beneš csehszlovák külügyminiszterhez. A sze-

nátorok, a nemzetgyűlés alsóházában ülő kollégáikhoz hasonlóan, információkat kértek „Károly volt császár Magyarországra való visszatérésének további részleteiről” (*Tisky...* 1921, 683. sz. interpelláció), továbbá arról, hogy a Csehszlovák fél az ügyben milyen álláspontra kíván helyezkedni (*Tisky...* 1921, 683. sz. interpelláció).

Beneš szenátusi beszéde, bár főbb pontjaiban megegyezett a nemzetgyűlés előtt mondott beszédével, egy pontban attól mégiscsak eltért. Beneš a szenátoroknak adott válaszában ugyanis az események további alakulásának *via facti* nem tulajdonított jelentőséget, illetve állításával, miszerint a történeteknek nincs olyan vetülete, amely Csehszlovákia szempontjából nyugtalanságra vagy különösebb odafigyelésre adhatna okot, azon véleményének adott hangot, hogy sem Magyarország, sem Közép-Európa aktuális fejlődési irányvonalát már nem lehet visszafordítani. Ez volt az első alkalom, amikor a csehszlovák külügyminiszter rámutatott, illetve utalt a magyar kormány ténykedésére, amely az exkirály Magyarországról való mihamarabbi eltávolítását célozta, és megnyugtatta a szenátorokat, amikor kijelentette, hogy „az események az ügy biztonságos befejeződése felé tartanak” (*Těsnopisecké...* 1921, 51).

A csehszlovák külügyminiszter valamelyest reálisabb hangvételű kijelentései, melyek értelmében az ügy megoldását a magyar kormányra bízta, természetesen nem jelentették a Habsburg-ellenes diplomáciai offenzíva lendületének csökkenését, vagy a magyar kormány számára megszavazott teljes bizalmat, még akkor sem, ha a magyar kormány igyekezetében, hogy Károlyt az országból minél előbb eltávolítsa, nyilván maga Beneš sem kételkedett. A csehszlovák diplomácia vezetője a szenátoroknak adott válaszában rámutatott az aktív diplomáciai demonstráció szükségességére, amely felhívja az európai közvélemény figyelmét arra a tényre, miszerint Csehszlovákia számára a magyarországihoz hasonló történések elfogadhatatlannak, és hogy Csehszlovákia „legfontosabb kötelességei közé tartozik mindent megtenni annak érdekében, hogy a történetek többé ne ismétlődhessenek meg” (*Těsnopisecké...* 1921, 51–52). Beneš a felvázolt eljárással összhangban utalt Csehszlovákia külpolitikájának konszolidációpárti jellegére, melynek legfőbb célja, hogy standard életkörülményeket teremtsen a közép-európai régió minden országa számára, és amely céljának elérése érdekében közeledik mindegyik országhoz, kivétel nélkül. Tehát amennyiben Beneš bevezetőjében utalt a Károly körüli ügy pozitív alakulására és annak rövid időn belüli megoldására, úgy beszéde befejező részében megerősítette és indokolta a kompromisszumot kizáró csehszlovák diplomácia folytatásának szükségességét, illetve rámutatott azon szándékára, mely szerint a kialakult helyzetet újabb szilárd, nemzetközi-jogilag biztosított, a Habsburgok bármilyen magyarországi restaurációs kísérletét lehetetlenné tevő garanciák megszerzésére használja, majd indoklásként azt hozta fel, hogy mindezt a magyarországi demokrácia érdekében teszi. Ezzel Beneš első alkalommal mondta ki azt, hogy az exkirály Magyarországra való visszatérését nemcsak a királykérdés megoldására, hanem egyéb fontos nemzetközi jelentőségű politikai problémák – konkrétan Nyugat-Magyarország és Magyarország leszerelésének kérdéséről volt szó – rendezésére is fel kívánja használni, amelyek Beneš véleménye szerint permanensen veszélyeztetik Közép-Európa békéjét (*Těsnopisecké...* 1921, 51–52).

A szenátus előtt mondott beszédében Beneš, a fent említetteken kívül kitért Károly restaurációs kísérletének az egész régió gazdaságát befolyásoló negatív hatásaira, ezen belül rámutatott az Angliából, Franciaországból és az Egyesült Államok-

ből Közép-Európa számára ígért pénzügyi segítség elmaradásának veszélyére. A csehszlovák külügyminiszter figyelmeztetett továbbá a magyarországi eseményeknek a régió egyes államai közti kereskedelmi kapcsolataira gyakorolt komplex hatására, közben rámutatott arra, hogy a kialakult helyzet Csehszlovákia és szomszédai közti gazdasági kapcsolatok visszaesését, vagy akár megszűnését is eredményezheti (*Těsnopisecké... 1921*, 53).

Fordította: Bondor Sándor

Felhasznált irodalom

- Ádám Magda 1968. *Magyarország és a kisantant a harmincas években*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ádám Magda 1985. *Les deux coups d'État de l'ex-roi Charles et la Petite Entente*. *Acta Historica*, 1985, 31. évf., 3–85. p.
- Ádám Magda 1989. *Richtung Selbstvernichtung, Die Kleine Entente 1920–1938*. Budapest, Corvina-Bundesverlag.
- Ádám Magda 1993. *The little entente and Europe 1920–1929*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés Naplója 1921*. 8–9. kötet. Budapest, Athenaeum, 381–390. p.
- Beneš, Edvard 1924. *Problémy nové Evropy a zahraniční politika československá. Projevy a úvahy z r. 1919–1924*. Praha. *Budapesti Hírlap*, 1921. január 5., 2–3. p.
- Budapesti Hírlap* 1921. április 2., 1–2. p.
- Budapesti Hírlap* 1921. április 6., 2. p.
- České slovo*, 1920. január 1., 7. p.
- České slovo*, 1921. február 5.
- České slovo* 13. évf., 30. sz.
- České slovo*, 13. évf., 74. sz.
- Diplomatické dokumenty týkající se pokusů o znovunastolení Habsburků na trůn maďarský. Srpen 1919 – listopad 1921* 1922. Praha, 13., 39. p.
- Juhász Gyula 1975. *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Knežević, Djordje 1967. *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i dva nauspela pokušaja restauracije Habsburga 1921 godine. Voinoistorijski glasnik*, 117–147. p.
- Peroutka, Ferdinand 1991. *Budování státu*. 4. svazek. Praha, Academia.
- Olivová, Věra 1959. *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků v roce 1921*. ČSČH, 675–698. p.
- Sborník zahraniční politiky 1921*. 2. svazek. Praha, 17., 25. p.
- Těsnopisecké zprávy o schůzích poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé 1921*. Praha, 21., 31., 51–53., 1858–1872. p.
- Tisky k těsnopiseckým zprávám o schůzích poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé. Rok 1921* 1921. 8. svazek. Praha.
- Tóth Endre 2002. *Az első kétoldalú tárgyalások Magyarország és Csehszlovákia között (1921) – Bruck an der Leitha*. 1–2. rész. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002/1, 3–39. p., 2002/2, 59–75. p.
- Tribuna*, 1921. február 1.
- Ujváry, Dezső (coll. and ed.) 1946. *Papers and documents relating to the Foreign relations of Hungary. January to August 1921*. Budapest, Ministry for Foreign Affairs.

Cseh eredetiből fordította Bondor Sándor

A tanulmány befejező részét lapunk következő számában közöljük

Jegyzetek

1. Habsburg Károly restaurálására tett első kísérlettel már foglalkozott néhány, nemcsak magyar történész. A magyar történészek közül említést érdemel Ádám Magda *Les deux coups d'État de l'ex-roi Charles et la Petite Entente* (1985) című műve (lásd még Ádám 1968, 1989) és Juhász Gyula *Magyarország külpolitikája 1919–1945* (1975) című monográfiája. A cseh történészek közül megemlíthetjük Ferdinand Peroutkát (1991 [1936]) és Věra Olovovát (1959, 675–698). A külföldi szerzők közül figyelmet érdemel Djordje Knežević (1967, 117–147) jugoszláv történész tanulmánya Habsburg Károly mindkét 1921-es restaurációs kísérletéről és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak, a történetek során játszott szerepéről.
2. Magyarország monarchikus államformáját az 1920. évi 1. törvénycikk (1920:I.) erősíti meg, amelyet a magyar nemzetgyűlés 1920. január 27-én, 2394/1920 sz.-mal, az 1920. március 18-án kiadott kormányrendeletében fogadott el.
3. AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 25. sz.
4. Az egyes szobrokat a négy égtáj alapján nevezték el: Észak, Dél, Kelet és Nyugat; és a történelmi Magyarország elcsatolt részeit ábrázolták: a Felvidéket, Vajdaságot, Szlavóniát, Horvátországot, Erdélyt és Nyugat-Magyarországot (Burgerland). A szobrok alkotói Kisfaludy Zsigmond, Szentgyörgyi István, Pásztor János és Sidló Ferenc voltak.
5. 1921. november 16. (1921:XLVII. tc.).
6. 1921. március 1.
7. A parlamenti helyek eloszlása a magyar nemzetgyűlésben az 1920. január 25-én és 26-án megtartott parlamenti választások után, amelyen a választásra jogosult polgárok 80,8%-a (3 133 094 fő) vett részt (Az adatok az 1921. október 30-án és 31-én a délkelet-magyarországi Baranya megyében megtartott utólagos választások eredményeit is tükrözik. Baranya megyét 1921. szeptember végéig jugoszláv csapatok tartották megszállva.): Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja 68, Országos Kiszgazda- és Földműves Párt 71, Nemzeti Demokrata Polgári Párt 6, Keresztényszocialista Párt 5, Keresztény Kiszgazda- és Földműves Párt 4, Keresztény Szociális Gazdasági Párt 4, Egyesült Nemzeti Kiszgazda- és Földműves Párt 3, független 3.
8. Az új Teleki-kormány három minisztert kivéve megegyezett az előzővel. A kiszgazda Korányi Frigyes pénzügyminisztert a párton kívüli – a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének elnöke – Hegedüs Lóránt váltotta fel, Sréter István honvédelmi minisztert Belitska Sándor, és a kiszgazda Nagyatádi Szabó István kereskedelmi miniszter helyére Hegyes-halmi Lajos került a kereszténynemzetiek sorából.
9. A nagykövetek konferenciájának jegyzékében ez áll: „Nem kötelessége és nem is lehet kötelessége a szövetséges nagyhatalmaknak, hogy Magyarország belügyeibe avatkozzon, vagy, hogy a magyar nemzet számára előírja, milyen kormányformát, ill. alkotmányos formát válasszon magának. Ennek ellenére a nagyhatalmak nem fogadhatják el azt, hogy a Habsburg-ház ismételt hatalomra jutása kizárólag magyar népet érintő kérdésként legyen kezelve. Ezen jegyzék által kijelentjük, hogy egy ilyen ismételt hatalomra jutás magának a béketörekvéseknek alapjaival állna ellentétben, és amelyet nem áll módunkban sem elfogadni, sem eltűrni” (*Diplomatické... 1922, 17*).
10. Az említett interjúval kapcsolatos hírt lásd *České slovo* 1920. január 1.
11. AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 36. p.
12. Uo. A prágai magyar kirendeltséget abban az időben Tahy László vezette (Tahy László de Tahvár a Tarkó [1881. május 16., Eperjes–1940. március 4., Budapest]), diplomata, politikus, a magyar kormány első diplomáciai képviselője Csehszlovákiában, a prágai magyar diplomáciai hivatal megszervezője. 1905-től dolgozik mint diplomata. 1919 elejétől a magyar külügyminisztériumban konzuli posztot tölt be. 1920. március 6-tól 1922. március 3-ig szervezte és vezette a prágai magyar kirendeltséget, ekkor nevezték ki I.

- fokú követségi tanácsosi posztra (1920. november 25). 1924–1933 között a törökországi magyar követséget vezette. 1933–1935 között a Népszövetség genovai delegációjának vezetője. 1935-ben átment a Miniszterelnöki Hivatalhoz, ahol 1938-ig, Gömbös Gyula kormányzása alatt titkárként dolgozott. Ezután belügyi titkárként, majd 1933–1935 között nemzetgyűlési képviselőként dolgozott.
13. Uo. A budapesti csehszlovák külképviselet vezetője akkoriban Ladislav Lejhanec volt (1878. április 23., Lhota u Přelouče–?). A budapesti csehszlovák külképviselet sorrendben harmadik vezetője. 1918. december 30-án elbocsátották az osztrák–magyar diplomáciai szolgálatból, 1919. február 1-jén csehszlovák külügyminisztériumhoz került, ahol először a központban dolgozott mint államtitkár (1919. március 4-től), tanácsos (1919. május 6-tól), majd mint II. osztályú követségi tanácsos (1919. március 26-tól.). 1919. december 9-én a csehszlovák kormány Budapesti külképviseletjévé vált, 1921. január 5-én belgrádi főkonzullá nevezték ki. 1922. október 12-től 1925. december 2-ig a külügyminisztérium központjában dolgozott, majd 1925. december 2-án a Buenos Aires-i követségre küldték, ahol a külügyminisztérium alkalmazottjaként főtanácsosként (1926. július 31-től), miniszteri tanácsosként (1928. január 24-től), majd I. osztályú főkonzulként (1928. január 20-tól) teljesített diplomáciai szolgálatot. Buenos Airesben 1929. szeptember 6-ig működött, amikor mint miniszteri tanácsos újra a prágai központba került. Július 30-tól főtanácsosi poszton dolgozott egészen 1938. augusztus 11-ig, amikor nyugdíjba vonult.
 14. Edvard Beneš a szóban forgó parlamenti beszédében azon a meggyőződésének adott hangot, hogy Magyarország államformájának a köztársasági rendszer irányába történő elmozdulásával párhuzamosan nehézségeinek 95%-a megszűnne (lásd Beneš 1924, 115). Beneš konkrétan a „demokrácia és a köztársasági rendszer irányában történő fejlődés” mellett emel szót.
 15. Gratz külügyminiszter terjedelmes beszédével kapcsolatban lásd a budapesti csehszlovák küldött összefoglaló jelentését (AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 36. sz.). A beszéd pontos szövegének tekintetében lásd *Az 1920. évi...* 1921, 7:381–390; a nemzetgyűlés 143. ülése vagy rövidített változata tekintetében lásd *Budapesti Hírlap* 1921. január 5.
 16. Például Apponyi Albert a legitimitisták egyik fő képviselője úgy nyilatkozott, hogy reméli, „a Habsburgok restaurációjának tilalma nem tart örökké, és az antant álláspontja változni fog; addig is a királykérdés megoldását félre kell tenni” (lásd AMZV, Politické zprávy, Budapešť 1921, 37. sz.).
 17. Az egész, Beneš parlamenti expozéjával kapcsolatos ügyet végül sikerült elegánsan megoldani, amikor a két fél megegyezett, hogy a magyar kormány és politikai körök megnyugtatóra a csehszlovák fél az ügygel kapcsolatban valamilyen félhivatalos lapban megjelentet egy nyilatkozatot, amelyben enyhíti, illetve megmagyarázza beszéde kategorikus hangvételét. A magyar féllel történt megegyezés alapján Beneš, parlamenti beszédével kapcsolatos nyilatkozata a *Tribuna* című napilapban jelent meg (*Tribuna* 1921. február 1.). A kommentár legfőbb célja az volt, hogy enyhítse Gratz magyar külügyminiszter magyar nemzetgyűlés előtt, a Beneš-expozé kapcsán mondott beszédének életét (lásd Ujváry 1946, 92–93 [A prágai magyar küldött 8. sz., 1921. február 21-i körtávirata Gratz külügyminiszternek]). Itt kell megemlítenünk, hogy e megegyezés elsősorban a háttérben előkészített március 14–15-én a dél-ausztriai Bruck an der Leithában megtartott első kétoldalú csehszlovák–magyar találkozóknak köszönhetően jöhetett létre.
 18. Hohler hivatkozik a gróf Sforza olasz külügyminiszter, Leygeus volt francia miniszterelnök és Lloyd George brit miniszterelnök hasonló álláspontjára.
 19. Lásd pl. a *České slovo* egyik cikkét, amely többek közt közli: „a tegnapi kormányzintú konferencián a volt miniszterelnök Simonyi elárulta, hogy mind a hadseregben, mind egyházi körökben széles körű, legitimista párti agitáció folyik” (*České slovo* 1921. február 5.).
 20. AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 91. sz. A Budapestnek küldött jelentés többek között tudatja, hogy: „Habsburg Károly szándéka, miszerint visszatér Magyarországra,

- és erőszakkal megszerzi a magyar trónt nem újkeletű. Károly e tervéről már beszámolt Csernoch érsek úrnak írott levelében. Károly már akkor március közepét jelölte meg, mint visszatérése dátumát.” Ezen információt a csehszlovák sajtó is közölte: „a napokban Csernoch érsek levelet kapott Károly exkirálytól, amelyben érdeklődik Csernochtól, hogy a közhangulat mennyire van ellene hangolódva, és kérdezi, hogy március megfelelő időpont lenne-e a visszatéréshez” (*České slovo* 13. évf., 30. sz.).
21. Kánya külügyminisztériumi főtítkárnak 1921. március 29-én kelt körtávirata a magyar külképviseleti szerveknek.
 22. Csehszlovákiában Károly húsvéti puccsáról szóló hírek szintén március 30-án jelentek meg. A hír fokozatos nyilvánosságra kerüléséről tanúskodik az információk feldolgozottsági szintjének alakulása. Például a *České slovo*-ban Károly Magyarországra érkezéséről szóló hírt először csak mint nem megerősített, a bécsi munkatársaktól érkező információt közölték: „Itt Bécsben olyan nem megerősített híreket hallani, hogy az exkirály ma Budapestre érkezett” (*České slovo* 13. évf., 74. sz., 1. p.), lapzárta előtt azonban már megjelentek a hivatalos tudósítások, amelyek már beszámolnak Károly Horthyval folytatott megbeszéléséről (*České slovo* 13. évf., 74. sz., 9. p.)
 23. AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 91. sz.
 24. Uo.
 25. AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 92. sz.
 26. AMZV, Telegramy došlé 1921, 3601–3800 sz. táviratok; Václav Lejhanec budapesti csehszlovák diplomáciai képviselő 3777. sz., március 29-én 20:40-kor küldött körtávirata Beneš külügyminiszternek, Gírsa miniszterhelyettesnek és Broža követségi tanácsosnak (Károly restaurációs kísérletével kapcsolatos körtáviratokat a fenti három személyeken kívül Jan Hájka, a külügy sajtórészlegének vezetője, később pedig Jan Černý, a miniszterelnök kapta meg.)
 27. Az országok közötti sorrendje nem felel meg annak a sorrendnek, amelyben az antant képviselői ténylegesen látogatásukat tették Horthynál. Ez a sorrend megfelel a 3777. sz. táviratban közölt sorrenddel (lásd az előző lábjegyzetet); Benešnek a nemzetgyűlés 66. ülésén mondott expozéja alapján Horthyt először az olasz, utána a francia, majd az angol diplomáciai képviselő látogatta meg (lásd *Těsnopisecké...* 1921, 31. p.). Az olasz képviselő tagjával, gróf Vinci követségi ügyvivővel kapcsolatban lásd Ujváry 1946, 284. p. (Kánya külügyminisztériumi főtítkárnak 1921. március. 29-én kelt, 20. sz. körtávirata a magyar kormány római diplomáciai képviselőjének). A további két antanthatalom – az angol és francia – kirendeltségeinek képviselőjéről viszont nem tesz említést egyik magyar külügyminisztériumi távirat sem, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyar külügyminisztérium valószínűleg nem adott tájékoztatást az említett országokban lévő kirendeltségeinek. Az olasz külképviselet esetében a kirendeltség vezetője saját kérésére március 28-án este meglátogatta Horthy kormányzót, akinél tiltakozott Habsburg Károly visszatérése ellen (érdekességként említhetjük, hogy a magyar dokumentumokban ugyanúgy, mint az Ujváry-féle gyűjtemény [1946] esetén nem „volt”, esetleg „ex”-királyról tesznek említést, hanem többnyire „Károly király”-ként, azaz „King Charles”-ként említik), és figyelmeztette a kormányzót, hogy: „prevention of a Habsburg restoration in Hungary is a cardinal principle of Italian foreign policy”, mire Horthy az olasz követségi ügyvivőnek azt válaszolta: „return of the King was purely a domestic question which concerned Hungary alone and therefore he could not discuss it with foreign diplomats”. A továbbiakban Horthy biztosította a külképviseletet, hogy Magyarország érdekében minden szükséges lépést megtett azért, hogy Károly visszatérjen Svájcba. A kormányzó reakciói a két további kormány tiltakozására megegyeztek az olasz küldötteknek adott válaszokkal.
 28. AMZV, Telegramy došlé 1921, 3601–3800. sz.; a budapesti csehszlovák küldött 3778. sz. távirata Milovjević budapesti jugoszláv küldött Horthynál tett március 30-i délutáni látogatásáról.

29. „Several of the foreign diplomatic representatives praised the wisdom and firmness of the Hungarian Government” (Ujváry 1946, 284). Ezzel kapcsolatban lásd még AMZV, Telegramy došlé 1921, 3801–4000. sz. A londoni csehszlovák külképviselet április 1-ji, 3807. sz. távirata; AMZV, uo. A csehszlovákia belgrádi kiküldöttjének 3814. sz. távirata, amelyben jelenti, hogy: „az angol küldött elárulta, hogy hírei vannak Anglia budapesti képviselőjétől. A konfliktus elegánsan meg lesz oldva”; továbbá: AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 95. sz., amelyben a csehszlovák küldött tolmácsolja a budapesti angol főbiztos, Hohler véleményét, aki meg van győződve arról, hogy a helyzet nem komoly, és hogy a Károlyival kapcsolatos ügy hamarosan, az antant szempontjából pozitív módon kerül elrendezésre, mivel „Horthy, a kormány és a hadsereg korrekt tárgyalópartnerek”.
30. Kánya külügyminisztériumi főtítkárné 1921. március 29-én kelt, 25. sz. a magyar kormány belgrádi diplomáciai képviselőjének, Magyaroknak küldött körtávirata.
31. AMZV, Telegramy došlé 1921, 3601–3800. sz. A budapesti csehszlovák küldött 3778. sz. távirata Milovjević budapesti jugoszláv küldött Horthynál tett március 30-i délutáni látogatásáról.
32. Kánya külügyminisztériumi főtítkárné 1921. március 29-én kelt 32. sz., a magyar kormány bukaresti diplomáciai képviselőjének küldött körtávirata.
33. AMZV, Telegramy došlé 1921, 3601–3800. sz. A budapesti csehszlovák küldött 3782. sz. távirata Stircey budapesti román küldött Horthynál tett március 30-i látogatásáról. Ezzel kapcsolatban lásd még: AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 93. sz.
34. Uo. Ennek ellentmond azonban a budapesti csehszlovák kiküldöttség 91. sz. politikai jelentése (AMZV, PZ Budapešť), amely a „baloldali körökből” származó információ alapján közli, hogy a román kiküldött jegyzéket nyújt be az angol külképviseletre, amelyben követelni fogja a Károly Magyarországra érkezését eltűrő Teleki-kormány eltávolítását, és egyben az akcióban résztvevő személyek letartóztatását. Itt azonban figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a csehszlovák külképviselet első táviratáról van szó, amely az információk szempontból meglehetősen kaotikus március 29-én kelt, ill. azt a körülményt, hogy a jelentés különböző nem hivatalos körökből származó információkon alapul.
35. Kánya Kálmán.
36. Tahy prágai magyar diplomáciai képviselő 1921. április 8-án kelt, 32. sz. távirata Kánya külügyminisztériumi főtítkárné számára.
37. Kánya külügyminisztériumi főtítkárné 1921. március 30-án kelt, 8. sz. körtávirata Szombathelyre a nyugat-magyarországi főbiztos Sigray gróf számára, ill. a Nyugat-Magyarországon tartózkodó Telekinek szóló távirat. A csehszlovák kormány diplomáciai képviselője Kánya távirata alapján közölte, hogy: „the Prague Government reserves the right to make the orders and decisions deemed necessary”. A csehszlovák diplomáciai képviselő tiltakozása tekintetében lásd még Ujváry 1946, 289 (Kánya külügyminisztériumi főtítkárné 1921. március 30-án kelt, 37. sz., a magyar kormány prágai diplomáciai képviselőjének, Tahynak küldött távirata).
38. Hory bukaresti magyar követségi ügyvivő 1921. március 30-án kelt, 52. sz. körtávirata Gratz külügyminiszternek.
39. Tahy prágai magyar diplomáciai képviselő 1921. március 30-án kelt, 37. sz. körtávirata Gratz külügyminiszternek.
40. AMZV, Telegramy odeslané 1921, 5001–5200. sz. Beneš 5085. sz., március 30-án kelt távirata a budapesti csehszlovák diplomáciai képviselőnek; vagy AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 92. sz. A kényszerítő intézkedések tekintetében Beneš, a budapesti csehszlovák diplomáciai képviselőnek küldött táviratában egy további, harmadik kényszerítő intézkedésről is említést tesz, amelyről Csehszlovákia még esetleg megegyezik Jugoszláviával (AMZV, uo. 5086. sz.).
41. Uo.
42. Uo.

43. AMZV, Telegramy odeslané 1921, 5001–5200. sz. Beneš 5086. sz., március 30-án kelt távirata a jugoszláviai csehszlovák küldöttnek; és Beneš 5087. sz., március 30-án kelt távirata a bukaresti csehszlovák küldöttnek.
44. A dél-ausztriai Bruck an der Leithában elkezdett kétoldalú csehszlovák–magyar tárgyalásokon, amelytől Habsburg Károly megérkezéséig nem egészen két hét telt el, a csehszlovák külügyminiszter számára a magyar képvisellel folytatott megbeszélés minden bizonnyal azt sugallta, hogy a Habsburgok restaurációja, legalábbis egyelőre, valóban nem tartozik a magyar kormány érdekei közé, amely e destabilizációt jelentő lépés támogatását, illetve előkészítését az adott bel- és külpolitikai konstelláció mellett csak nagyon nehezen engedhette volna meg magának.
45. AMZV, Telegramy odeslané 1921, 5001–5200., 5104–5114. sz. táviratok, Girsza miniszterhelyettes április 1-jén, este kelt körtávirata a csehszlovák külképviseleti szervezeteknek.
46. AMZV, Telegramy došlé 1921, 3601–3800. sz. A budapesti csehszlovák küldött március 30-án kelt, 3782. sz. távirata, amelyben tudatja, hogy a „a spanyol kormányt rádiótelefonos úton Károly vendégüllátására kérték fel”. A magyar fél Károly esetleges új száműzetési helyével kapcsolatos lépésének valóságátartalmát illetőleg lásd Ujváry 1946, 288 (Kánya külügyminisztériumi főtthkár 1921. március 30-án kelt, 8. sz. körtávirata a Szombathelyen állomásozó nyugat-magyarországi főbiztos Sigray gróf számára).
47. AMZV, Telegramy odeslané 1921, 5001–5200. sz. Beneš március 31-i, 5096. sz., a svájci csehszlovák képviselőnek küldött távirata, amelyben Beneš megkéri a csehszlovák nagykövetet, hogy az tudassa Svájjal, miszerint a csehszlovák diplomácia „a közép-európai béke szempontjából elfogadhatatlannak tartja Habsburg Károly Svájcba való visszatérését”.
48. AMZV, Telegramy odeslané 1921, 5001–5200. sz. Beneš március 31-i, 5097. sz. távirata a belgrádi csehszlovák küldöttnek, amelyben a következőt kéri tőle: „Kérem tudassa a kormánnyal javaslatomat, miszerint Jugoszlávia járjon közben Svájcban Habsburg Károly svájcba való visszatérésének tilalma ügyében [...] Esetleg egy közös intervencióra is sort keríhetnénk”.
49. AMZV, Telegramy došlé 1921, 3801–4000. sz. A jugoszláviai csehszlovák küldött április 1-ji távirata.
50. AMZV, Telegramy došlé 1921, 3801–4000. sz. A berni csehszlovák küldött április 2-i, 3811. sz. távirata.
51. Uo. Az ügyvel kapcsolatban lásd még AMZV, Telegramy došlé 1921, uo. 3848. sz. távirat, amelyben a csehszlovák küldött tolmácsolja Motta nézetét (Giuseppe Motta, a svájci konföderáció külügyi osztályának elnöke), aki „szeretné őt [értsd Károlyt] Svájcban kívül tudni, de Svájc ezt szeretné saját maga megoldani [ugyanis, amint fogalmazott] egy külföldi nyomás pontosan ellentétes döntést eredményezne”.
52. AMZV, Politické zprávy Budapešť 1921, 95. sz. vagy Ujváry 1946, 292 (Kánya külügyminisztériumi főtthkár 1921. április 1-jén kelt, 44. sz. körtávirata Tahy prágai magyar diplomáciai képviselő számára).
53. Gratz külügyminiszter 1921. március 29-én kelt, 38. sz. körtávirata Parcher berni magyar követségi ügyvivőnek.
54. Parcher berni magyar követségi ügyvivő 1921. március 30-án kelt, 33. sz. körtávirata Gratz külügyminiszternek. A távirat a svájci magyar diplomáciai képviselő és Schultess, a Svájci Konföderáció elnöke közt lezajlott párbeszéd tartalmát közli.
55. Masirevich bécsi magyar követségi ügyvivő 1921. március 30-án kelt, 112. sz. körtávirata Gratz külügyminiszternek.
56. Gratz külügyminiszter 1921. március 31-én kelt, 106. sz. körtávirata Masirevich bécsi magyar követségi ügyvivőnek.
57. Masirevich bécsi magyar követségi ügyvivő 1921. március 31-én kelt, 115. sz. körtávirata Gratz külügyminiszternek.

58. Gratz külügyminiszter 1921. április 1-jén kelt, 41. sz. körtávirata Parcher berni magyar követtségéi ügyvivőnek.
59. Dr. Hajna, Dr. Lukavský, Švehla, Udržal, Stanek, Šrámek, Johanis, Laub, Najman, Hudec és más képviselők által Dr. Edvard Beneš külügyminiszterhez, a magyarországi Habsburg-restauráció kapcsán benyújtott sürgős interpelláció.
60. Dr. Franta, Dr. Horáček, Klofáč, Svěcený, Zavoral és további szenátorok magyarországi eseményekkel kapcsolatos interpellációja a külügyminiszterhez.

ENDRE TÓTH

The first restoration efforts of the Czechoslovak diplomacy and Charles Habsburg in Hungary (26th March 1921 – 5th April) (1. part)

The study's topic is the most significant event of Hungary's history between the two World Wars that had important effect not only on Czechoslovak-Hungarian relations of the period, but it had become also one of the most important international-political events of the first part of 1921. The mentioned event was the first restoration effort of the last Austrian emperor and the Hungarian king Charles Habsburg the IV. The goal of the study is to reconstruct the event's circumstances mainly from the view of Czechoslovak-Hungarian relations, and/or to discuss the events about the arrival of the ex-king to Hungary in time order, mainly from the aspect of this adventurous step of Charles Habsburg and the activities and roles of the Czechoslovak diplomacy.

Post-war coexistence of Czechoslovakia and Hungary after the disintegration of the Austria-Hungary Monarchy, as it is well-known, was not characterised by mutual friendliness. After the creation of the independent Czechoslovakia and Hungary, the issue of determining borders, that is the territory issue became obviously the most important problem of the conflicts between the two neighbouring countries. At the same time, as another serious problem, the form of government of Hungary appeared between the problems.

The rather weak Czechoslovak-Hungarian political relations established on the turn of years 1920 and 1921, of which first positive results were the bilateral Czechoslovak-Hungarian discussions on governmental level in the Southern Austria, Bruck an der Leith, were very soon interrupted by an event that effected not only the bilateral relations of both countries: restoration efforts of Charles Habsburg.

Charles' unexpected arrival to Hungary on 31st March on Thursday and on 1st April on Friday was the topic of the Czechoslovak parliament's meeting. Beneš answering to interpellating representatives in connection with Czechoslovak-Hungarian discussions, called the arisen situation, in connection with Hungary's credit and international position, a serious stroke.

Czechoslovakia's determined anti-Habsburg standpoint did not ease even after the extraordinary meeting of the Hungarian National Council on 1st April, during which the body unanimously positioned to anti-Habsburg standpoint. The Czechoslovak Foreign Minister tried to give an ultimatum together with the Yugoslav and Roman party to the Hungarian government, of which goal was to demonstrate mutual activity.

Meanwhile the diplomatic activities of the Czech Foreign Minister, that was directed on the handing over of the „kisantant“ ultimatum, the case of Charles' departure from Hungary was solved. On 5th April the train departed Hungary with the ex-king. Consequently the leader of the Czechoslovak delegation informed Beneš that the „handing over of the ultimate became void“.

Gazdasági szervezetépítés és érdekvédelem. A csehszlovákiai magyarság két világháború közötti gazdasági szervezetei*

(1. rész)

ISTVÁN GAUCSÍK

Setting economic organisations and protection of interests
Economic organisations of Hungarians living in Czechoslovakia
between the two World Wars

94(437)“1918/1938”:338.2
338.2(437)(=511.141)“1918/1938“

Economics, legal gaps, economic self-organisations, protection of minority economy interests, economic associations, co-operatives, trade companies,

Tanulmányomban három olyan témát jelöltem ki, melyek vizsgálata a szervezeti-intézményi vezérfonalat tartja szem előtt. Bevezetésképpen a csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzetét a joghiány szempontjából, a gazdasági jogok törvényi hiányosságain, a belső állami biztosítékok és a külső kisebbségvédelmi rendelkezések elégtelen voltán keresztül elemzem. Az ellenzéki magyar pártok agendájába felvett gazdasági sérelmekkel, a megoldási lehetőségekkel, a „gazdasági önszerveződés” átmentett struktúráinak megerősítésével, ill. az új szerkezetekkel is foglalkozom. A csehszlovák gazdaságpolitika (amely erőteljes intézményépítésben és a volt monarchiabeli szervezetek átalakításában vállalt oroszlánrészt) hatásait szlovákiai magyar véleményeken keresztül mutatom be, miközben néhány olyan korabeli fogalmat is tisztázni kívánok, amelyek az 1989 utáni feldolgozásokban felbukkannak. Végül – a weberi szervezetfogalom alkalmazásával – megpróbálom kijelölni a kisebbségi gazdasági érdekvédelem színtereit és alakító szervezeteit. Azért foglalkozom velük, mert a többi megközelítés a politikai-kulturális jogvédelmet helyezte előtérbe, míg a közgazdasági kérdések vizsgálatakor ezek háttérbe szorultak. Az ún. szakmai vezetésű struktúrákat (regionális szintű gazdasági egyesületek, szövetkezetek és a szakirodalomban eddig egyáltalán nem vizsgált ipartársulatok) a harmadik téma, amellyel foglalkoztam.

Mivel a megyei gazdasági egyesületek a gazdaszervezkedés színterei voltak és az ellenzéki pártok intézményépítő aktivitásai itt kellően kibontakozhattak, nagyon hamar konfliktushelyzetbe kerültek a diszkriminatív felszámoló törekvések miatt. Az 1930-as évek első felétől a pártok gazdasági programjai ezeket az egyesületeket

* A tanulmány a Magyar Köztársaság Oktatási Minisztériumának Határon Túli Magyarok Főosztálya és a Márton Áron Szakkolégium 2004. évi ösztöndíjával készült. Rövidített és átdolgozott változata megjelent a *Korall* c. folyóirat 2004/18. számában A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938). Gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok cím alatt (48–64. p.)

rekonstruálták, immár szélesebb földrajzi régiókban. A szövetkezeti mozgalom árnyaltabb értékelésére törekszem, a Hanzát nem tekintem egyedüli „építkező” struktúrának, mivel csak a szövetkezetek egyik típuscsoportja tartozott hozzá. Az ipartársulatokat a gazdasági viszonyok és a nyelvi-nemzetiségi megkülönböztetés, illetve a magasabb struktúraalkotás, központoszervezés (szövetség) szempontjai szerint taglalom.

Megkísérlem a kronológiai határok rögzítését is. Az áttanulmányozott forrásanyagból kikristályosodtak azok az időrendi „választóvonalak”, amelyek fáziseltolódásokat mutatnak. A gazdasági egyesületek négyéves átmeneti működés után, 1923-ban szűntek meg, újraszervezésük körülbelül 1933-tól adatolható. Központjukat 1938-ban alakították meg. A szövetkezetek egy része szintén négyéves átmeneti időszak és alkalmazkodás után, 1925-ben hozott létre egy újabb, szervezetesebb struktúrát, a Hanzát, amely végül a köztársaság felbomlása után is megőrizte működőképességét, különálló szervezeti jellegét. Központja 1934-ben keletkezett, de csak részleges jogosítványokkal. Kisebbségi szempontból a többi szövetkezeti, főleg a hitelszövetkezeti típus dezorganizációja 1938-ig fennmaradt. Az ipartársulatok szintén négy év átmenet után 1924-ben alakulnak újra. Az 1926–1928 közötti szlovákiai pozícióharcok kedvezőtlenül hatnak egy nemzetiségi alapú központ (szövetség) létrehozásához, így az atomizáltságukból 1938-ig nem tudnak kilépni.

Többség és kisebbség

Az első világháború után a Monarchia nemzetek feletti univerzalizmusát az utódállamok nemzetállam-építő stratégiái váltották fel. A győztes nagyhatalmak a térség biztonságpolitikai stabilitását a kisállami modellre támaszkodva próbálták kialakítani, ezért a területrendezéskor mind hadászati-katonai, mind gazdasági szempontokat figyelembe vettek, hogy a konszolidáció feltételeit megteremtsék. Az etnikai elv, mint „az egyetlen igazságos rendező elv háttérbe szorult” (Eiler 1997). Hogy az új határok közé került kisebbségi népcsoportok autonómiaelképzeléseit leszereljék és centrifugális erejüket (amelyet a hatalmi központok függetlenedési igyekezetként, az államberendezkedés felbomlasztására való törekvésként könyveltek el) semlegesítsék, a háború alatti szövetségeseiket és a veszteseket kisebbségvédelmi jogszabályok elfogadására és a jogvédelem belső, állami mechanizmusainak kiépítésére kötelezték (Eiler 1997).¹

A Csehszlovák Köztársaság megalakulásától kezdve szembesült a belpolitikáját meghatározó belső etnikai feszültségűekkel. A többségi (hatalmat birtokló, hatalmon lévő) és kisebbségi (hatalmon kívüli) társadalmak szembenállása tartósan konzerválódott.² A korszak válsághelyzetei (nemzetközi konfliktusok) és a kisebbségek erőteljes érdekérvényesítési programjai újra és újra felvetették, vagy kiélezettebb formában jelenítették meg a „csehszlovák nemzet” államában jelentkező nemzeti-ségi problémákat, felhívták a figyelmet az elégtelen törvényi garanciákra, a gyakorlati hiányosságokra, vagy éppen a hatályos rendeletek, határozatok ellentmondásosságára. A cseh politikai elit által hangoztatott demokratizmus, jogegyenlőség és a nemzetiségi jogok³ betartása a gyakorlatban kevés eredményt hozott. Az asszimilációs politika nemzetállami rendszert próbált megalapozni a nemzeti kizárólagosság jegyében (Popély 1999, 16–17, 19–20, 24).

Kisebbségi gazdasági joghiátus

A csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés *explicite* nem tért ki a gazdasági jogok garanciáira, de olyan elemeket tartalmazott (még ha töredékesen is), amelyek az érdekvédelem hivatkozási alapját erősíthették. Az 1920-ban elfogadott alkotmányba is beépültek, így a magyar kisebbség joggal számíthatott volna arra, hogy ezek konkrét, a méltányosságot szem előtt tartó kormányzati lépésekben meg is valósulnak.⁴ Az alkotmánylevél nemcsak a vagyoni és kereseti szabadságot, ill. a magántulajdon tiszteletét garantálta (5. fejezet 108. és 109. §), hanem a munka- és foglalkoztatási csoportok egyesülési jogát is (5. fejezet 114. §, 1. bekezdés). A gazdasági jogköröket érintő kisebbségvédelmi tételek (tehát a 7., 8. és 9. cikkek) a 6. fejezet 128. §-ának 2. bekezdésébe, valamint a 130. és 132. §-ba épültek be (vö. *Sbírka...1920*, 265–267.).⁵

Az államhatalom azonban a politikai uralom elosztását és a gazdasági javak, erőforrások felosztását (pl. a földreform során, az ipari és mezőgazdasági üzemek, vagy a bankok nacionalizálásakor), azaz a kisebbségek gazdasági alapjainak a gyengítését, egyszerre tekintette nemzeti és etatista feladatnak, ezért az ellenzéki magyar politikai pártok a gazdasági sérelmeket igyekeztek adekvát tényanyaggal alátámasztani és a Népszövetséghez eljuttatni. Érveik az állampolgári, nyelvhasználati és kulturális jogsérelmeket egészítették ki.

Az 1920-as évek első felében (1921, 1923, 1924) született anyagok főleg a földreformmal foglalkoztak. A vonatkozó beadványok közül az elsőt nem a pártok, hanem Magyarország nyújtotta be a „magyar földbirtok tönkretétele” miatt, és a törvények felfüggesztését követelte. 1923-ban a szlovákiai és a kárpátaljai kisebbségekről szóló jelentés, amely immár pártbeadványként született, a kisebbségek gazdasági helyzetét és az agrárreform lefolyását taglalta. A rá egy évre benyújtott petíció megint a földreformra fordított figyelmet (Baranyai 1934, 261, 272–275).⁶ A Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga⁷ 1923. évi beszámolója is részletesen kitért a csehszlovák gazdaságpolitika bírálatára, az egyes sérelmekre. Többek között a birtokelkobzásokra, a gazdálkodás bizonytalanságaira, a telepítésekre, a szövetkezetek és a gazdasági egyesületek helyzetére, a káros gabonabeszolgáltatási kötelezettségekre, az ágazatok (ipar és kereskedelem, pénzügy) válságos helyzetére, az „erőszakos” hitelpolitikára, a hadikölcsön és a koronajáradék-probléma megoldatlanságára (*A Csehszlovákiai...1923*, 13–16).⁸

A kisebbségvédelmi rendelkezések közül gyakorlatilag hiányoztak a gazdasági vagyoni státusz konkrét jogszabályai. Az állampolgári jogegyenlőség biztosítása önmagában nem volt elég, hiszen a többség gazdasági erőfölénye ellen ez nem tudott védelmet nyújtani. A kisebbség részéről ezért jogos követelés volt, hogy „a kulturális és gazdasági élet minden vonatkozásában számarányuknak és szükségleteiknek arányában valóban érvényesüljenek és szerzett jogaikat megtarthassák” (Egyed 1922, 197). A masaryki demokrácia ugyan társadalmi téren kohéziót, nemzetiségi tekintetben érdekközeledést hirdetett, de a pragmatikus elveket kitűző prágai centralizmus mindezek ellenkezőjéről szólt. Tarján Ödön⁹ az ellenzéki pártok gazdaságpolitikai elképzeléseinek kidolgozója, alig több mint két évtized tapasztalatát mérlegre téve – a döntések racionalitását kiemelve – így fogalmazott: „Nem véletlenségekről, nem egyes, talán tévedésen, a viszonyok félreismerésén alapuló kormány-

zati intézkedésről van szó, hanem egy minden részletében átgondolt, céltudatos kormányzati politikának a kisebbségi élet minden fázisában megnyilatkozó következményeiről” (Tarján 1930, 74).¹⁰ A csehszlovákiai magyarság így egyszerre szorult ki a politikai és a gazdasági hatalomból, sorsa távoli és képviselése nélküli döntéshozó központoktól vált függővé. A belső törvényhozás zsákutcái és az állami „igazságosság” hiánya miatt érzett kiszolgáltatottságon, a nemzetközi erőviszonyok átalakulása esetleg csak enyhíthetett. Elvileg a gazdasági alapozás megszilárdítása, a részleges feladatok megoldásának ösztönző ereje a kulturális felépítményt, így az önmegtartást is erősíthette.¹¹

Ebben az időszakban, amelyre éppen az erőteljes állami beavatkozás volt jellemző, a kortársak gazdaság és politika szoros összefonódását tapasztalták. A gazdasági döntéseknél a politikum jelentős szerepeket vállalt, befolyásoló funkciói megnöttek (pártérdekek, érdekcsoportok). A két szféra egymástól való függését a társadalmi rendszer és a gazdaságpolitika egymáshoz való viszonya szabta meg (Dairai é.n.).¹² A kisebbségi gazdasági érdekvédelem tervei, elképzelései, többé vagy kevésbé megalapozott koncepciói ebben a keretrendszerben igyekeztek a szlovákiai magyarság „alárendelt gazdasági szereplő” helyzetén változtatni. A szakértelmiség körében keletkezett „kisebbségi gazdaságpolitika” vagy „öncélúság” fogalmak mozgósító jelszavakként is funkcionáltak, de az elméleti okfejtések, elemzések a gazdasági „önszerveződés” esetében nagyon fontos szerepet játszottak, játszottak. A gazdasági élet kihívásaira a konkrét válaszokat az egyes területek (állami gazdaságon belüli!) szakmai intézményei, testületei, társulásai, egyesületei, és az ellenzéki pártpolitika szakosztályai, szervezetei adhatták meg.

A csehszlovák gazdaságpolitika hatásai¹³

Az új ország „öröksége” az egykori birodalom területének kb. 21%-át, lakosságának 25%-át jelentette. A csehszlovák állam területe jelentős gazdasági potenciállal gazdagodott, hiszen hozzá került a Monarchia háború előtti ipari kapacitásának kb. 60%-a. Ebből Csehország 70–75%-ot, Szlovákia nem egész 20%-ot képviselt (Průcha 1974, 78, 84).¹⁴ Az ipari-agrár jellegű országban a két világháború közötti fejlődés a cseh–morva–sziléziai területek gazdasági bázisára támaszkodott.¹⁵

A felső-magyarországi terület 1918 előtt sem társadalmi-kulturális, sem közgazdasági tekintetben nem élt önálló életet, a történelmi Magyarország gazdaságának szerves részét képezte. A 20. század eleji felzárkózási folyamat részeként jelentkező modernizáció eltérő foka és mértéke különösen a kistáji jellegzetességű felvidéki régióban mutatkozott meg. Négy olyan régiókezdemény alakult ki, amelyek fejlettségi szintjei között nagy különbségek voltak. A nyugat-magyarországi terület vezető „modernizációs ékébe” tartozott Pozsony és Komárom megye, amelyek a kedvező közlekedési és szállítási feltételeket kihasználva, aránylag erős városközpontokat és még járási szinten is sokrétű alközpontokat alakítottak ki. A középső felvidéki rész (Túróc, Liptó, Szepes, Gömör-Kishont, Abaúj-Torna megyék) viszonylag magas iparosodottságát a regionális szinten jelentkező kiegyenlítőlen folyamatok fékeztek. Ettől a két, országosan is fejlettebb régiótól a Felvidék nyugati részének vármegyéi (Nyitra, Bars, Hont, Nógrád és Zólyom) élesen elkülönültek, csak közepesen modernizálódtak (alacsony urbanizáció, a régióközpontok hiánya stb.). Az Észak-

kelet Felvidéket és Kárpátalját pedig több hátrányos tényező összejátszása (kedvezőtlen természeti adottságok, fejletlen gazdasági háttér stb.) hátráltatta, a lemaradás jellemezte (a problémakörre lásd Beluszky 2002, 9–30).

Szlovákia – amely politikai fogalomként a 18. század végétől bukkant fel –, mint politikailag és gazdaságilag „világosan meghatározott egység” Csehszlovákia keretén belül született meg. Különálló entitását a nemzetközileg rögzített határok alakították ki (Lipták 1994, 77–78).¹⁶ A nyugati és keleti országrészek közötti gazdasági különbségek kiegyenlítését, a korábban eltérő fejlődési utakat bejáró területek integrálását – az egységes gazdasági rendszer kialakításának céljával – az állami gazdaságpolitika a köztársaság fennállásáig nem tudta megoldani. Az új államszerkezetbe, illetve az új nemzetgazdaságba való betagozódásuk során jelentkező problémák kezelése elhúzódott. Szlovákia és Kárpátalja szerényebb pozíciókkal rendelkezett, agrárjellege miatt alárendelt, specifikus helyzetbe került.

A cseh gazdasági elit, amely a hadigazdálkodás haszonélvezője volt, a csehszlovák gazdaságpolitika minőségét döntően meghatározta. A gazdaságpolitikai irányvonal két évtized alatt nem kötődött konkrét koncepciókhoz, hanem a cselekvések a pragmatikus érdekek érvényesítésén és a kompromisszumok vonalán haladtak. A kezdeti években – a közép-kelet-európai gazdasági dezintegráció közepette – egyszerre jelentkezett a politikai motivációk elsőbbsége (a gazdasági problémák kezelése előtt), és a kötött, állami ellenőrzés és felügyelet fenntartása (Lacina 1990, 65–66; uő. 2000, 202; az államfordulat alatti cseh elképzelésekre és intézkedésekre uő. 1984, 668–692; a gazdaságpolitikai célkitűzések nemzetgazdaságot formáló hatásaira lásd továbbá Teichová 1988, 62–68; Hallon 1995, 46–47).

A kormányzati politika részét képező, kül- és belföldi színterű gazdaságpolitikát kétfajta törekvés jellemezte: az önálló cseh és (kisebb részben) szlovák irányítású nemzetgazdaság megteremtésének igyekezete, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás eléréséhez a stabilitás feltételeinek kialakítása. A külföld felé ezeket (kereskedelmi kapcsolatok felvétele és kiépítése a nyugat-európai országokkal) azok az állami lépések próbálták megszilárdítani, amelyek az önálló vámterület kialakítását, a pénzkelkülönítés és a pénzreform lebonyolítását vállalták fel. Belföldön a gazdaság irányító-adminisztrációs rendszerét (minisztériumok, alsóbb szintű testületek, pénzügyigazgatóságok, mezőgazdasági tanácsok, ipari és kereskedelmi kamarák stb.) kellett megalapozni, illetőleg a volt osztrák és magyar szervezeteket kellett átalakítani. Fontos szerepet kaptak „az államon kívüli” ipari, mezőgazdasági és pénzügyi érdekszervezetek, kartellek¹⁷, amelyek tevékenységükkel ténylegesen (konkurencifeltételek rögzítésével; támogatások, termelési kvóták és tarifák meghatározásával) megsabták, vagy közvetett módon (ajánlások, kritika) befolyásolták a gazdaságpolitika irányát. A pénzügyi politika végig meghatározó súlylyal bírt nemcsak az ipari és a mezőgazdasági termelésben, a kereskedelem és a kivitel szabályozásában, hanem az olyan gazdaságpolitikai szerepvállalásokban is, amelyek a tőkeviszonyokat és a tulajdonosi státusokat érintette, így a nosztrifikálás és a repatriálás vagy például a földreform terén.¹⁸

Szlovákia viszonylatában a cseh központosító politika rövid időn belül (1919 és 1920 folyamán) felszámolta a „különutas” szlovák kezdeményezéseket. A korlátozott jogkörök meghatározásával közvetítő-informáló szerepüket erősítette, tanácsadó-végrehajtó kompetenciáikat leszűkítette vagy megszüntette. Ennek következté-

ben nem alakult ki a szlovákiai gazdaság fejlesztésével, az egységesítés problémáival foglalkozó autonóm szlovákiai szervek hálózata (Fabricius 1990, 46–56).¹⁹

A két világháború között artikulálódó, Szlovákia gazdasági jellegét meghatározni kívánó agrár- és iparkoncepciók így gyenge szervezeti támogatást kaphattak. A mezőgazdaság prioritását képviselő, és az agrárpárt támogatását élvező irányzat Szlovákiát az ország „éléskamrájává” kívánta alakítani. A gazdaságpolitika ezt az önelátásra való berendezkedéssel (védővámok) és fejlesztéssel biztosíthatta volna. A cseh tartományok élelmiszertartaléka tehát itt helyezkedett volna el, de az 1920-as évek végére nyilvánvaló lett, hogy erre a szlovákiai mezőgazdaság alacsonyabb fokú technikai-termelési színvonala miatt képtelen. Az 1930-as évek közepétől jelentkező reagrarizációs elmélet ismét a mezőgazdaságra fektette a hangsúlyt. Az ipari fejlesztés hívei a szlovákiai iparágaknak a csehországiakkal azonos feltételeket követeltek. Ez nemcsak a gazdasági egység megszilárdítását, hanem az újraparosítást is jelentette. Ennek alapját a közlekedéspolitika átértékelésében, a hitel- és adókedvezmények biztosításában, valamint az állami megrendelések célirányúságában határozták meg. Elutasították a cseh vádakat, hogy a szlovák ipar nem természetes fejlődés útján, hanem mesterséges módon lett kialakítva. Németország nagy hatalmi ambícióinak 1933 utáni növekedésével az ipar térbeli elhelyezkedésének újragondolása biztonságpolitikai kérdésként is jelentkezett (fegyvergyártás, stratégiai üzemek). Ez kedvezőbb helyzetbe hozta Szlovákiát, de az ipari körök az állami gyáralapításokhoz óvatosan viszonyultak. Az ipari koncepció egyedi törvényi támogatással és állami dotációkkal számolt. Az itteni iparegyesület – szemben a csehországiival – nem élvezett párttámogatást, egységes fellépését pedig a szerteágazó érdekek is akadályozták (Johnson 1985, 73–75; Fabricius 1990, 62–70, 80–96).²⁰

Húsz év gazdasági fejlődését alapvetően meghatározta a nyíltan deklarált nemzeti célok gazdasági téren való megvalósítása (egységes gazdaság, a csehországi és a szlovákiai területek integrálása) és a hatalmi-politikai dominancia megszerzése (gazdasági harc a német és a magyar burzsoázia ellen). A kisebbségek szempontjából a gazdaságpolitika fő jellemzőivé, a Csehország-központú centralizmus és a negatív beavatkozások (deflációs pénzügyi politika, a hátrányos szlovákiai vasúti tarifák, az állami megrendelések minimális volta stb.) váltak.²¹

A nemzetgazdasági munkák egy része Szlovákia háború előtti gazdasági potenciáljának, valamint háború utáni válságos helyzetének is teret szentelt. A nemzeti vagyonból való részesedés arányára több számítás, és ellentmondó vélemény született, ezek az általános jólét viszonylagos növekedését, vagy éppen az elszegényedést próbálták bizonyítani.²² A szlovák szerzők – a kooperáció szellemében – a cseh gazdaságpolitika hiányosságaira és a megoldási módokra hívták fel a figyelmet. A Karvaš-féle²³, egyszerre regionalista és összállami elemzés tárta fel a legaprólékosabban a hatalomváltás előtti előzményeket, a csehországi, illetve a magyarországi fejlődésvonalakat és a politikai átrendeződés következtében megváltozott gazdasági alapfeltételeket. Szerinte a csehszlovák gazdaság 1918 után csak formális, nem pedig funkcionális egységet tudott kialakítani, hiszen eltérő történeti fejlődés útján létrejött, különböző struktúrák (közigazgatási egységek, gazdasági szervezetek) találkoztak. Ezekkel a korábbi fejlődésvonalakkal – amelyet a cseh gazdasági elit figyelmen kívül hagyott – még az 1930-as években is számolni kellett, mert az

aránytalanságokat ezek is előidézték. Az államrendszer megváltozásával mind a cseh, mind a szlovák gazdasági rendszer átalakult, amelyet a nemzetközi munkamegosztásra adott válaszként lehetett elkönyvelni. A bekövetkezett változásokat, amelyek az ipar, a mezőgazdaság és a szolgáltatások válságos helyzetét okozták, strukturálisaknak tekintette, és a helytelen gazdaságpolitikai célkitűzések rovására írta (Karvaš 1933, 3–20).²⁴

A magyarországi szerzők a cseh gazdaságirányítás destruktív, leépítő jellegére (az iparrombolás²⁵ vádja), a cseh nemzeti érdekeket szolgáló törekvésekre helyezték a hangsúlyt, emellett kiemelték a volt felvidéki területek vonatkozásában a dualizmuskori magyar gazdaságfejlesztő politika szerepét, amely kedvező törvényi háttér biztosításával és állami segélyekkel támogatta az ipar fejlődését (Kardos–Artner 1935, 864–878).²⁶

Az ellenzéki alapállású szlovákiai magyar politika részéről a csehszlovák gazdaságpolitika legteljesebb és legkonceptiózusabb kritikája Tarján Ödön nevéhez fűződik. Az 1920-as évek első felében Csehszlovákia gazdasági válságának egyik okát a kül- és belpolitikai kísérletezés negatív hatásaiban látta. Az egyoldalú nyugat-európai kereskedelempolitikai irányultság, a Duna-medencén belüli gazdasági együttműködés hiánya az utódállamok közötti kapcsolatok háttérbe szorulását eredményezte. Ez az exportlehetőségeket és a külforgalmat csökkentette. Belföldön az elhúzódó ipari válság, a defláció következtében a lakosság vásárlóerejének csökkenése nagy károkat okozott. A cseh központosító program a szlovákiai ipar helyzetét egyáltalán nem vette figyelembe. A vasúti tarifák, a közszállítások, az adóterhek és a mesterségesen drágított hitel által előidézett súlyos körülmények tartósakká váltak. Ezek megváltoztatásának lehetőségét a szlovákiai politikai erők egységes fellépésében, együttműködésében jelölte meg (*Prágai Magyar Hírlap* 1924. január 23.; *Prágai Magyar Hírlap* 1924. január 24.).²⁷ A szövetkezett ellenzéki pártok közös bizottságának 1924. február 9-i ótátrafüredi ülésén elhangzott beszéde, amelyben a kormány pénzügyi és gazdasági lépéseit bírálta, azokat az elemeket tartalmazta, amelyekre a szövetkezett ellenzéki pártok ugyanabban az évben elfogadott határozati javaslatára támaszkodott. A költségvetés tételes kritikájával (halmozott államháztartási deficit, az adóterhek növelése) a rossz állami gazdálkodást jellemezte. Részletesen foglalkozott a lakosságot és a gazdasági szervezeteket hátrányosan érintő adófajtákkal (tőkekamatadó, vagyondézsma), valamint a politikailag motivált külkereskedelem kudarcaival (*Prágai Magyar Hírlap* 1924. február 10.; *Prágai Magyar Hírlap* 1924. február 12.).²⁸

Tizenegy év kisebbségi tapasztalatait – a politikai programadás üzenetével – Tarján 1930-ban összegezte. Konceptiója országos és kisebbségi szinten vette számba a sérelmeket. Elemzésében a szlovákiai magyarságot társadalmi (az állampolgárság kérdése, arányos képviselőlet hiánya a közigazgatásban), kulturális (oktatásügyi gondok, hiányos iskolatípusok, csökkenő tanulólétszám, elégtelen tanerő, papok helyzete, színházi élet sorvadása) és gazdasági téren (a magántulajdont sértő túlzott állami beavatkozás, a „gúzsbakötő” 1924. évi banktörvények, a földreform következményei) érte diszkrimináció. Érvrendszerének másik csoportját az őslakosságot „egyformán” sújtó intézkedések alkották (Tarján 1930, 13–22, 23–46, 53–71).²⁹

A nyugati és a keleti országrészek társadalmi és gazdasági integrációját meghirdető prágai kormányzatok egyoldalú lépései a politikai erőfölényre támaszkodtak. A döntéseket hozó személyek és az őket befolyásoló érdekcsoportok a kisebbségek tekintetében az egyeztetésektől, a korrekcióktól vagy a kompromisszumoktól elzárkóztak. A szlovákiai magyarság ezt a helyzetet úgy érzékelte, hogy a csehszlovák gazdaságpolitika belső gyarmatosítást³⁰ folytat, amely kisebbségi léthelyzetét társadalmi, kulturális és gazdasági síkon támadja, emellett versenyképessége csökkenésének előidézője és lehetőségeinek korlátozója lett. A kisebbségi közösség szempontjából ezek a hatások a tájegységekre szerveződött hagyománytudatot gyengítették, a regionális egyenlőtlenségeket felerősítették és konzerválták (főleg a perifériahelyzetbe került, határmenti vidékeken). A többségi nemzet a hatalom összpontosításával, a gazdasági befolyás érvényesítésével, a „helyi akaratok” döntésekből való kizárásával politikai hegemoniáját és gazdasági monopóliumát akarta bebiztosítani. Az állami integráció így nyíltan vagy burkoltan asszimilációs törekvésekkel, a kisebbségi népcsoportok és a hátrányos helyzetű területek formális egyenjogúsításával is ötvöződhetett. A magyarság ezzel a konszolidáló politikával szemben a kollektív védekezés hol erősödő, hol gyengülő, szervezett vagy kevésbé szervezett formáiban találta meg az ellenszert. Ezeket az „eszközöket” a közösségi identitás alakításának programjai (vállalt kisebbségi lét; a kultúra, az oktatás és a közművelődés bázisainak erősítése), a területi-tájegységi szintű, regionalizmust felvállaló társadalmi, kulturális, egyházi szerveződések (egyletek, körök, társulások) és gazdasági szervezetek (gazdasági egyesületek, ipartársulatok, pénzintézetek, szövetkezetek), valamint a jogi-politikai érdekvédelem struktúrái (pártok, mozgalmak) alakították (A. Gergely 1997, 26–28).³¹

A fentiekben csak főbb vonalaiban (külön hangsúlyt fektetve a korabeli forrásokra), elsősorban a kisebbségi *gravámenek* oldaláról vázoltam a csehszlovák gazdaságpolitika mozgatórugóit és következményeinek interpretációit. Azonban keveset vagy alig tudunk a magyarlakta területeken lezajló, 1918–1938 közötti régiófejlesztésről. Ebből a szemszögből vizsgálva a kérdést, feltáratlanok azok az infrastruktúrafejlesztő, felzárkóztató célzatú, központi fontosságú innovációk, pénzügyi befektetések (és működési mechanizmusaik, intézményi háttérük), amelyek pl. a villamosenergia-ellátást, a közlekedést és az úthálózatot, a távközlést vagy a postát modernizálták. Érdekes problémaként merül fel a települések, városok fejlődésében oly fontos szerepet játszó közigazgatási (közhivatalok, intézmények), gazdasági-pénzügyi (bankok, szövetkezetek), kereskedelmi-szolgáltató (kisipari üzemek-műhelyek, vállalkozások, egészségügyi szolgáltatás) és kulturális (színház, iskolák, helyi sajtó, egyházak) szerepkörök³² vizsgálata is. Egyszerűen fogalmazva a kérdést: Csehszlovákia gazdaságpolitikájának voltak-e a szlovákiai magyarság szempontjából „pozitív eredményei”?

Melléklet

1. táblázat. A mezőgazdasági szövetkezetek nemzetiségek szerinti megoszlása 1931-ben

* a tagok terményeinek feldolgozására

2. táblázat. A hitelszövetkezetek nemzetiségek szerinti megoszlása 1931-ben

3. táblázat. Az ipari szövetkezetek nemzetiségek szerinti megoszlása 1931-ben

4. táblázat. Egyéb szövetkezetek nemzetiségi megoszlása 1931-ben

Forrás: Rados 1932, 769.

Felhasznált irodalom

- A csehszlovák történelem kistükre* 1932. Mukačevo–Munkács, 133–134. p.
- A Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga Memoranduma a Népszövetséghez* 1923. Budapest.
- A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938* 1938. Budapest, 83. p.
- A. Gergely András 1997. *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 26–28. p.
- Angyal Béla 2002. *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar párt-politika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 31. p.
- Arató Endre 1977. *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975*. Budapest, Magvető, 81–82., 97–100. p.
- Baranyai Zoltán 1934. *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve*. Bratislava–Pozsony, 33–34. p.
- Beluszky Pál 1998. A Felvidék városhálózata a 20. század elején. In Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza, MTA SZSZB Megyei Tudományos Testülete, 449. p.
- Beluszky Pál 2002. A modernizáció területi differenciái a századelő Magyarországon. In „...ahol a határ elvált.” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Balassagyarmat–Várpalota, 9–30. p.
- Berecz Kálmán 1937. A kisebbségi kérdés mai állása. In *Kisebbségi problémák. A Lévai Járási Közművelődési Testület 1936–37. évi előadássorozatából*. Levice, 14. p.
- Berend T. Iván–Ránki György 1987. *Európa gazdasága a 19. században 1780–1914*. Budapest, Magvető Kiadó, 370–376., 399–411. 413. p.
- Darai Lajos Mihály é. n. A politikai szociológia főbb kérdései. *Szabadpart*, 6. sz. www.kodolanyi.hu/szabadpart/default.htm
- Egyed István 1922. Az elszakított magyarság gazdasági védelme. *Békejog és Békegazdaság*, 1922. április–május, 7–8. füzet, 196., 197. p.
- Eiler Ferenc 1997. A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. *Pro Minoritate*, 1997/3–4, <http://www.mtaki.hu/eilerketvilhab.doc>
- Fabricius, Miroslav 1986. Hospodárske problémy Slovenska v povojnovom období 1918–1920. *Ekonomický časopis*, 1986/11, 1007–1008. p.
- Fabricius, Miroslav 1990. *Vývoj názorov na postavenie Slovenska v predmníchovskej republike*. Bratislava, 46–56. p.
- Faltus, Jozef 1961. Nostrifikácia po I. svetovej vojne ako dôležitý nástroj upevnenia českého finančného kapitálu. *Politická ekonomie*, 1961/1, 28–37. p.

- Faltus, Jozef – Průcha, Václav 1969. *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava, 9–18. p.
- Frič, Milan 1932. *Neutešený hospodársky vývoj na Slovensku a Podkarpatskej Rusi*. Bratislava, 17–18. p.
- Galántai József 1989. *Trianon és a kisebbségvédelem*. Budapest, Mecenas, 35., 89–91. p.
- Gaucsik István 2002/2003. Gazdaság és hitelszervezet – a szlovákiai magyar bankhelyzet (1918–1923). 1–2. rész. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002/3, 73–96. p., 2003/1., 65–78. p.
- Gaucsik István 2004. A nosztrifikáció és a pénzügyi kérdések rendezése a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások tükrében (1920–1930). In *Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez*. Komárom, Pont Kutatóintézet, 41–70. p.
- Gyurgyík László 1999. *Changes in the Demographic, Settlement, and Social Structure of the Hungarian Minority in (Czecho-)Slovakia between 1918–1938*. Különlenyomat a Teleki László Alapítvány kiadásában. No. 13, Budapest, 38. p.
- Halász Albert 1927. *Felsőmagyarország lakosságának munkával való ellátása a magyar és a cseh uralom alatt*. Budapest, 4. p.
- Hallon, Ludovít 1995. *Industrializácia Slovenska 1918–1938. Rozvoj alebo úpadok?* Bratislava, Veda, 43., 46–47. p.
- Halmosy Dénes 1983. *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 89–93. p.
- Hangel László (szerk.) 1940. *Mit élt át a Felvidék?* Budapest, 79–93. p.
- Jócsik Lajos 1934. Az ipari termelés változásai Szlovenszkon. *Korunk*, 1934/12, 890–899. p.
- Jócsik Lajos 1940. *Idegen igában. Hűsz év cseh uralom alatt*. Budapest, 33., 36–40. p.
- Jócsik Lajos 1944. *A Közép-Dunamedence közgazdasága*. Budapest, Magyar Élet, 1944, 289–291. p.
- Johnson, Owen 1985. *Slovakia 1918–1938. Education and the making of a nation*. New York, 72. p.
- Kardos Béla 1933. Bányászat és kohóipar Szlovákiában és Ruténiában 1911–1931. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1933/1, 23–25. p.
- Kardos Béla–Artner L. László 1935. A Felvidék ipari népességének alakulása a háború előtt és után. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1935/10, 864–878. p.
- Karvaš, Imrich 1933. *Sjednocení výrobných podmínek v zemích českých a na Slovensku*. Praha, 3–20. p.
- Kováč, Dušan (ed.) *Kronika Slovenska*. 2. zväzok. Praha, 180. p.
- Lacina, Vlastislav 1984. *Hospodárska politika české buržoázie a vznik Československé republiky*. *Československý časopis historický*, 1984/5, 668–692. p.
- Lacina, Vlastislav 1990. *Formování československé ekonomiky 1918–1923*. Praha, Academia, 11–56. p.
- Lacina, Vlastislav 1990. Úloha hospodářské politiky při vytváření nové československé ekonomiky (1918–1923). In *Politický systém a státní politika v prvních letech Československé republiky (1918–1923)*. Praha, Historický ústav ČSAV, 65–66. p.
- Lacina, Vlastislav 2000. *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)*. Praha, Historický ústav AV ČR, 202., 210. p.
- Lacina, Vlastislav – Slezák, Lubomír 1994. *Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR*. Praha, Historický ústav AV ČR.
- Lipták, Lubomír 1994. Szlovákia geopolitikai helyzete 1918 és 1938 között. In *Szlovákok az európai történelemben*. Budapest, Közép-európai Intézet–Teleki László Alapítvány, 77–78. p.
- Loisch János (szerk.) 1926. *A Szepesség: Emlékkönyv a „Szepesi Egyesületek Budapesten” fennállásának 50. évfordulójára*. Budapest, 187–202. p.
- Ludwig Aurél 1937. A magyarság gyakorlati feladatai. In *Kisebbségi problémák. A Lévai Járásí Közművelődési Testület 1936–37. évi előadássorozatából*. Levice, 124–125. p.

- Magyar Diákszemle*, 1930. június–szeptember, 3–4. sz., 64. p.
- Magyar Kisebbség*, 1925. április 15., 8. sz., 307–310. p.
- Magyar Kisebbség*, 1925. április 15., 8. sz., 311. p.
- Magyar Kisebbség*, 1926. december 1., 23. sz., 887. p.
- Magyar Statisztikai Szemle*, 1923/7–8., 291., 300–301. p.
- Masaryk, Tomáš Garrigue 1991. *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdéstről és az antiszemitizmusról*. Budapest–Pozsony, 129–130., 158. p.
- Mészáros Hugó 1936. *Národný majetok Slovenska*. Bratislava, 52., 60. p.
- Palotás Emil 2003. *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 265–270. p.
- Pénzügyi Szemle*, 1919. november 5., 1. sz., 1. p.
- Polnisch Artúr 1925. *A Szepesség termelési tényezői*. Levoča–Lőcse, 37–83. p.
- Polyánszky Zoltán 1939. A felvidéki magyarság gazdasági helyzete. In Csátár István–Ölvedi János (szerk.): *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest, 151–166. p.
- Popély Gyula 1995. *Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első éve a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925)*. Pozsony, Kalligram, 44–47. p.
- Popély Gyula 1999. Keleti Svájc? Csehszlovákia magyarságpolitikája 1918–1938. In Bárdi Nándor (szerk.): *Források és stratégiák. A II. összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai. Székelyudvarhely, 1997. augusztus 21–22*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 16–17., 19–20., 24. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1922. augusztus 29., 73. sz., 3. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1923. május 6., 103. sz., 3–4. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1923. február 20., 40. sz., 5. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1923. február 24., 44. sz., 2–3. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1923. január 10., 6. sz., 7. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1924. február 10., 34. sz., 6. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1924. február 12., 35. sz., 6–7. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1924. január 23., 19. sz., 5. p.
- Prágai Magyar Hírlap*, 1924. január 24., 20. sz., 7. p.
- Průcha, Václav 1974. *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava, 78., 84. p.
- Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1920*. Praha, 65–267. p.
- Slovenský biografický slovník* 1989. 3. zväzok. Martin, Matica slovenská, 46. p.
- Szarka László 1998. *Duna-táji dilemmák*. Budapest, Ister, 132., 298–303. p.
- Székely Pál 1936. Csehszlovákia nyugati és keleti része – számokban. *Korunk*, 1936/5, 598. p.
- Tarján Ödön 1930. *A magyar kisebbség osztályrésze a csehszlovák demokráciából*. Különnyomat a *Prágai Magyar Hírlap* 1930. évi 33., 35., 37., 39., 41., 43., 45. és 47. számaiból. Prága, 7–8. p.
- Tarján Ödön 1934. *Der Weg der Tschechoslowakei und die ungarische Minderheit*. Budapest.
- Taubinger István 1939. A visszatért Felvidék mai gazdasági helyzete. In Csátár István–Ölvedi János (szerk.): *A visszatért Felvidék adattára*. Budapest, 261–272. p.
- Teichová, Alice 1988. *Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*. Wien–Köln–Graz, 62–68. p.
- Vadkerty Katalin 1993. A Csehszlovák Köztársaság gazdaságtörténete (1918–1938). In Gyurgyik és tsai (szerk.): *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, Kalligram, 175–215. p.
- Žadanský, Juraj 2001. Priemysel, domácka výroba a trhové vzťahy na Zakarpatsku v rokoch 1919–1938. *Historica carpatica*, 2001/31–32, 89–108. p.
- Zsolt László 1932. A gyarmati és osztálykizsákmányolás Szlovénzskón. In *A Sarló jegyében. Az újarcú magyaroktól a magyar szocialistákig. A Sarló 1932-iki pozsonyi kongresszusának vitaanyaga*. Pozsony, 28–30. p.

Jegyzetek

1. Az elektronikus változatot használtam (<http://www.mtaki.hu/eilerketvilhab.doc>). Az idézetet lásd uo. Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés aláírására Saint-Germain-en-Laye-ban 1919. szeptember 10-én került sor, 1920. július 16-án lépett hatályba (Halmosy 1983, 89–93; a szöveget közli még Szarka 1998, 298–303; vö. Galántai 1989, 89–91; Popély 1995, 44–47).
2. Az 1930-as adatok szerint a nemzetiségek (németek, magyarok, ukránok, zsidók, lengyelek, románok) aránya a többségi cseh és szlovák nemzethez viszonyítva 34,6%-ot ért el (Galántai 1989, 35).
Az 1921-es csehszlovák népszámlálás 657 646 magyart mutatott ki, az összlakosság 5,06%-át (Gyurgyík 1999, 38).
A magyarság foglalkoztatási aránya kedvezőtlen volt. Döntő többségük (62,47%) a mezőgazdaságban helyezkedett el. Az iparban és a kézműiparban 16,12%, a kereskedelemben és a pénzügyben 6,40% dolgozott. A szabadfoglalkozásúak 10,48%-ot, az állami hivatalokban és a hadseregben dolgozók 4,53%-ot tettek ki (Angyal 2002, 31).
3. Például Tomáš Garrigue Masaryk a nemzetiségi kérdések egyediségét hangsúlyozva sablonmentes politikai kezelésükről értekezett (Masaryk 1991, 129–130, 158), míg Kamil Krofta véleménye a cseh nemzeti küldetésudatodt fejezte ki: „Sem a nemzetiségi kérdés, sem a vallási kérdés oldaláról nem fenyegeti [...] a Csehszlovák Köztársaságot valami komoly veszedelem, s mivel szociális és gazdasági viszonyai egészséges alapon nyugosznak, [...] a hallatlan arányú gazdasági, valamint szociális és politikai válságnak mai korszakában is nyugodtan nézhet további [...] szerencsés és dicsőséges jövője elé” (*A csehszlovák... 1932*, 133–134).
4. A szerződés első fejezetének 7. cikke a foglalkozások és iparok gyakorlásának egyenlőségét és „bármely nyelv” szabad használatát rögzítette az üzleti forgalomban. A 8. cikk kitért az állampolgári jogegyenlőségre, lehetővé tette a faji, vallási és nyelvi kisebbségeknek kulturális és szociális intézmények alapítását, fenntartását, igazgatását és felügyeletét, valamint azokban az anyanyelv használatát. A 9. cikk az állami költségvetésből való részesedés jogát tartalmazta (de csak nevelési, vallási és jótékonyági célokat rögzített) (Baranyai 1934, 33–34)
Ezen részjogok birtoklásának akadályoztatását és a kisebbségek védelmét szolgáló „kiváltságos törvények” hiányát Ludwig Auréli a diszkriminatív kisebbségpolitika számlájára írta: „A modern kisebbségi elnyomás azonban a sajátos kulturális fejlődés lehetősége látogatának megőrzése mellett az élet legfontosabb tényezőjét, a gazdasági alapot semmisíti meg” (*Magyar Diákszemle* 1930. június–szeptember; vö. még Ludwig 1937, 124–125).
5. A 132. §-hoz hiányzott a végrehajtási rendelet, amely megakadályozta a magyarság arányos részesedését a költségvetésből (Tarján 1930, 7–8).
Tarján a hivatkozott dolgozatát beépítette a külföldi nyilvánosságnak szánt Csehszlovákia elemzésébe is (Tarján 1934, a 132. §-ra lásd 37–38. p.).
6. Az 1924. évi három fő érvet tartalmazott: 1. a kisebbségi személyeket kizárták a reform végrehajtásából; 2. állami különbségtétel létezett a többségi és a kisebbségi területek között, a kormány a nemzetiségi vidékeken „kényszereladáshoz és kolonizációhoz folyamodott”; 3. a kisebbségeket kizárták a „földből való részesedéséből” (Tarján 1934, 274; részletesebben tárgyalja *Magyar Kisebbség* 1925. április 15.; lásd még Popély 1995, 126–127).
7. A Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga a külföldi közvélemény felé közvetítette a kisebbségi sérelmeket és követeléseket (tevékenységével foglalkozik Angyal 2002, 96; újbóli megalakulására lásd *Prágai Magyar Hírlap* 1923. február 20.; végleges megalakítására lásd *Magyar Kisebbség* 1925. április 15.; vö. Jaross előadását [Hangel 1940, 79–89]).
8. A szlovákiai magyar és német bankok számára az 1920-as évek egyik legnagyobb gondját a magyar hadikölcsönök Csehszlovákia általi elismerése és a veszteségek részleges kompenzálása jelentette. Előnytelen rendezésükre 1924-ben került sor. A koronajáradékok a magyarországi (osztrák–magyar koronában történő) követelések között szere-

peltek, ezek jelentős hányadát alkották. A kérdés rendezéséről 1921–1923 között a szlovákiai magyar és a német pénzintézetek egyesülete folytatott egyeztetéseket a budapesti bankok egyesületével. Ezek a csehszlovák–magyar gazdasági tárgyalások menetébe ágyazódtak (lásd Gaucsik 2004, 41–70).

9. Tarján Ödön a szlovákiai magyar gazdaságpolitikai elképzelések megfogalmazóinak egyik elfelejtett és kellőképpen nem értékelt képviselője. Cikkeinek és a magyar kisebbség gazdasági helyzetével foglalkozó (a köztudatból kihullott) munkáinak a feldolgozására még nem került sor (hagyatéka is valahol kallódik). Életútját, vállalkozói és politikusi pályaképét nem ismerjük kellő mértékben. Az 1904-ben alakult Első Losonci Mezőgazdasági Gépgyár (társ)tulajdonosa, 1913 után az egyik igazgatója. A Losonci Takaré- és Hitelbank felügyelőbizottságának tagja. Az 1910-es és az 1920-as évek folyamán Losoncon több ipari üzem részvényese és igazgatósági tagja (Losonci Házépítő Rt., Felsőmagyarországi Táblaüvegyár Rt.). Az 1921. szeptember 18-án alakult Magyar Jogpárt egyik vezetője, amely a városi, liberális zsidóságot tömörítette. 1925-ben a párt a kisgazdákhoz csatlakozott. A *Prágai Magyar Hírlap* szindikátusának egyik fontos ügyintézője volt. Az 1930-as évek elején költözött át Magyarországra.
10. A gravaminális értékelések élesen bírálták a kisebbségek státusát sértő csehszlovák kurzust. Szűllő Géza egyik képviselői beszédében a kormány magyarellenes politikáját jellemezte: „A harc velünk szemben három irányban folyik: politikai, gazdasági és kulturális irányban. A kulturális harc velünk szemben az: gyengíteni a hitéletet, terjeszteni a racionalizmust, elvenni iskoláinkat, művelődésünk lehetőségeit, intelligenciánkat gyengévé tenni. A gazdasági harc pedig az, hogy bennünket anyagilag legyőngítsenek a birtokbavételek által, ellenálló erőnket így megtörik s szolgálalelkűvé süllyesszenek” (*Magyar Kisebbség*, 1926. december 1.).
11. Berecz Kálmán erről a következőképpen ír: „Ez [...] [mármint a nemzetiségi kérdés belső, törvényi megoldása, a szerző megj.] különben sem volna rendezése a problémának, már azért sem, mivel az államok előnyben lévén a kisebbségekkel szemben, nem nyújtanák azt a maximumot, ami a kisebbségek szabad politikai, gazdasági és kulturális fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges volna. A kisebbségek mai gazdasági függősége és kiszolgáltatottsága ugyanis az esetleges kulturális engedményeket teljesen illuzórikussá tenné, márpedig gazdasági életlehetőség nélkül nincs kulturális életlehetőség sem. A kisebbségi kérdés nem csak a jog és etika kérdése, hanem tulajdonkép[p]en szociális kérdés is, amely a legszorosabb összefüggésben van a gazdasági kérdésekkel [...] a kérdés megoldása csak akkor lehetséges, ha adva vannak gazdasági előfeltételei. Mivel azonban a mai viszonyok között teljes lehetetlenség, hogy azokról a politikai és gazdasági előnyökről, amiket a kisebbségi adottságok a többségnek nyújtanak, az önkéntesen lemondjon, vagyis ténylegesen és nem csak formailag egyenjogossítsa [sic!] a kisebbségeket, ki van zárva annak lehetősége, hogy a kérdés a mai viszonyok mellett véglegesen megoldást nyerjen” (Berecz 1937, 14).
12. Schmidt Imre, a magyar bankkegyesületi tevékenység egyik vezéralakja szerint „minden politikai kérdés végeredményben gazdasági kérdés is [volt]” (*Pénzügyi Szemle* 1919. november 5.).
13. A gazdaságpolitika az egyik legkedveltebb témája a cseh gazdaságtörténet-írásnak. Több munka részletesen foglalkozik szervezeti kereteivel, a meghatározó érdekcsoportok elképzeléseivel, az egyes termelési ágazatokra gyakorolt befolyásukkal. Az 1990-es években született munkák – szemben a marxista történetírói szemlélettel, amely a működési mechanizmusokat az osztályok közötti ellentétek és feszültségek függvényében vizsgálta – a pozitív(abb) elemekre (törvények, intézmények, vállalkozói réteg, az állam szerepvállalása) fektetik a hangsúlyt. Általában azonban elmondható, hogy a szerzői megközelítésekben (legfőképpen 1993 után) a szlovákiai vonatkozások teljesen háttérbe szorulnak, vagy periferikusan jelennek meg. Ebben a fejezetben vázlatosan csak néhány problémakört mutatok be – a továbbiakban érintőlegesen olyan, a két világháború közötti szlovák munkákra is támaszkodva –, amelyeknek az érvrendszerét, tényanyagát

a korabeli magyar feldolgozások is hasznosították. A gazdaságpolitikával részletesen foglalkozik a Lacina – Slezák szerzőpáros (1994).

Egyik munkájában Vlastislav Lacina (2000, 202–210) vázlatosan összegezte a csehszlovák gazdaságpolitika eredményeit, azonban megállapításai éppen Szlovákia tekintetében több kérdést is felvetnek (a csehszlovák–magyar kereskedelmi kapcsolatok stagnálása, a befektetések elégtelen volta, a pénzügy szanalálásának sikertelensége), amelyekkel nem foglalkozik.

14. 1913-ban a későbbi Szlovákia területén 817 gyár volt, 98 238 munkással. Az összes magyarországi gyári termelés 18,6%-a került Csehszlovákiához (*Magyar Statisztikai Szemle* 1923, 7–8. sz.; lásd még Faltus – Průcha 1969, 9–18; Johnson 1985, 72).

5. *táblázat.* A népesség foglalkozás szerinti megoszlása a Csehszlovákiának juttatott területen (1910-es magyarországi adatok)

Forrás: Magyar Statisztikai Szemle 1923, 7–8. sz., 291. p.

Az 1921. évi csehszlovák adatfelvétel hasonló tendenciát mutat: Csehországban az iparban dolgozók aránya 40%, a mezőgazdaságban 32%; Szlovákiában az ipari szférában csak 17% helyezkedett el, míg a mezőgazdaságban 61% (Průcha 1985, 79).

A gazdasági ágazatokra vonatkozóan általános képet ad Vadkerty (1993, 175–215); Kárpátalja gazdasági helyzetére Žadanský (2001, 89–108); a legújabb magyar áttekinítésre lásd Palotás (2003, 265–270).

15. A cseh történelmi tartományok gazdasága a 19. század első felétől fokozatosan épült ki. Ez a korai iparosodás ugyan nem eredményezett egy nyugat-európai szintű áttörést, de a Habsburg Birodalom önellátásának és az államon belüli területi munkamegosztásnak új alapjait és lehetőségeit jelentette (nyugati iparosodó és keleti agrártermelő vidékek egymást kiegészítő kapcsolatai). Az egyes ágazatok közötti „kölcönhatások” formálták ki az első világháború előtti évtizedre tehető gazdasági fejlődést, a korábbi fejlődési fázisnak a megerősödését, amely főleg a könnyűipar (elsősorban a textilipar) és a nehézipar (vas- és gépipar) látványos előretörésében mutatkozott (Berend–Ránki 1987, 370–376, 399–400; az egyes gazdasági ágazatokra lásd uo. 400–411).

A Monarchia világháború előtti ipari termelésének $\frac{3}{4}$ -ét az osztrák és a cseh tartományok állították elő. Cseh- és Morvaországban, illetve Sziléziában – az 1910-es adatok alapján – kedvezőbb volt a foglalkoztatási struktúra is. A mezőgazdaságban a népesség 34,2%-a, az iparban, kereskedelemben és szállításban 51,5% dolgozott. Magyarországon ezzel szemben (Horvátország nélkül) az agrárszférára 64,5%, az iparra 23,4% jutott (vö. Berend–Ránki 1987, 413).

Csehország és a későbbi Szlovákia területének 1918 előtti gazdasági fejlődésével részletesen foglalkozik Lacina (1990, 11–56).

16. Szlovákia „Felső-Magyarország bizonytalan földrajzi fogalmából jött létre” (Lipták 1994, 78). Gazdasága gyakorlatilag mesterséges-adminisztratív úton alakult ki, követve az államjogi és politikai változásokat (Hallon, 1995, 43).
17. A legbefolyásosabb a Nagyiparosok Szövetsége (Ústředný svaz československých průmyslníků) volt. Jelentős szerepet játszott a Cseh Bankok Egyesülete (Svaz česko-

slovenských bank) és a Takarékpénztárak Szervezete (Svaz československých spořitelien), valamint egyéb ipari és mezőgazdasági csoportok is.

18. Ezeken kívül a technikai fejlesztést támogatta és a termelés racionalizálásának finanszírozását végezte (Lacina 2000, 93). A nosztrifikálás a cseh és a szlovák gazdasági nacionalizmus egyik megnyilvánulása volt. Az ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalatok, valamint a bankok részvényei „többségi” tulajdonba kerültek, ennek eredményeképpen a szervezeti tulajdonviszonyok megváltoztak. A repatriálás a részvények honosítását, cseh és szlovák tulajdonba vételét jelentette (a bankszektorra lásd Gaucsik 2002, 73–96; 2003, 65–78). Vlastislav Lacina részletesen taglalja a nosztrifikáció céljait és eredményeit, a repatriálást és a földreform során bekövetkezett tőkemozgásokat (Lacina 1990, 102–129; vö. még Faltus 1961, 28–37).
19. 1919-ben jött létre az ún. Unifikációs Minisztérium (Ministerstvo pre zjednotenie zákonodárstva a organizácie správnej), de csak formális munkát végzett. A Teljhatalmú Minisztérium (Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska) jogosítványait a cseh kormány fokozatosan felszámolta, osztályaiból a minisztériumok kihelyezett részlegei alakultak meg. Ezek közül az ipari-kereskedelmi részleg (Slovenské oddelenie ministerstva priemyslu a obchodu) bírt nagyobb jelentőséggel (Fabricius 1986, 1007–1008).
20. Az ipari érdekvédelmet az Ústredné združenie slovenského priemyslu képviselte. A szövetség első formációja 1920-ban a Gyáriparosok Országos Szövetsége négy egykori felvidéki főkjának (Pozsony, Losonc, Kassa, Igló) csatlakozásával jött létre. Az ipari fejlődés (igencsak árnyalt) kisebbségi magyar elemzésére lásd Jócsik (1934, 890–899), a Nógrád megyei viszonyokra pl. *Prágai Magyar Hírlap* (1922. augusztus 29.).
21. A keresztényszocialista vagy a kiscgazda politikai platformok világosan látták a háború utáni válság által determinált, a magyar iparvédő politika védelmében fejlesztett felvidéki-szlovákiai üzemek problémáinak okait, és a többi ágazatokra gyakorolt negatív hatásait. Vö. Körömendy-Ékes Lajos beszámolóját (*Prágai Magyar Hírlap* 1923. február 24.) vagy Telek A. Lászlónak a kisiparosság sérelmeit bemutató előadását (*Prágai Magyar Hírlap* 1923. január 10.).
A *Prágai Magyar Hírlap* vezércikke szerint „azok az állapotok, amelyek a köztársaságnak egész, s fokozott mértékben Szlovenszko és Ruszinszko gazdasági mechanizmusát már nem is válságba, hanem az elpusztulás felé sodorták, mindezt nemcsak az általános világhátrézköz idézte elő, hanem igen nagy mértékben előmozdította a kormányzat helytelen, kapkodó gazdasági politikája [...] Ennek a kormányzatnak pénzügyi és gazdasági politikája a bosszú és a nemzeti sovinizmus jegyében indult útnak” (1923. február 8., 30. sz., 1. p.; vö. Arató 1977, 97–100).
22. Frič Milan arra a következtetésre jutott, hogy Szlovákia elszegényedését a kedvezőtlen gazdaságpolitika okozta (Frič 1932, 17–18). Mészáros Hugó ugyanazt az időszakot vizsgálva mérsékeltbb véleményt fogalmazott meg (Mészáros 1936, 52, 60).
23. Karvaš, Imrich (1903–1981), nemzetgazdász. Az 1930-as években kibontakozó, Szlovákia gazdasági fejlesztését szorgalmazó szlovák regionalizmus egyik jelentős képviselője. Az 1931–1938 között működő Nemzetgazdasági Intézet (Národohospodársky ústav pre Slovensko a Podkarpatskú Rus) főtítkára (*Slovenský... 1989, 3:46; Kováč 1999, 2:180*).
24. Konceptiójában a szlovákiai iparválság okai két összetevő kombinációjából eredtek: 1. közös problémák a szomszédos országokkal (a békegazdaságra való átállás nehézségei, az 1923-as csehszlovák pénzreform, új vámhatárok és a régi piacok elvesztése); 2. Szlovákia egyedi problémái (szerkezetiek: az állami támogatás és intervenció hiánya, tökeszegény vállalatok, elégtelen közlekedéspolitikai; a csehszlovák gazdaságpolitika hatásai: diszkriminatív vasútpolitika, a gazdasági liberalizmus letűnésével az állami dotációk megszűnése és a Tanácsköztársaság katonai támadása következtében keletkezett anyagi károk) (Karvaš 1933, 37–39).
Az ipar teljesítménycsökkenése (hanyatlása) a gyors betagolódás, a tervnélküliség és a háború utáni válság következtében keletkezett (Karvaš 1933, 56). A mezőgazdaságban

- a földreform okozott alapvető szerkezeti változásokat (kis- és középbirtokok növekedése, telepítések) (Karvas 1933, 29–30)
25. Az iparrombolás kifejezés az 1920-as évek elejétől, a szlovákiai ipar elhúzódo válság-időszakában került a közbeszédbe. Ideológiai-politikai tartalmat – nemcsak a szlovák, hanem a kisebbségi magyar pártpolitikában is – a cseh iparpolitika kritikájaként kapott. A csehszlovák gazdaságpolitika bírálataként az 1938 utáni magyar összefoglalásokban is felbukkant (vö. pl. Székely 1936, 598; Polyánszky 1939, 151–166; Taubinger 1939, 261–272; Jócsik 1940, 36–40; Jócsik 1944, 289–291). A kifejezést Arató Endre – az alapkutatásokat teljesen mellőzve – a korszakra jellemző eredeti jelentésében használja (Arató 1977, 81–82). Szarka László szerint a cseh iparral folytatott konkurenciaharc során morzsolódott le a szlovákiai ipar (Szarka 1998, 132). A mai szlovák gazdaságtörténet-írás árnyaltabban ítéli meg a jelenséget. Hallon Ludovít a változásokat nem tekintti ipartalanításnak, hanem az ipar belső szerkezeti változásainak (Hallon 1995, 92). Érdekes adalékokkal szolgál egy nagyrégió közgazdasági viszonyaira Polnisch Atrúr (Polnisch 1925, 37–83; ennek részletét lásd Loisch 1926, 187–202).
 26. Számításuk szerint a felvidéki régió a magyarországi iparfejlesztés súlypontja volt. 1881 és 1914 között a magyar állam ipartámogatásra 16,2 millió koronát (az összes befektetés 33,6%-a), a textiliparra 9,5 millió koronát (az összes befektetés 39,8%-a) fordított. A pontos és részletes gazdaságstatisztikai felmérés nehézségeire is rámutattak: „Az új állam megalakulása óta másfél évtized telt el és fontos lenne a felvidéki ipar elváltozásainak főbb vonalait iparágankint és vidékek szerint is megállapítani. Sajnos azonban többféle nehézséggel állunk szemben, amelyek részben a szeszélyes területváltozás, részben a statisztikai módszerek megváltozásának, illetve egyes háború utáni különleges statisztikai felvételeknek, egyszóval a folytonosság hiányának következményei” (Kardos–Artner 1935, 873; vö. még Halász 1927, 4; Kardos 1933, 23–25).
 27. A gazdaságpolitika egyes elemeinek bírálatára lásd még Tarján előadását az ipari válságról (*Prágai Magyar Hírlap* 1923. május 6.) és Törköly József képviselői beszédét (Hangel 1940, 89–93).
 28. Az állásfoglalás a következőképpen hangzott: „A Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Vezérlő- és Közös Bizottsága egyhangúlag hozott határozatával tiltakozik a kormány pénzügyi és gazdasági politikája ellen és rámutat arra a tényre, hogy az államháztartásban nem érvényesülnek a takarékoság elvei, amiből kifolyóan már ezidőszerint [sic!] is elviselhetetlen közterhek hárulnak a lakosságra. Miután a csehszlovák köztársaságban a meghonosított parlamentarizmus az ellenzéket a kormányzás és törvényalkotásban való közreműködésből kizárja, a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Vezérlő- és Közös Bizottsága a feladóséget a mai állapotok felidézéséért: a kormányra és a kormányt támogató pártokra hárítja. Tiltakozik utólag a köztársaság érdekeit sértő imperialisztikus törekvések ellen, melyeknek súlyos következményeit a mai rendszer elsősorban Szlovenszkó és Ruszinszkó lakosságára hárítja. A Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Vezérlő- és Közös Bizottsága követeli a kormánytól Szlovenszkó gazdasági érdekeinek a történelmi országokkal szemben való megvédését és a közteherviselés terén eddig tapasztalt igazságtalanságok azonnal való megszüntetését. Amennyiben a kormány eddigi szokásához híven a Szövetkezett Ellenzéki Pártok mögött tömörült népek sérelmeit nem orvosolná, úgy a Vezérlő- és Közös Bizottság fentartja a jogot, hogy a reá bízott érdekeket alkalmas időben és a legmegfelelőbbnek látszó eszközökkel megvédelmezze” (*Prágai Magyar Hírlap* 1924. február 12., 35. sz., 6–7. p.)
 29. Tarján pontatlanul hivatkozik a törvényekre, néhányat fel sem sorol. Tévesen 1927-re teszi megalkotásukat.
 30. A belső gyarmatosítás fogalmának ideológiai szempontú használata már a két világháború közötti szlovákiai magyar értékelésekben felbukkant. Baloldali interpretációjára lásd Zsolt (1932, 28–30). Az 1938 utáni összegző igényű áttekintésekben is erőteljesen jelentkezett (vö. *A felvidéki...* 1938, 83; Polyánszky 1939, 156–161; Jócsik 1940, 33).

31. Az ő megfogalmazásában a regionalista program „egyfajta új osztályharc módszere a belső gyarmatosítás és intenzív modernizálás ellen, amelyben a társadalmi követelések a tájegységi igényeken keresztül fejeznek ki osztály-, réteg-, és csoportérdekeket” (A. Gergely 1997, 28.). Szarka László szerint a lokálpatriotizmus új minőségű, fontos társadalomlélektani tényezőként szereplő neoregionalizmussá válik (Szarka 1998, 157).
32. Ezeket a városfejlesztő funkciókat Beluszky Pál különböztette meg az egyik tanulmányában (Beluszky 1998, 449).

István Gaucsík

Setting economic organisations and protection of interests

Economic organisations of Hungarians living in Czechoslovakia between the two World Wars

The study discusses three such thematic parts that follow organisational and institutional line. In the introduction the author analyses the economic situation of Hungarians living in Czechoslovakia from the point of view of legal gaps, through the legal gaps in economic rights, insufficiencies of internal state securities and external minority protection. Later the study deals with the economic injuries included in the agenda of opposing Hungarian parties, possible solutions, strengthening of saved structures of „economic self-organisation“, and/or new structures, as well. The study introduces the impacts of the Czechoslovak economic policy (that has an immense role in establishing institutes and reforming organisation of the monarchy) through opinions of Hungarians living in Slovakia, while it intends to clear some of the contemporary concepts that appeared in works after 1989. Finally - applying the Weber concept of organisation - the author tries to designate the stages of economic interest protection of the minority and its forming organisations. The approaches that have been introduced up to now placed political and cultural right protection to the front, while when examining economic issues these were set to the background. The so-called professionally-led structures (regional level economic associations, co-operatives, and the trade-companies that have not been examined in literature at all) belong to the third thematic group.

The mutual character of the introduced organisation types (economic associations, co-operatives, trade-companies) is that their antecedents, operational and leadership bases stem from the times before the change of state system. When Czechoslovakia was formed they had to adjust to the new legal environment and changed economic-power relations. Their adjustment took place in the period when the Czechoslovak economic nationalism strengthened, when economic politics led by the majority set the goal of establishing a uniform national economic policy and institution system.

The co-operative movement was characterised by regional and type-like shabbiness (Southern Slovakia is the central territory, excess of consumption co-operatives) and lack of autonomic centres. The trade companies were burdened by problems of structural changes (for example lack of capital). Politics supported mainly economic organisations that were formed by owners, since entirely new structures were to be created.

Az 1849. augusztus 3-i komáromi kitörés története

ATTILA PETHEŐ

94(437.6)“1849“

94(439.2)“1849“

Revolution and war of independence in 1848–49, the Komárom fortress, Klapka general, castle-guard, siege, outbreaks, laying down of arms, amnesty

A szabadságharc állása a komáromi kitörést megelőző időkben

1849 tavaszára megváltozott a helyzet a szabadságharc menetében, hiszen a magyar alakulatok többsége részt vett már több ütközetben, hozzászokott a hadi kellemtelenségekhez. Ez év áprilisában a magyar hadsereg az ország nagy részét megtisztította a császári hadaktól (Hermann 1995, 29).

Májusban Klapka György vezérőrnagy, aki Görgei Artúr tábornokot a miniszteri székben helyettesítette, feladatának tekintette, hogy az egész honvédsereg számára egységes haditervet készítsen. A csapatok tevékenységének összehangolása azért is szükséges volt, mivel ekkor már ismert volt az osztrák–orosz katonai megállapodás ténye. A minisztertanács által május 20-án elfogadott terv értelmében a honvédsereg minden hadtestének egymással összehangolva kell tevékenykednie. Klapka a tervben rögzítette azt az elvét, hogy két ellenség ellen csak a csapatok egyesítése után lehet sikert elérni. Az összpontosításnak Komárom várára kellett volna épülnie. A várban és a körülötte, állandó és tábori erődítési elemekből kialakított sánctáborban két hadtest (a III. és a VIII.) elhelyezésével számolt. Ezek feladata dunai hadsereg néven a legfontosabb dunai átkelőhelyek biztosítása, a Duna túl ellenőrzése, illetve a bal parti erők támogatása. Az I. és a II. hadtestnek a Duna bal partján, a Nyitra és a Vág biztosítására kellett felvonulnia. Ez tartotta volna a kapcsolatot Dembinski csapataival, Dembinski pedig az erdélyi hadsereg balszárnyával. Az erdélyi hadsereg eközben őrzi a szorosokat, beveszi Gyulafehérvárt és Dévát, Bem felszabadítja Péterváradot és a Duna partján a Komáromnál várakozó főszereghez siet. Perczel közben csapataival biztosítja a Bánságot és Bácskát, elfoglalja Aradot és Temesvárt (Hermann 1996, 331). A haditerv nem valósult meg, mert a főszereget tétlenségre kényszerítette, és tulajdonképpen nem Komáromot, hanem a fővárost, illetve Miskolcot jelölte ki visszavonulás esetén az összpontosítás helyszínéül. Az orosz beavatkozásra csak halvány utalás található benne. A ha-

ditervel a tényleges hadügyminiszter és fővezér, Görgei sem értett egyet, hiszen szerinte Komáromot kell a hadműveletek bázisának tekinteni. Mivel ekkor már tudomása volt a készülő orosz beavatkozásról, Görgei támadni akart.

1849 májusában a cári hadsereg közeledte arra ösztönözte Görgeit, hogy támadást indítson a főhadszíntéren és még a cári hadak harcba avatkozása előtt lehetőleg döntő csapást mérjen az osztrák főseregre. A terv az volt, hogy a feldunai hadsereg áttör a császári fősereg Vág-jobbparti állásain, majd Nagyszombat és Pozsony felé nyomul előre. Eközben a Duna jobb partján a VII. hadtest Győrnél, a Kmety-hadosztály pedig a Rába mentén védelemre szorítkozik. A VIII. hadtest ugyanakkor a Csallóközben levő császári erőket köti le (Liptai 1985, 534).

A legsúlyosabb hibát az jelentette, hogy az I., II. és III. hadtest a haditerv alapján szétforgácsolódva Komárom és Galgóc között felsorakozva külön-külön és nem az erőket koncentrálván egyetlen ponton kísérelte meg az áttörést. Ezt indokolta volna az a tény is, hogy Haynau és Panjutyin serege 82 ezer főt számlált a magyar sereg 52 ezer harcosával szemben.

A feldunai hadsereg Budáról május 27–28-án kezdte meg a felvonulást. Június közepére a II. hadtest Gútát, Aszódot, Nyárasdot szállta meg, a III. Tardoskeddet és Tótmegyert érte el, az I. Szeredet. Ezzel egyidőben a VIII. hadtest Csallóközben a Pusztaszakállas–Patasaszód vonalig nyomult előre. A balszárnyon Győrnél a VII. hadtesthez Kmety György Buda alól visszatérő hadosztálya csatlakozott, amely június 13-án Csornánál véres csatában megverte a császári Wyss-dandárt. Június 16-án a jobbszárny támadásba lendült a Vágnál és 20-i megismételt támadásával birtokba vette Királyrévet, Zsigárdot és véres küzdelem után bevonult Peredre. Haynau erre a cári Panjutyin-hadosztályt küldte támadásba, mellyel megváltoztak az erőviszonyok, Wohlgemuth 28 ezer főnyi seregével 17 ezer magyar katona állt szemben. 21-én a negatív kimenetelű peredi ütközet után Haynau egyidejűleg a meginduló cári intervencióval összhangban támadásba lendült és 28-án a győztes győri csata után seregének megnyílt az útja Buda felé. Június végére, július elejére a feldunai hadsereget Haynau csapatai Komárom alá szorították. E válságos időkben két párt-ra szakadt a magyar katonai vezérkar. Június 26-án újabb minisztertanács ült össze. A testületnek a követendő haditervről kellett döntenie. Kossuth Bécs felé akart újabb támadást indítani, ez megoldaná az osztrák és az orosz erők egymástól való elvágásának kérdését. Görgei, mivel nincs lehetőség, hogy két fronton támadjanak, kétfelé osztotta volna a csapatokat. Az egyik csoportosítást Komárom környékén kellene egyesíteni, ez a fősereget jelentette volna, tehát az I., II., III. és VII. hadtestet, a VIII. hadtest Komáromból kikülönített dandárait. A Wysocki-féle IX. hadtest és a lengyel légió feladata továbbra is az orosz főerő feltartása lett volna (Hermann 1996, 358). A másik összpontosítást a bácskai és bánági magyar erők, az erdélyi hadsereg és Kazinczy Lajos önálló hadosztálya alkotta volna. Ennek a Tisza mentén kellett volna állást foglalnia Nagyvárad központtal. Feladata a Tisza-vonal védelme és Bánág megtisztítása lett volna (Hermann 1996, 359). Görgei elfogadtatta Kossuthtal és a minisztertanáccsal haditervét. Görgei és hívei úgy látták, hogy egy Komáromnál összpontosítandó magyar sereggel először a császári erőkre kell döntő csapást mérni, s csak ezután fordulni a június közepén Magyarországra betörő 135 ezer fős cári hadtestek ellen. A császáriak feletti győzelemig az összevonásban részt nem vevő csapatoknak kell az oroszokat feltartóztatniuk. Köztudott volt, hogy

az ellenséges előrenyomulást lassíthatták az erődök. A császári hadműveleteket mindvégig akadályozta a komáromi erőd, és jelentős ellenséges erőket kötött le. Komárom a Habsburg Birodalom legjobb erődítései közé tartozott, s amíg a magyar fősereg ott állt, addig az osztrák sereg sem mozdulhatott. A komáromi összpontosításnál a magyar erőknek kb. két hetük lett volna arra, hogy megpróbáljanak döntő vereséget mérni a császári-királyi seregekre. Az orosz és az osztrák erők az összpontosítást nem tudták zavarni, hiszen az átcsoportosításokat a Duna bal partján is végre lehetett hajtani (Hermann 1996, 359).

Június 27-én Wysocki visszavonult, mert a 18 000 fős orosz lovasság ellen nem mert támadni. Wysocki visszavonulása azzal fenyegetett, hogy az orosz főerő még a tervezett összpontosítás előtt eléri az Alföldet (Hermann 2001, 337). Kossuth felvetette Görgeinek, hogy Wysocki visszavonuló csapatait elsáncolt, az ellenség által meg nem támadható helyen kellene táboroztatni. Ekkor közölte Bemmel, hogy szerte csak minden erő Bem alatt történő koncentrációja menthet meg.

Június 28-án Haynau főserege szinte elsöpörte maga elől Poeltenberg VII. hadtestét. A vereségről Kossuthot Bayer ezredes értesítette, s javasolta, hogy a kormány költözzön Nagyváradra. Kossuth ekkor még ragaszkodott hozzá, hogy a kormány csak a hadsereggel együtt hagyja el Pestet. A fordulatot Ludvig János fő kormánybiztos zaklatott hangvételű levelei Pest elhagyásáról; Görgei Tatáról írt levele, melyben azt ajánlotta, hogy Bemmel a Tisza mögött egyesüljön, a fősereget pedig egy három tagú honvédelmi bizottság kinevezése után hagyja magára; és Wysocki jelentése, miszerint az orosz főoszlop 62 000 főt számlál és ő nem mer ütközetbe bocsátkozni, jelzések okozták. A híreket véve Kossuth minisztertanácsot hívott össze, amelyre meghívta a Görgeivel nem szimpatizáló, illetve rossz viszonyban levő Dembinski, Perczel, Mészáros és Lenkey tábornokokat. A kétközpontú összpontosítás helyett, feladva a komáromit, Görgei és Bem csapatait és Wysocki hadtestét Szegedre rendelték, hogy ezáltal a Jelacsics elleni operációk sikerét biztosítsák. A terv Dembinskitől származott, a határozat születése azért is volt furcsa, mert a tanácskozáson csak szolgálaton kívüli vagy békebeosztásban levő tábornokok vettek részt (Hermann 1996, 360). Június 29-én tehát, Görgei távollétében – alkotmányos szempontból is kifogásolható módon – Kossuth megváltoztatta ezt a haditervet és a kormány tagjai a győri vesztes csata után összehívott tanácskozáson Dembinski terveit hagyták jóvá (Kedves 1992, 103).

A szegedi összpontosítás a Dunántúl, a Felvidék, és a Duna–Tisza köze feladását jelentette. Ezzel a magyar hadsereg egyszerre vonta magára az orosz és a cs. kir. hadsereg támadását.

Június végén megtörtént a főváros katonai kiürítése, a kormány és a hadüzemek Szegedre költöztek át, ugyanekkor a feldunai hadsereg és Wysocki Hatvannál állomásozó csapatai parancsot kaptak, hogy induljanak a Délvidékre.

Görgei a kormány felé június 30-án azzal a kifogással állt elő, hogy az indulásra legkorábban július 3-án kerülhet sor, csapatainak komáromi összpontosítása miatt. Görgei indulása nélkül Wysocki csapatait sem lehetett a Délvidékre irányítani, mert úgy északról Szegedet és a Bánátot semmi nem fedezte volna a cári fősereggel szemben.

A Komárom körüli harcok

Június 30-án a VII., II. és III. hadtest a komáromi erődrendszerhez tartozó Duna-jobbparti hídfőt védő sáncokat szállta meg, míg Haynau csapatai a Lovad–Ács–Nagyigmánd vonalat érték el. Görgei minden hadtestét Komáromba rendelte, hogy döntő csapást mérhessen Haynaura, az azonban még mielőtt a Duna bal partján lévő erők megérkeztek volna, harcot kezdett. El szeretne volna vágni a magyarok fővárosba vezető útjait. Július 2-án reggel megkezdődött a császári fősereg felvonulása Lovadtól Ácson és Herkálypusztán át Ószőnyig ívelő félkörben, és ezzel a szabadságharc egyik legvéresebb ütközete, melyben 26 ezer magyar honvéd harcolt a 60 ezer fős császári hadsereg ellenében.

A délig tartó szakaszban a császáriak elfoglalták Ószőnyt – mely elvesztésével elválták seregünket a Duna jobb partján a fővárostól – és a monostori sáncok egy részét Görgei harctérre érkezésével a jobbszárny (a várórség négy zászlóaljja és a II. hadtest gyalogságának egy része) szuronyrohammal visszafoglalta a monostori sáncokat. A küzdelem a centrumban dőlt el, ahol Poeltenberg VII. hadteste és a II. hadtest fennmaradó része harcolt. Poeltenberg gyalogsága Herkálypusztánál visszaszorította a császári hadsereg két dandárját, a második hullámban érkező II. hadtestbeli zászlóaljok oldalba fogták az ácsi erdőben lévő ellenséget. Erre válaszul 17 órakor Haynau érkezett a harctérre seregének zömével. Mivel a nyílt terepen háromszoros túlerővel került volna szembe, Görgei 24 huszárszázadot vezetett rohamra a császáriak balszárnya ellen, míg Klapka elindult Ószőny visszavételére. A huszárhozámot visszaverték, azonban Klapka csapatai élén véres harcokban visszavette Ószőnyt, s ezzel a fő célt sikerült elérni. A magyar sereg ezután a csata előtti állásaiba vonult vissza.

Görgeit leváltották a sereg éléről, a kijelölt új főparancsnok Mészáros Lázár lett. A tisztikar kívánságára azonban visszahelyezték Görgeit a levezetendő sereg parancsnokságába, de a hadügyminisztérium vezetését Aulich vette át. Görgei az egyesülést továbbra is a Haynau seregein keresztül nyitott úton akarta véghezvinni.

A 48 000 fős haderő, melyből 8 ezer fő a Duna bal partján állomásozott július 11-én kísérelte meg az áttörést, a vezérkar igazi szándéka a döntő csata volt, amit az bizonyít a leginkább, hogy a magyar sereg teljes szélességében támadta meg az osztrák állásokat, ha azonban pusztán utat szeretett volna törni magának, akkor a csapatokat egy rövid szakaszon erőfőlényt kialakítva összpontosítja a tisztikar.

Kezdetben Aschermann vezetésével a komáromi várórség két hadosztálya a jobb szárnyon a császáriak dandárát az ácsi erdőbe szorította, ekkor azonban a Schlick-hadtest beavatkozott a küzdelembé. A centrumban Leiningen a III. hadtesttel megfutamította a Heryinger-hadosztályt és Csém irányában tört előre. Az ellenség bevetette utolsó tartalékát, a Panjutyin-hadosztályt, mellyel visszaszorították a magyarokat egészen a hídfőig. Klapka – a csata irányítója – általános visszavonulást rendelt el.

Komárom egyedül marad

E csata után Komáromban maradt a II. és VIII. hadtest 17 ezer katonával Klapka irányítása alatt. Az I., III. és VII. hadtest július 12-én 29 ezer fővel megindult Vác felé, ahol Paszkevic seregének egy különítményébe ütközött.

A július 17-i váci csata után Görgei a cári főerőktől elszakadva ügyesen vezette seregét a Tisza felé. Terve ismét eltért a kormány parancsától, nem kelt át a Tiszán, hanem a Sajó és Hernád közt foglalt állást arra számítva, hogy ezzel magára vonja az oroszok figyelmét és kedvezőbb feltételeket biztosít Cegléd és Szolnok térségében levő magyar seregek részére a Haynau elleni harcban. Számításai nem váltak valóra.

A császári fősereg lépcsőzetesen indult a főváros felé, élcsapatai már július 12-én Budán voltak, a többség csak 22-én érkezett. Pestre a cári főhadssereg egy különítménye vonult be, így a két fősereg közvetlen kapcsolatba került. Haynau seregei élén a Duna–Tisza közén, balszárny balszárnyával a Tisza bal partja mentén Szeged felé vonult. A császári fősereg létszáma Komárom körülvételére, Pest-Budán és más városokban hagyott erők lévén, valamint a sok kolerabeteg miatt 46 ezer katonára csökkent, ami megegyezett a magyar hadsereg erejével.

A délvidéki összpontosítás július végére befejeződött, létszáma megközelítette a 80 ezer főt, a szegedi tábor, illetve az itt alakuló hadsereg parancsnokává a kormány Dembinskit nevezte ki. Dembinski augusztus 2-án feladta Szegedet és a Tisza bal partjára húzódott vissza (Liptai 1985, 542).

1849. július 13-án hagyták el Komáromot Görgei utolsó alakulatai. „Én két hadtesttel egyedül maradtam Komáromban, hogy a nemzet e védőbástyáját megtartsam, s ott Magyarország fegyvereinek becsületét védelmezem [...] Az egész haderőm, mely felett Komáromban rendelkeztem, állott 24 zászlóalj gyalogság, 11 eszardon lovasság, 7 század utász és árkászból 48 tábori löveggel, melyekhez még tizenkettőt tudtam szerezni. A tényleges állomány tizennyolcezer főre rúgott, négy-ötezer sebesült és beteg feküdt a kórházakban” – olvasható Klapka visszaemlékezésében (Klapka 1886, 264).

Klapkáék feladata az volt, hogy minél több ellenséges erőt kössenek le, s ezzel könnyítsék a később egyesítendő fősereg dolgát. Július 16-án Haynau csapatainak nagy része még Komárom alatt tartózkodott. Július 23-ig mintegy 28 ezer embert 114 löveggel kötött le Komárom (Kedves 1992, 105).

A Komáromban maradt sereg hadrendjét július 13-án szervezték meg. A két hadtestet 5 gyalogos és 1 lovashadosztályra tagolták, a hadosztályparancsnokok Kosztolányi Móric, gr. Eszterházy Pál, Janik János ezredesek (VIII. hadtest), Rakovszky Samu alezredes, Horváth Pál őrnagy (II. hadtest) és Mándy Ignác alezredesek voltak. A főparancsnok Klapka György tábornok volt. A parancsnoki törzset Aschermann ezredes mint várparancsnok, Szillányi ezredes mint vezérkari főnök, és Prágay alezredes mint fősegédtsízt alkották. Ide tartoztak még a segéd- és parancstisztek Mednyánszky Sándor alezredes, Latinovics őrnagy, Jungwith alezredes mint a vártüzérség parancsnoka, Thaly alezredes, várerődítési igazgató, Szabó alezredes mint táborparancsnok. A politikai vezető, s a kormány képviselője Újházi László kormánybiztos volt (Szénássy 1989, 177).

Július 14-én Komárom körül újra bezárult az ostromgyűrű. A várost engedély nélkül senki nem hagyhatta el, az emberek a hó minden napjára fejadagokat kaptak (minden ember naponta fél font húst, egy kenyeret és egy adag bort kapott, hetente háromszor kaptak főzeléket) (Klapka 1886, 266).

Július 23-ra teljesen megváltoztak az erőviszonyok. Schlick I. hadtestét Haynau a Pest térségében összevont főseregéhez rendelte, így Komárom alatt csak Haynau

leggyengébb hadteste a II. hadtest maradt báró Csorich altábornagy vezetésével. Összesen 16 gyalogoszázalóalj, 6 lovasszázad és 75 löveg (ebből 18 darab nagy hatótávolságú tizenhatalmas ágyú). Csorich vezérkari főnöke Jungbauer alezredes, tüzérségi főnöke Bähr őrnagy volt és végül Colloredo herceg altábornagy, kinek hadosztálya foglalta magába az előbb említett három dandárt (Kedves 1992, 106).

Barco dandárja a pusztaherkályi vonalat szállta meg az ácsi erdő hosszában egészen a Dunáig és a monostori szőlőig, s különítményei voltak Pusztacsémen, Mocsán és Almáson. A Liebler-dandár a Csallóközben foglalt állást, megszállva Aranyost, Keszegfalvát és a nagyléli hídfőt. Pott dandárja a Vág bal partján Martost, Ógyallát és Bagotát szállta meg. Előőrseit Pusztakáván, Pusztakonkolyon, Csuziban és Halomszegén helyezte el, s hadállását később Hetényen és Kurtakeszin át Marcelházáig kiterjesztette. Állásuk biztosítására Herkálytól az ácsi erdő hosszában egészen a Dunáig hét nagy tábori sáncot és több apró lövészárkot hánytak, az erdő szélét kivágott fákkal eltorlaszolták. A Csallóközben a nagyléli hídfőn kívül az aranyosi hadállás megerősítésére hat védművet építettek, Aranyostól a Dudvárig pedig árkokat ástak. Ugyanezt tette Pott tábornok, mert a leapadt Zsitva a várból való kitörésnél akadályt nem képezhetett, Halomszegnél és Konkolyánál torlaszokat és mellvédeket emeltetett, és Szentpétert is megerősítette (*Egyetértés* 1899, 212. sz., 1–2). Kiténik, hogy a védősereg létszáma meghaladta az ostromlókét. Mivel ez az erődrendszer a birodalom legjelentősebb, legmodernebb létesítményei közé tartozott, erre támaszkodva nagyobb erőket is lekötöthetett volna a honvédsereg. Így viszont mód nyílt arra, hogy Komárom védői a császári főszereg hátában elvágják annak utánpótlási vonalait, s ezzel befolyásolják a főhadszíntér történéseit. Ahhoz, hogy minél nagyobb cs. kir. sereg állomásozzon a vár alatt, szükség lett volna arra, hogy a várórség állandó kitörésekkel nyugtalanítsa az ostromlókat. Erre azonban még közel két hétig nem került sor. A hatásos cselekvés feltétele a gyorsaság lett volna, hiszen a magyar főszeregek ekkor már az orosz–osztrák szorításában egyre inkább a vég felé meneteltek.

Az első kitörési kísérletek

Július 25-én történt az első jelentősebb kitörés Komáromból, miután Klapka megtudta, hogy a csekély őrséggel ellátott Tatán az osztrákoknak tetemes élelmiszerkészletei vannak felhalmozva. Klapka elhatározta, hogy egy nagyméretű kitörésben szétzúzza az ostromsereget. A magyarok helyzetét megkönnyítette az a tény, hogy a cs. kir. csapatok a Duna mindkét partján, egymástól a Duna, a Vág és más folyóvizek által elvágtva állomásoztak, s nem tudtak a megtámadott fél segítségére sietni (Hermann 2001, 395). Az akciót Kosztolányi ezredes vezette, aki két zászlóalj gyalogsággal egy huszárszázaddal és egy félüteg ágyúval a tatai őrséget meglepte, s a környező falvak lakosainak hathatós segítségével annak legénységét egy őrnaggyal, három századossal és egy hadnaggyal együtt elfogta. Az ott felhalmozott élelmiszert, 1500 darab marhát, több társzekeret, lovat, a tábori gyógyszerkészletet és a bécsi postakocsit mind megkaparintották. A postakocsival a védők kezébe jutott nagymennyiségű pénz, a körülváró sereg hadrendje – azaz, hogy az ostromló sereg három dandárra oszlott a Vágnál, a Csallóközben és a Duna jobb partján –, amelyből megtudták az ostromlók létszámát, illetve, hogy a vár alól már Schlick lehúzódt,

s a zárlatot mintegy 12 ezer főnyi sereggel csupán Csorich serege képezi, s többek közt az a levél is, melyben egy osztrák tiszt a vár védőinek számát 8000-re taksálta. A postakocsin volt még egy bizonyos *Fekete könyv*, melyben a kivégzendő hazafiak neve mellé rajzolt kereszttel jelölték a nekik szánt vértanúságot. Gracza György munkájában kiemeli, hogy sok ezer gyanús közt csupán Duschek magyar pénzügyminisztert találta az osztrák rendőrség igazoltnak, hiszen neve után a *gerechfertig* szó állott (Gracza 1894, 1106).

A kirohanás palástolására Mocsa ellen is támadást intéztek, mellyel az ottani őrség figyelmét kötötték le, míg Kosztolányi visszatért a várba. A Tatán szerzett hadiszákmányból Klapka két napi ingyensoldot adott a legénységnek.

Mivel az emberek kezdték a hitüket veszteni, s a magyar hadvezetés a szákmányolt iratokból arra a következtetésre jutott, hogy lehetőség van a szétagoltan elhelyezkedő császári csapatok megverésére, Klapka úgy határozott, hogy megkísérelje szétzúzni az ostromzárát. Az első támadást a balpartra tervezte, elsősorban, mert itt voltak a gyengébb ellenséges erők, másrészt, mert az észak felé történő kitöréssel azt a látszatot próbálta kelteni, hogy a Dunától északra kívánja hadmozdulatait végezni.

A Duna bal partjának megtisztítása

Klapka a várból kitörést parancsolt. A július 30-i támadás három hadoszlopban történt. Az elsőt Rakovszky alezredes vezényelte, feladata az volt, hogy Hetényen, Kurtakeszin és Szentpéteren át Ógyallára vonuljon. A második csapatot Kosztolányi ezredes vezette, akinek feladata az volt, hogy a hetényi erdőknél várakozva, támadást indítson Szentpéter ellen, amint Rakovszkyék megjelennek a szentpéteri magaslaton. A harmadik (tartalék)csapatot Bátori-Szulcz Bódog vezette, feladatuk állást foglalni az ógyallai országúton, a Zsitva híd fedezékében és alkalom adtán támogatni az első két csapatot.

Rakovszky ezredes éjjel két órakor három zászlóalj gyalogsággal, hat ágyúval és egy osztály huszárral Kurtakeszinél átkelt a Zsitván, az osztrák őrsereget onnan elűzte, aztán Szentpéterre nyomult, ahol egyesült Kosztolányi ezredes dandárjával (4 zászlóalj, 2 lovasszáhad és 8 ágyú), aki Hetényről üzte ki Pott osztrák vezérőrnagyot, akinek 5 zászlóalj, 2 lovasszáhad és 6 ágyú állt a rendelkezésére. Bátori-Szulcz Bódog alezredes két zászlóalj tartalékkal Kosztolányi után vonult. Az Ógyalla és Szentpéter közötti Csúzi tanyánál Bátoriek egy osztrák üteget és egy osztály dzsidást találtak, akik rövid harc után hátrálni kezdtek. Ezután Bátori a Zsitva híd felé nyomta a menekülő osztrákokat.

A támadás leplezésére Horváth alezredes három zászlóaljjal cseletámadást intézett Aranyos ellen, s onnan kiszorította és Őrs felé üldözőbe vette az ott állomásozó ellenséget.

Pott tábornok dandárját csaknem teljes egészében elfoghatták volna, ha Kosztolányi nem siet a támadással, s elég időt enged Rakovszkynak az osztrákok bal oldalának Izsa felé történő megkerülésére.

Pott Szentpéter és Bagota közt állást foglalt. Jobb szárnyát Sulcz ezredes Bajcsra szorította, ahonnan hét órai csata után Érsekújvárra futamodtak. Pott csapatait így sikerült minden állásából kiverni, ezzel a Duna bal partján felszakították

az ostromzárat. Az osztrákok vesztesége 219 halott és sebesült. Bátori-Sulcz elfoglalta Ógyallát, Bocskay huszárai Krivácsy őrnagy tüzeivel nagy pusztítást vittek végbe Naszvadig és a Kosztolányi által érsekújvári úton üldözött menekülő osztrákok között. A huszárok 150 fogollyal és egy zsákmányolt szerkocsival tértek vissza a várba. Horváth Mihály honvédtiszt emlékiratai arról tanúskodnak, hogy nem csupán hadászati szempontból volt fontos a Vágon túli területek megtisztítása, hiszen az ostromzárral a közlekedés megszakadt, így „a piaci élelmezésünk fölötte megdrágult, így például egy liba 12 pfrt volt [...] ezen kiütésünknek azon jó eredménye volt, hogy sok falu felszabadulván a komáromi piac olcsó lett” (*Honvédek...* 1861, 72).

Július 31-én az elért helyzetben maradtak a magyar csapatok, Kosztolányi Bajcs–Bagota térségében, Bátori-Sulcz Ógyallán, Rakovszky Szentpéteren. A következő napon kezdték meg a visszavonulást Komáromba.

Közben július 31-e éjjelén Klapka újabb kitörést indított a várból, amelyben 3 század gyalogos, fél lovasszázad és 3 ágyú vett részt. A honvédek Liebler vezérőrnagy bal szárnyát Keszegfalunál megtámadták és elűzik, akik a váratlan támadás elől rendezetlen sorokban Aranyosra menekültek

A szabadságharc „legszebb” hadművelete

Komárom környékén a legnagyobb kitörésre 1849. augusztus 3-án került sor. Az előző vállalkozásokból Klapka és vezérkara reális képet alkotott az ostromló sereg elhelyezkedéséről és erőviszonyairól. „Éppen az idő tájt kaptam tudósítást arról, Haynau Pestről el, mégpedig Szeged felé vonul. Ez a tény és egynéhány elfogott levél, melyeket az osztrák főhadiszállásra beosztott Berg orosz vezérőrnagy írt Miklós császárnak megerősítettek abban a szándékomban, hogy a Duna jobb partján minél előbb döntő csapást intézzek, hogy ezáltal a délen küzdő magyar haderő feladatát lehetőleg megkönnyítsem” (Klapka 1886, 267). A haditervet Klapka tábornok és vezérkari főnöke Szillányi Péter dolgozta ki (Szénássy 1977, 57).

A kidolgozott haditerv alapvetően egy átkaroló hadművelet volt. A fő feladat a balszárnyra hárult. A tervezett öt hadoszlop parancsnokai:

Aschermann Ferenc (ez időben 28 esztendő) 1848 tavaszán hadnagyként szolgált a 2. huszárezredben, májusban ezredével a magyar kormány fennhatósága alá került. 1849 januárjában beosztásában őrnagy lett. Damjanich hadtestének kötelékében részt vett a tavaszi hadjárat isaszegi, váci, nagysallói és komáromi összecsapásaiban. Június 26-tól ezredes és Komárom várparancsnoka (Bona 1999).

Kosztolányi Mór (ez időben 42 esztendő) 1848 tavaszán százados a 33. (Gyulay-) gyalogezredben. Augusztus végétől őrnagy. December végén a komáromi várórséghez osztották be. 1849. január végétől ezredes és várórségi csapatparancsnok. A vár április végi felszabadítása után az őrség mozgóvá tett részével (21. hadosztály) a csallóközi császári csapatok ellen operált. Hadosztályával július 13-án ismét bevonult Komáromba (Bona 1999).

Janik János (ez időben 52 esztendő) 1848 tavaszán százados a 33. (Gyulay-) gyalogezredben, szeptember végétől őrnagy, a Komáromban szerveződő 18. honvédtábor parancsnoka. 1849. január végétől alezredes és a várórség egyik dandárjának parancsnoka. A június 20-án Nyárasdnál vívott ütközetben ezredessé és hadosztályparancsnokká léptették elő (Bona 1999).

Bátori-Sulcz Bódog (ez időben 45 esztendő) 1848 tavaszán nagyothallása miatt főhadnagyként nyugalmazták a cs. kir. hadseregből. Októberben már a Bars megyében szerveződő 17. honvédszászlóalj századosa. Dandárjával részt vett a januári tokaji csatában, valamint a kápolnai ütközetben. Áprilisban Tápióbecskénél, Isaszegnél, Nagysallónál és Komáromnál vitézkedett, e harcok során ragasztották rá a Bátori nevet. Április 18-án alezredessé léptették elő. Június végén a II. hadtest egyik hadosztályának vezetésével bízták meg. Hamarosan átkérte magát régi parancsnokához Klapkához, akinek Komáromban helyettese lett (Bona 1999).

Krivácsy József (ez időben 28 esztendő) 1845-től nemesi testőr Bécsben. 1848. júniusától főhadnagy a 10. honvédszászlóaljnál, október 19-től százados a komáromi vartüzérségnél. Március 28-tól őrnagy-tüzérparancsnok ugyanitt (Bona 1999).

A szélső balszárny Aschermann négy gyalogzászlóaljából, két osztály huszárból és két ütegből álló csapatai voltak az akció kulcsszereplői. Ők léptek elsőként hadba. Feladatuk először Dunaalmás elfoglalása volt, meg kellett semmisíteni vagy elűzni az itt lévő néhány századból álló osztrák helyőrséget. Ezután visszafordulva egy óriási délnyugat-dél-északnyugati kerülőt téve a lovadi hadihíd volt a kítűzött cél, amivel az ellenséges erők visszavonulási vonalát is elvágták volna. Közben fenn kellett tartani a kapcsolatot Kosztolányi és Krivácsy oszlopaival. Ezen egyenként 3 zászlóaljból, egy ütegből és egy osztály huszárból álló erők feladata a mocsai sáncok elfoglalása volt. Aschermann seregei Tömördön állást foglalnak s ott várják be a Mocsa felől érkező híreket, onnan Igmánd felé vonulnak és az ostromló sereg háta mögé próbálnak kerülni Ács és Lovad felé, hogy az ott lévő magaslatokat elfoglalják, s így a Dunán való visszavonulást meggátolják.

A centrumban Bátori-Sulcz hadoszlopa két gyalogszászlóaljból, két üteg tüzérségből állt, feladata a herkálypusztai sáncok és Ács megtámadása a Mocsa után Csémet is elfoglaló Kosztolányi és Krivácsy hadoszlopaival egyesülve de csak akkor, ha a megkerülő hadoszlop már egyvonalba ért vele.

A jobbszárnyon Janik két gyalogszászlóaljból és egy ütegből álló hadoszlopa a csémi és herkálypusztai sáncok elfoglalásáig csak tüntető hadmozdulatokkal kellett, hogy lekösse az ácsi erdőben kiépített sáncokban lévő császári erőket, s csak ezután indulhatott támadásra.

Az utolsó pillanatban módosult a tervzet. Aschermann hadoszlopát megerősítették még egy zászlóaljjal, s két részre osztották. A támadó élt Rakovszky három zászlóalja képezte, a maradék erő tartalékképpen Brunsvik alatt állt. A legharc-edzettebb zászlóaljak voltak itt, Rakovszkyval a Don Miguelek (39. gyalogezred 1. zászlóalja), a 48. és 25. honvédszászlóalj. Brunsvik a 2. (Sándor-) sorgyalogezred komáromi zászlóalját (108. honvédszászlóalj) és az 56. honvédszászlóaljat vezényelte. A huszárok a 6. (Württemberg-) huszárezredhez tartoztak, s a tüzérek is kipróbált katonák voltak Mezey Mihály őrnagy vezénylete alatt (Kedves 1992, 106). Az elsáncolt táborban minden zászlóaljból két század maradt őrségül.

Pontban éjfélkor indultak el a Csillag-sánc mellett gyülekezett csapatok, pedig Rakovszky csapatai csak néhány órája érkeztek vissza a Duna bal partjáról. A kora reggeli órákban rohanták meg Almást, s a rohamot az élen haladó 25. zászlóalj hajtotta végre. Az első rohamot a meglepő erővel, három ágyúval védekező ellenség visszaverte, azonban a szétbontakozó 48. honvédszászlóalj rohamát már nem tudták megállítani. A császáriak ezen tartalékhadának meglepett parancsnokát a helyi ven-

déglőbe ejtették foglyul. A falvakban harcoló osztrák katonák a megadás jeléül fehér kendőt kötöttek szuronyukra (*Honvédek* 1861, 72). A peredi és királyrévi utcai harcokban magát már kitüntetett zászlóalj a faluból kiverte az ellenséget, s Neszmélyen túl üldözte. Strenfeld őrnagy meglepett csapatai Bicskéig meg sem álltak.

Kosztolányi és Krivácsy oszlopai Klapka személyes vezetése alatta reggel 7 órakor indultak el Mocsá felé az elsáncolt táborból. Mocsán az ellenség részéről a Baugartner-ezredből három századot találtak, akik rövid ellenállás után letették a fegyvert és megadták magukat, azután állást foglaltak az Igmánd felé fekvő halmokon.

„Délután egykor kaptam meg Barco úr jelentését, miszerint az ellenség egy egyes sereggel Mocsá ellen vonult, mire a vezérőrnagy úr Baugartner nála lévő zászlóaljával, másfél század dzsidással és a fél lovassági üteggel Mocsá felé vonult az itt megszállás alatt tartott Baugarten három gyalogoszászlóaljának és egy osztag dzsidás felmentésére.

Előrenyomulásakor Mocsá felé észrevett egy ellenséges csapatot, amely Pusztatömörd és Igmánd magasságából érkezik és legalább 2 zászlóalj, 2 huszárszázad és 12 löveg erősségű volt. Barco Pusztaherkály és Mocsá között foglalt állást, hogy ezt az ellenséges csapatot fogadja” – jelentette Csorich altábornagy 1849. augusztus 3-án feletteseinek.¹

Míg az Aschermann vezette hadoszlop 9 órakor Rakovszky két zászlóaljának fáradtsága miatt pihent (ugyanis a 25. és 48. honvéd zászlóaljak háta mögött egy előző napi 15-20 kilométeres gyalogtúra és egy aznapi ütközet volt). Közben a lovasság egy Haynaunak szánt 3000 ökörből álló csordát és egy nagy mennyiségű zabszállítmányt fogott el, amit rögtön a megerősített táborba vittek.

Eközben Pusztaherkályra érkezett Colloredo és visszavonta a csapatokat a pusztaherkályi sáncok mögé. Világossá vált számára, hogy a magyarok teljes erejükkel a balszárnyát fenyegetik és egy erős megkerülő hadoszloppal a jobbszárnyát akarják Pusztaherkálnál megtámadni. A magyar átkaroló oszlop Mocsá és Igmánd közötti magaslaton formálódott, a másik két oszlop egyike a bazsahegyi erdőben és a Sánc-hegy előtt gyűlt fedve, arccal az osztrák állásoknak. Colloredo balszárnyának parancsnokságát átadta von Teuchert vezérőrnagynak, azzal a feladattal, hogy az ácsi erdőt állásaik támaszaként tartsa meg, és a Barco-dandár tartalékát az V. sáncból közelebb vonta a herkályi magaslatához.

„Az előrenyomuló ellenség összereje 8-9 zászlóalj gyalogosból, 3 hadosztály huszárból, 4 ütegből (ebből 1 darab 12 fontos tarack), összesen mintegy 8000 emberből és 32 lövegből állt.

A mi rendelkezésünkre álló erőink: Mazuchelli 3 zászlóalja (mindegyik mintegy 500 ember), a 4. Ottochaner zászlóalj, Baugarten zászlóalja, az 1. dzsidás hadosztály 2-12 fontos ütegekkel, melyek közül az egyik az ácsi erdő előtt lett felosztva, fél lovassági üteg és 2-18 fontos lövegek a Pusztaherkálytól jobbra levő sáncban, Összesen 3000 ember és 17 löveg” – foglalta össze Csorich az erőviszonyokat.²

Tudni kell, hogy az osztrákok csapatai e napon nem állottak készen a támadásra. Hiszen a 3. (Baugarten-) zászlóalj három százada, egy szakasz ulánussal Mocsán, másik három százada három szakasz ulánussal és a 12. számú lovassági üteg felével portyázó csapatként Sternfeld őrnagy vezetésével Almásra ment, azért, hogy megakadályozzák a komáromi várórség élelmiszerkészletének várba juttatását. A Barco-dandár ácsi erdőbe utalt 3. számú mozgó üteget augusztus 1-jén

a hadtestparancsnokság Csallóközbe, Keszegfalvára rendelte, ahonnan augusztus 4-én kellett volna visszatérniük a dandárhoz. Ezek hiányában a III. és a IV. sáncok ágyú nélkül voltak.

Az elsáncolt osztrák sereg erősítést várt a Duna jobb partjáról, de ezek megérkezését meggátolta Janik hadoszlopának tevékenysége, aki megkezdte előrenyomulását az ácsi erdőben, és a tüntető hadmozdulatokkal sikeresen tartotta sakkban az itt tartozkodó császári erőket. Egyelőre a magyar csapatok Aschermann ezredes feladására vártak, s nem indítottak rohamot a császári erők ellen.

Délután 3 órakor a magyar erők Klapka vezetésével megszállták Csémet, amely gyengén volt sáncolva, s még mielőtt csatára került volna a sor, az ellenség elhagyta. Az összeköttetés minden támadó csapatrészt között helyreállt, s a bekerítő csapatok már egészen az osztrák csapatok háta mögé tolódtak előre három zászlóaljjal, másfél század huszárral, egy lovassági üteggel, fél 12 fontos és fél taracküteggel. A honvédek megérkezvén Csémpusztára, felgyújtottak néhány szalmakazlat. Rövidesen ezután, fél négykor Csém felől ágyútűz zúdítottak a herkályi magaslaton tanyázó osztrák seregekre, akik ezt viszonozták. Este 5 órakor, minden további tekintet nélkül Aschermannra, Klapka jelt adott a támadásra. Krivácsy és Kosztolányi oszlopai bal felől támadták a sáncokat, amelyről az osztrákok altábornagya úgy látta, hogy folytatják csapatai Ács felé történő megkerülését, hogy majd azokat Ácsnál hátba támadják. Közben Bátor-Sulcz Bódog 2 zászlóalja (a 15. honvédzászlóalj, az 57. honvédzászlóalj, három – Leel-, Würtemberg-, Attila- – huszárszázad) frontális támadást hajtott végre erős tüzérségi támogatással. „Előnyomuló ütegeinket a sáncokból hatalmas ágyútűz üdvözölte és az ellenség tüzérsége nagyobb kaliberű ágyúkkal rendelkezve nem kevés pusztítást okozott sorainkba. Beláttam, hogy itt nem szabad sokáig késlekednem, ezért a csapatokat rohamra indítottam, s egy szersmind Sulcznak meghagytam, hogy a sáncokat en front támadja meg” (Klapka 1886, 265).

Az osztrákok 12 fontos ütegeikből ösztűz zúdítottak rájuk, amely nem tartott tovább néhány percnél, ám ekkor az osztrák ütegpáncsnok, Jantner főhadnagy súlyos sebesülést szenvedett, ami demoralizálta az osztrák üteget, akik egy 12 fontos ágyút hátrahagyva visszavonultak a sáncokból.³ Bátor-Sulczék feltartóztatlanul nyomultak előre. A honvédek elérték a magaslaton lévő vadászárkot, amelyet a 4. (Mazzuchelli-) osztály tartott megszállva. A császáriak rövid ellenállás után kiűzettek innen, majd az ácsi erdő felé vonultak vissza. A roham mindössze hat percig tartott. Ezzel egyidőben az erdőben felállított 4. (otocsáci) zászlóalj követte az osztrák visszavonulást, de Janik gyalogoszlopa és huszárosztálya rohamot intézett az ácsi erdőben kiépített osztrák sáncok ellen, és áttörte az ellenséges állásokat. Így eshetett meg, hogy egy huszárosztály hamarabb elérte az alsó-Conco-hidat, mint a visszavonuló ellenség, így a 3. (Mazzuchelli-) zászlóalj von Teuchert vezérőrnagy vezetésével kénytelen volt tetemes veszteségek árán utat törni magának (von Teuchert vezérőrnagy és Zimburg őrnagy zászlóaljparancsnok a nagy menekülésben még a lovaikat is elveszítették). Bátor a diadal után azonnal a hátráló osztrák csapatok üldözésére indult. Állást foglalt az ácsi erdő mögött, és onnan tüzelte (göbecs szelencékkel) a hátráló osztrákokat, akiknek balszárnyát sikerült a sereg zömétől elvágni (Bátor... 1870, 94).

„Mivel az ellenség, amely rögtön a csata elején szárnyainkat szegte – a jobb-szárny visszavonulását 2 üteggel és 1 hadosztály huszárral érte el, így lehetetlen volt nekem és Barco úrnak az ácsi síkon maradni, ezért ki kellett adnom a visszavonulási parancsot a balszárnynak és a középső résznek is, hogy ezeket a kisebb létszámú részeket el ne szakítsák” – foglalta össze Csorich az eseményeket jelentésében.⁴

A magyar támadás elsöprő sikert aratott, csapataink több mint egyórás öldöklő harc után kivívták a győzelmet. Barco dandárja gyakorlatilag széthullott, bár a Concó-patakon átkelve még egyszer másfél lovasszázad együtt tartott dzsidással, az 1. és 2. (Mazzuchelli-) zászlóalj, valamint az otocsáci osztály Knesevich százados parancsnoksága alatt visszavert egy huszártámadást, de állást foglalni már nem tudtak. A tetemes ember- és lóvesztés, valamennyi tüzértiszt pillanatnyi elvesztése után, visszavonulásuk rövidesen pánikszerű meneküléssé változott a nagyléti híd felé, melyet este 7 órakor hagyott el az utolsó osztrák katona. A Lieblerdandár 8. gyalogütegének, az István-zászlóalj és a maradék ulánus osztályok védelme alatt valamennyi csapat a hídhoz vonult vissza, amíg az Aschermann által vezetett átkaroló magyar üteg kartácstüze elől visszavonulásra nem kényszerültek maguk is. (Ha az átkaroló sereg csak fél órával érkezik korábban, akkor az az egyedi eset fordulhatott volna elő, hogy az ostromlott sereg ejti fogságba az ostromlókat.) Az áthaladás után Bayer utászszerű vezetésével a 13. utászszerű a hajókat megfúrva, a horgonyköteleket elvágva szétrombolta a hidat. „Veszteségünk ebben a szerencsétlen ütközetben halottakban, sebesültekben és eltűntekben mintegy 800 embert tesz ki, közöttük 28 tisztet. További veszteségünk a 12 fontos gyalogüteg három ágyúja, amelyeket a visszavonulás során állásaikból nem tudtak elszállítani, valamint két 12 fontos és két 18 fontos pozícióágyú, amelyek a léli hídon egyidejűleg végrehajtott átmenetelés miatt visszautasítottak.”⁵

A magyar csapatok győzelmének eredményeképpen Komárom teljesen felszabdult az ostromzár alól. A császári-királyi hadsereg II. hadteste teljesen széthullott, s a honvédsereg e győzelmével elvágta Haynau utánpótlásvonalát. Az ellenségnek mind anyagi, mind emberi vesztesége hatalmas volt. A védősereg kezébe jutott több ágyú (30 darab), löfegyver (3600 darab), lőszerkocsi (700 mázsa lőpor), 2624 vágóökö, 804 hízósertés, 35 élelmiszerekkel és felszerelési tárgyakkal megrakott hajó (Kecskés 1984, 191–199). A honvédsereg csapatai közül Bátoriek vették a legtöbb embert, a napi mérlegük 86 halott és sebesült, köztük az osztrák sánc támadása közben jobb szemét elvesztő Dholuczky százados (*Bátori... 1870, 95*).

Az 1849. augusztus 3-iki kitörés hozadéka

Augusztus 4-én Aschermann, Kosztolányi és Janik hadosztályai Ácson szálltak táborba. Bátor és Krivácsy hadosztályai Komáromba tértek vissza. Klapka egy lovas-hadosztályt Bábolnára küldött, amely elfoglalta az ottani katonai kórházat. Éjjel egy lovasszázad jelentést tett a főparancsnoknak, hogy Gönyűnél 30, élelmiszerekkel és ruhákkal megrakott hajót találtak kikötve, amikért egy gőzhajót küldtek Komáromból. Egy csapat Kocson, Kisbéren, Romádon és Zircen át Veszprémbé nyargalt, hogy a vidéket felkelésre bírja, és hogy az ellenség közlekedését megzavarja. Mednyánszky alezredes egy hadosztállyal Székesfehérvárra indult, ahonnan Noszlopi

néhány ezer fős (gerilla-) hadát a várba vitte. A Lehel-huszárok és a 49. zászlóalj Tatán és Almáson foglalt állást és kezdte meg a toborzást.

Klapka György honvédtábornok 1849. augusztus 5-én nyílt rendeletet bocsájtott közre, népfelkelés szervezésére: „A komáromi feldunai vitéz hadsereg e folyó hó 3-án a várt környező osztrák zsoldosokat, olly hatalmasan verte szét, hogy minden kellektől megfosztott, s elrémített maradványai legfeljebb Pozsony falai alatt fognak megállapodni. Illy tökéletes győzelem érzetét a hív magyar kebel még nem érezte. Itt az idő, s kötelesség, felhasználni e győzelem eredményét. Midőn testvéreink a Tisza mellett küzdenek, a mi feladatunk a Duna jobb s balparti megyékben az ellenséget kiirtani, vagy onnan végképpen kiűzni. Így fogunk a nemzet várakozásának megfelelni.”⁶

Klapka a győzelmes nap után egy mozgó hadtestet szervezett Aschermann vezeteése alatt, 10 zászlóaljjal és 30 ágyúval, melynek feladata Győr megszállása, majd lehetőség szerint egy stájerországi és egy dunántúli hadművelet elkezdése. Székesfehérvár népe fellázadt, az osztrákok kénytelenek voltak kiűrteni Győrt – ahol az osztrák sereg egész lisztkészletét hátra hagyta –, így a magyar sereg számára szabaddá vált az út Bécs felé, hiszen augusztus 7-én vonult be Rakovszky és Kosztolányi után Eszterházy hadosztálya Győrbe, Horváth Pál két hadoszlopban érkezett Bősre és Dunaszerdahelyre. Kosztolányi hadosztálya továbbhaladt Encsére, Bősárkányt és Csornát megszállták a magyar csapatok, ahonnan Sopront és Mosont is fenyegették. Győrben a legénység új nadrágot, zubbonyt, bakancsot és fehérneműt kapott. A város lakói a Württemberg-huszárezredet még új fekete csákókkal is ellátta. Csallóközben az ellenség sáncait lerombolták, az ácsi és herkályi sáncokat betemették, az erdőt a komáromi lakosok vágták ki, hiszen engedélyt kaptak, hogy annyit vihetnek be a városba, amennyi nekik tetszik (Szinyei 1887, 243).

Klapka az elfoglalt megyékben pár nap leforgása alatt 5-6000 embert sorakoztatott be, ezzel egyidőben futárokat küldött Kossuthhoz és Görgeihez azzal az ígérettel, hogy négy hét leforgása alatt a vár helyőrségén kívül 30 000 embert állít fegyverbe. Közölte velük azt is, hogy elfogta Berg cári tábornok I. Miklóshoz írt jelentését, melyből kiderül, hogy mind az osztrákok, mind az oroszok a harc 1850-re való elhúzódsától félnek. Klapka szerint a harc kellő kitartással még megnyerhető (Andics 1965, 434). Klapkát szándékában csupán a képviselőház menekülő elnöke, Almássy Pál gátolta meg, akivel Klapka győri szálláshelyén a Fehér Bárány fogadóban találkozott, és aki elbeszéli a Szegednél történeteket. Erre a hírre a tábornok felhagy támadó szándékával és a várba zárkózik.

E győzelem jelentőségére jó bizonyíték, hogy a bécsi várparancsnokság külön közleményben – a *Wiener Zeitung* különkiadásában – tartotta szükségesnek megnyugtani Bécs lakosságát, hogy nem kell közvetlen veszélytől tartani, mert a komáromi védősereg e vállalkozása semmiféle összeköttetésben nincs a felkelők haderejének többi részével (L. Gál 1971, 52).

A komáromi vár készletei ezzel a legpesszimistább becslések szerint is 2-4 hónapra, más becslések szerint másfél évre elegendő mennyiségűre növekedtek.

Az augusztus 3-i komáromi kitörés a szabadságharc egyik legsikeresebb hadművelete volt, bár a jobb parton állomásozó Barco-dandár bekerítését és felszámolását nem tudta elérni.

Klapka Berg tábornok Miklós cárhoz írt levelének másolatát Kossuth Törökországban, Görgei Nagyváradon kapta kézhez. Haynau a vereségről augusztus 7-én

Óbesenyőn értesült. Budapest és a nagyobb városok felkelésétől tartva Jablonowskyt Szentmiklósról azonnal 4 zászlóaljjal, 3 lovasszázaddal és 12 ágyúval Pest felé küldi, hogy az osztrák főserég vonalát ne engedje megszakítani. Jablonowsky dandárának csak augusztus 20-án sikerült a közlekedést helyreállítania, miután Székesfehérvárra ellenállás nélkül bevonult. A várat körülzáró seregek ezután erősítést kaptak. Nobili altábornagyot (1. tartalék hadtest) Alsó-Ausztriából és Nugent tábornaszernagyot (2. tartalék hadtest) Pécs vidékéről gyorsan segítségül hívta a bécsi hadügyminisztérium. Baranya, Tolna és Zala megyék megfékezésére Pálffy gróf altábornagyot hagyták 4 zászlóaljjal, lovassággal és 15 ágyúval. Augusztus 20-ra az osztrák csapatok már ismét a Concó-patak mögött álltak. Nugent tábornaszernagy szeptember 1-jén érkezett Komáromhoz, ahol átvette az ostromló seregek parancsnokságát. Így szeptember elején a zárlat ereje 47 zászlóalj, 22 és fél lovasszázad és 154 ágyú, összesen mintegy 44 ezer ember.

A győzelem rámutatott a hatalmas komáromi erődrendszer birtoklásának fontosságára a hadműveletek folytatásában, és természetesen nagy szerepet játszott a diadal abban is, hogy Komárom védői, a szabadságharc utolsó bástyájának védőiként nem egész két hónap múlva amnesztiát kaptak fegyverletételük fejében. Erre abból a levélből is következtethetünk, amelyet Csorich altábornagy küldött arra az esetre, ha a komáromi helyőrség a fegyverszünet idején kitörést kísérelne meg. A levél azokat a rendelkezéseket tartalmazza, amelyek szerint abban az esetben kell a császári hadaknak cselekedniük, ha a komáromi helyőrség vagy Ács és Igmánd, vagy Tata ellen kísérelne meg kitörést. „A Barco – és Liebler-dandárral továbbá még közöljük, hogy Gönyű és Néma között verünk a Dunán át egy hidat, amelynek biztonságáról gondoskodni kell. A jövő hó 4-én délben 12 órakor a végéhez ér a fegyverszünet, a híd azonban már 3-án este készen lesz, ennél fogva a csapatparancsnokokat figyelmeztetni kell arra, hogy kétszeres figyelemmel kísérjék az ellenség mozgulatait.”⁷

Amíg Komárom magyar kézen volt, addig a Dunántúl és a Felvidék osztrák birtoka is kétséges volt. Klapka jól tudta, hogy a stabil külpolitikai helyzetű birodalmat csak fegyverrel kényszerítheti tárgyalóasztalhoz (Hermann 1998). A tábornok és parancsnokai, akik alacsonyabb életkora nagyobb kezdeményezőkézséggel és merészséggel párosult, is mind egy szálig tisztában voltak vele, hogy a honvédek a házat védték és nem akartak politikai részletkérdésekkel foglalkozni. Ezért nem volt lényegtelen a sikeres augusztus 3-i kitörés, hiszen a magyar hazáért és a honvédekért alkupozícióban tudták Komárom várának védői méltóképpen befejezni a küzdelmet (Hermann 1995).

Felhasznált irodalom

- Alapi Gyula 2000. *Komárom vármegye kultúrtörténetéből*. Vál. és sajtó alá rend. Hídvégi Violetta. Tatabánya, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat.
- Andics Erzsébet 1965. 1849. augusztus. *Századok*, 1965, 99. évf., 3. sz., 434. p.
- Asbóth Lajos *emlékiratai az 1848-i és 1849-i magyarországi hadjáratból* 1862. 2. kötet. Pest, Ráth – Vodianer.
- Az utolsó nagy győzelem (Klapka Győrben) 1899. *Egyetértés*, 1899, 33. évf., 212. sz., 1–2. p.
- Barna J. 1898. *A szabadságharc hősrégéi*. Budapest.

- (Bánlaky) Breit József 1897–1898. *Magyarország 1848–1849. évi függetlenségi harcának katonai története*. 3. kötet. Budapest, Márkus–Grill Kiadó.
- Bátori Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/49-iki szabadságharcból 1870. Kiadta és sajtó alá rendezte Gervári Ödön. Pest.
- Bona Gábor 1983. *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–1849*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Bona Gábor 1988. *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Bona Gábor 1998. A szabadságharc honvédsége. *Rubicon*, 1998/2.
- Bona Gábor 1999. Az 1848–49-es honvédsereg felső vezetői. *Rubicon*, 1999, 4. sz., Melléklet.
- Dömötör Ákos 1998. *Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
- Egy 1848/49-iki honvédezredes halála 1884. *Komáromi Lapok*, 1884, 22. sz.
- Egy hőssel megint kevesebb 1885. *Komáromi Lapok*, 1885, 11. sz.
- Fényes Elek 1994. *Komárom vármegye leírása*. Sajt. alá rend. és szerk. Koncsol László. Pozsony, Kalligram.
- L. Gál Éva 1971. *Újházi László a szabadságharc utolsó kormánybiztosa*. Budapest.
- Görgei Artúr 1988. *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. 1–2. kötet. Fordította Görgei István, átdolgozta és jegyzetekkel ellátta Katona Tamás. Budapest, Európa Kiadó.
- Gracza György 1894. *1848/49-iki magyar szabadságharc története*. 5. kötet. Budapest, Lampel.
- Gyulai Rezső 1890. *Adatok Komárom vármegye és város történetéhez*. Komárom.
- Hamary Dániel 1869. *Komáromi napok 1849-ben Klapka Gy. honvédtábornok alatt*. Budapest.
- Hermann Róbert 1995. Kossuth és Görgei. *Rubicon*, 1995, 1–2. sz.
- Hermann Róbert 1995. A szabadságharc hadserege. *Rubicon*, 1995, 5. sz.
- Hermann Róbert (szerk.) 1996. *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története*. Budapest, Videopont Kiadó.
- Hermann Róbert 1998. Győzni vagy legyőzetni. *Rubicon*, 1998, 2. sz.
- Hermann Róbert 2001. *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*. Budapest, Korona Kiadó.
- Honvédek könyve. Történeti adattár az 1848–1849-i magyarországi hadjáratból*. 1861. 2–3. kötet. Kiadja és szerkeszti Vahot Imre–Gánóczy Flóris. Pest, Emich Kiadó.
- Horváth Mihály 1865. *Magyarország függetlenségi harcának története 1848–49-ben*. 3. kötet. Genf, Nicholas Puky.
- Jakab Elek 1880. *Szabadságharcunk történetéhez*. Budapest, Rautmann.
- Kecskés László 1984. *Komárom az erődök városa*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Kedves Gyula 1992. A szabadságharc utolsó győztes csatája. In Kiss Vendel (szerk.): *Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Az 1. Komáromi Napok alkalmából rendezett tudományos tanácskozás előadásai*. Komárom.
- Klapka György 1886. *Emlékeimből*. Budapest, Franklin Társulat.
- Komáromi lapok*, 1849. augusztus 5–6.
- Liptai Ervin (szerk.) 1985. *Magyarország hadtörténete*. 1. köt. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Matolai Etele 1883. *Visszaemlékezéseim honvéd életemre*. Sátoraljaújhely.
- Rényi Rezső 1884. A 64. honvédzászlóalj Komáromban 1848/49. *Komáromi Lapok*, 1884, 18. sz.
- Rüstow Wilhelm 1866. *Az 1848–1849-i magyar hadjárat történelme*. 1–2. kötet. Pest, Emich Kiadó.
- Szénássy Zoltán 1977. *Klapka György*. Pozsony, Madách.
- Szénássy Zoltán 1989. *Komárom ostroma 1849-ben*. Komárom.

- Szeremlei Samu 1868. *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről*. 2. kötet. Pest, Emich Kiadó.
- Szilágyi Sándor 1850. *A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest.
- Szinnyei József 1887. *Komárom 1848–1849-ben. (Naplójegyzetek)*. Budapest, Aigner Kiadó.
- Vajda János 1998. *Egy honvéd naplójából*. Szerk. Szigethy Gábor. Budapest, Holnap.
- Takáts Sándor: *Lapok egy kisváros múltjából*. Komárom, Ziegler Károly Könyvnyomdája, 1891.
- Tóth Gyula (szerk.) 1978. *Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól*. 1–2. kötet. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Tóth Károly 1893. *Az 56-ik honvéd zászlóalj története 48–49-ben*. Csurgó.
- Tuba János 1884. Zámory Móricz. *Komáromi Lapok*, 1884, 5. sz.

Jegyzetek

1. Csorich altábornagy – a cs. k. 2. hadtest parancsnokságának. Nagy-Léta, 1849. augusztus 3. Hadtörténelmi Levéltár. 1848/49-es fond 41/31.
2. Csorich altábornagy – a cs. k. 2. hadtest parancsnokságának. Nagy-Léta, 1849. augusztus 3. Hadtörténelmi Levéltár. 1848/49-es fond 41/31/A.
3. Colloredo-Mansfeld cs. kir. altábornagy jelentése Csorich altábornagynak az augusztus 3-i ácsi és pusztaherkályi csatáról. Hadtörténelmi Levéltár 1848/49-es fond, 43/345a.
4. Csorich altábornagy – a cs. k. 2. hadtest parancsnokságának. Nagy-Léta, 1849. augusztus 3. Hadtörténelmi Levéltár. 1848/49-es fond 41/31/A.
5. Colloredo-Mansfeld cs.kir. altábornagy jelentése Csorich altábornagynak az augusztus 3-i ácsi és pusztaherkályi csatáról. Hadtörténelmi Levéltár, 1848/49: 43/345a.
6. Klapka nyílt rendelete népfelkelés szervezésére, Hadtörténelmi Levéltár, 1848/49: 52a/302.
7. 2. hadtestparancsnokság. Főméltóságú herceg Colloredo-Mansfeld altábornagy úr császári királyi hadosztályparancsnokságának. Tata, 1849. augusztus 29., Hadtörténelmi Levéltár, 1848/49: 44/298.

Attila Petheő

The troops of Artúr Görgei left Komárom on 13th July 1849, and significant military force remained under the leadership of the 28-year-old György Klapka general. His task was to hold enemy for the possibly longest time with the protection of the fortress. He succeeded for ten days. Although on 23rd July Haynau Schlik general directed his troops on Pest.

After Schlik left, the castle-guard in Komárom did not fulfil its task. To keep the possible strongest emperor-king army under the castle, he should have worry the besiegers with systematic outbreaks. Although, nothing such happened. On 25th July one of the detachments of the castle guard descended the Tata Austrian local guard, and it was cleared up that the number of emperor-king troops does not exceed the number of castle guards and that the besiegers are entirely underestimated. At this point Klapka decided that he breaks the besieging troops. The situation of the Hungarians was eased by the fact that the emperor-king troops stayed on the both banks of the Duna, being apart

from each other, separated by Duna, Vág and other rivers and were not able to protect the attacked party.

Firstly, Klapka wanted to expel the troops staying at the left bank of Duna. Here was the army the less weak, and expelling them meant that the Hungarian army intends to continue its military operations on the northern bank of Duna. The attack commenced at night from 29th to 30th July. The troops of Móric Kosztolányi colonel attacked the enemy at Hetény that they had to retreat to Bajcs. Destroying enemy on the right bank of Duna seemed to be a more difficult task. The last victorious battle took place on 3rd August, the outbreak led by Klapka. The operational plan included five columns. The commanders of the columns were Ferenc Aschermann, Mór Kosztolányi, János Janik, Bódog Bátori-Sulcz, and József Krivácsy. The Hungarian outbreak had an immense success, the troops won after more than an hour of battle. Komárom was liberated from besiege. The Hungarian troops cut the Austrian reinforcement lines and the rout to Vienna was opened. Food and other reserves for Komárom were secured afterwards.

On 13th August the Hungarian troops at Szőlös under Világos laid down the arms, although the Komárom castle with its protecting army consisting of more than 20 000 soldiers remained to 2nd October. The outbreak on 3rd August showed what the owning of the gigantic Komárom fortress system means. Victory played role in the fact that the protectors of Komárom dealt for change of their laying of the arms. the outbreak contributed to the fact that our town, Komárom is known by all Hungarians of the country as the protecting bastion of war of independence.

MISCELLANEA BIBLIOTHECAE HUNGARICAE

**A SZLOVÁKIAI
MAGYAROK
TÖRTÉNETÉNEK
VÁLOGATOTT
BIBLIOGRÁFIÁJA
(1990–2002)**

SIMON ATTILA

LILIUM AURUM

A magyar kisebbség a normalizációs évek szlovákiai politikájának összefüggéseiben

(2. rész)

MARUŠIAK JURAJ

The Hungarian Minority in Connection with the Slovak
Policy of Normalization Period

316.022.4(437.6)(=511.141)

323.1(437.6)

Hungarians in Czechoslovakia, communistic regime, normalisation, oppositional institutions, Csemadok, Hungarian Committee for Right Assertion in Czechoslovakia, culture, education, place names, language usage.

Duray Miklóst az úgynevezett kétnyelvű alapiskolai oktatás bevezetésére irányuló újabb sikertelen kísérletet követően 1984. május 5-én ismét letartóztatták és az Állambiztosági Hatóság (ŠTB) 8 társát is kihallgatta. A vád először a köztársaság érdekei ellen külföldön elkövetett sérelem, és a *Büntető törvénykönyv* 112., valamint 119. §-a alapján rémhírterjesztésnek minősülő tevékenység volt, ami három évi, illetve a már fogvatartási időt beleszámítva hat hónapig tartó szabadságvesztéssel fenyegetett. E bűncselekményt könyve külföldi kiadása jelentette, melynek „tartalma a szocialista rendszer ellen irányul és ezzel rontja külföldön a köztársaság hírnevét [...] A további vád irrományai csehszlovákiai terjesztése volt a magyar nemzetiségű polgártársak közötti zavargás előidézésének szándékával”.⁶⁵ Később, 1984. október 10-én a vádat átminősítették a köztársaság elleni felforgató tevékenység kifejtésére, amiért a kiszabható büntetés felső határa tíz év volt. Duray Miklós Gustáv Husák által amnesztiában részesülve 1985. május 11-én került szabad lábra. Ekkor védelmére kelt több cseh és szlovák ellenzéki személy: Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Jozef Jablonický és Milan Šimečka személyes tiltakozó levelet intézett a Szlovák Szocialista Köztársaság miniszterelnökéhez, Peter Colotkához és az SZLKP KB első titkárához Jozef Lenárthoz. Miroslav Kusý levelében megállapította, hogy „azok a problémák, amelyekről Duray beszél és ír, rendkívül kényesek és vitathatóak, s mint ilyeneket közvéleményünk elé kellene tární, megvitatni azokat, és megoldást keresni [...] Duray álláspontjával vitába lehet szállni, rá lehet mutatni, hogy: ebben vagy abban téved, ezt vagy azt nem gondolta végig. Egy demokratikus államban azonban nem lenne szabad börtönbe kerülnie”. Hasonló szellemben fogantak a többi levelek is. A szlovák ellenzék tagjai ez esetben a szólásszabadság védelmében léptek fel. Így például Milan Šimečka levelében így fogalmaz: „Meg vagyok győződve, hogy a köztársaság érdekeinek külföldön sokkal több kárt okoz minden egyes kritikai nézet kifejezésre juttatásáért kiszabott börtönbüntetés, mint ma-guknak e nézeteknek a megjelenése”. Jozef Jablonický tiltakozását azzal a meggyő-

zódással indokolta, hogy: „Dr. Duray üldöztetése nem használ a szlovák–magyar kapcsolatoknak [...] börtönbüntetéssel történő elhallgattatása nem jó adalék a hányatott múltú szlovák–magyar kapcsolatok mérlegén [...] Nézetem szerint a szlovákiai magyarok helyzete körüli viszályokat és problémákat másként kell kezelni mint dr. Duray Miklós üldözésével”. Ugyanakkor a legélesebben fogalmazta meg a Duray nézeteivel szembeni fenntartásait, a magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos fel-fogását egyoldalúnak minősítette és felhozta, hogy „létezett elmagyarosítás is és Magyarországon szlovák nemzetiség is él”.⁶⁶

Magyarországon Duray védelmére bizottság alakult, amely szabadlábba kerülése után feloszlott. Tagjai voltak: Benkó György, Benda Gyula, Hamberger Mihály, Nagy Bálint, Törzsök Erika és Varga János.⁶⁷ Duray A VONS 445. számú, 1985. május 22-ről származó jelentésében Duray Miklós szabad lábba helyezését így kommentálta: „Duray Miklós büntetőjogi üldözése nem a jogkeresést és alkalmazást szolgálja, a büntetőjog a megtorlás eszköze, amellyel igyekeznek elhallgattatni az ilyen aktivistákat, amennyiben ez az állam politikai szervei számára szükségesnek mutatkozik, vagy ellenkezőleg, ennek révén szabadlábba kerülhetnek és mentesülhetnek az évekig tartó gyötrelmekről. Így az a mód, ahogy Durayt felmentették az igazságtalan vád alól, amely felháborított számos magyar és csehszlovák polgárt és szolidaritási megnyilvánulásokat váltott ki Budapesten, Pozsonyban és Prágában, kétségbe vonta a csehszlovák törvényekben és az alkotmányban lefektetett jogelveket”.⁶⁸

A Demokrata Párt 1945–1948 közötti vezetőségi tagja Martin Kvetko, aki 1948 után az Amerikai Egyesült Államokban a Szlovák Demokratikus Emigráció Állandó Értekezletének főtítkári tisztét ellátva a *Naše snahy* (Törekvéseink) című lapnak a szerkesztője is volt, 1985 decemberében nyílt levelet intézett Ján Čarnogurskýhoz, Milan Šimečkához, Jozef Jablonickýhoz és Milan Kusýhoz. Ebben egyetértőleg csatlakozott a címzettek által képviselt nézethez, miszerint Duray Miklósnak panasztevéséért – bár azzal nem értett egyet – nem lett volna szabad üldöztetésben részesülnie. „Olyan érzésem támad, hogy Duray Miklós túlfeszített bizonyos húrokat és eltúlzott egyes, szerinte a magyar nemzetiség fejlődését veszélyeztető körülményeket. Eszerint, ahogy ezt kísérő levelében kifejezésre is juttatta, valóban szembekevert a demokratikus társadalom körülményei között a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelmezésére alkalmazható törvényekkel és intézkedésekkel”. Itt elsősorban arra utalt, hogy Duray Miklós a magyar kisebbség helyzete miatt panaszokat emelve a fennálló állapotok okát azokban az erőszakra épülő nemzetközi döntésekben látta, amelyek gyászos szerepet játszottak e kisebbség és egyáltalán a Közép-Európa keleti térfelén található magyar kisebbségek létrejöttében. Martin Kvetko ezekre a kijelentésekre úgy reagált, hogy Duray irredenta politikát szorgalmaz.⁶⁹ Duray kifogásai negatív reakciót váltottak ki a szlovák emigráció nacionalista köreiben is. Ezek sajtóorgánumaiban magyarelles kampány bontakozott ki. Így például az emigrációban élő szlovák író, Imrich Kružliak azzal vádolta a Csemadokot, hogy az „a magyar agresszív nacionalizmus és revizionizmus eszköze”. A szlovák és részben a cseh ellenzék magatartása a szlovák emigráció jelentős részében a Charta 77-tel szembeni negatív reakciókat váltott ki, „szlovákellenes beállítottsággal” vádolva a mozgalmat.⁷⁰ A Durayval szemben 1984-ben fogantatosított intézkedések Szlovákia Kommunista Pártja részéről a Csemadok fokozottabb ellenőrzés alá vonásával jártak. A szlovákiai pártvezetés a szövetség archívumának az SZLKP KB levéltárában

való elhelyezését is tervbe vette, ami folytán hozzáférhetetlenné vált volna. Öllös László, aki akkor a Csemadokban dolgozott a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság aktivistájának, a Csemadok levéltárát kezelő Szőke Józsefnek a segítségével hozzálátott a legfontosabb iratanyag kiválogatásához és biztonságba helyezéséhez.⁷¹

A Jogvédő Bizottság 1987 januárjában levelet intézett a Charta 77-hez, létrejötté 10. évfordulója alkalmából, amelyben elismerésben részesítette a mozgalom tevékenységét és erkölcsi tőkét. Ez jelzésértékű volt, a bizottság növekvő politikai szerepvállalásáról tanúskodva, minthogy korábban ugyan együttműködött a Chartával, de nyilvánosan nem deklarálta a működésével kapcsolatos támogatásnyújtást. Duray Miklós a Charta 77 beköszöntőjét egyénileg látta el aláírásával. A bizottság levelében megállapította, hogy a „Charta szellemisége a csehszlovák társadalomban nincs jelen”. Ugyanakkor annak a nézetnek is hangot adott, hogy a Chartának a jövőben nemcsak az egyéni polgári jogok védelmét kellene szem előtt tartania, hanem figyelmet kellene szentelnie a „közösségi-társadalmi és politikai jogok betartásának is”.⁷² A Charta 77 a Jogvédő Bizottsággal egyetemben 1987. március 27-én levelet intézett a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Szövetségi Gyűléséhez és Kormányához, amelyben felhívták a figyelmet a nemzetközi dokumentumokban rögzített kisebbségi jogokra. A szóban forgó nyilatkozat megjelentetéséhez ismeretlen tetteseknek a pozsonyi kisebbségi intézmények székhelyei elleni támadások szolgáltattak indítékot (így például a Csemadok cégtáblájának megrongálása, az *Új Szó* szerkesztőségi bejáratát borító üvegtáblák betörése és az Ifjú Szívek népművészeti együttesnek a Markuš és Mostová utcai helyiségeiben történt gyűjtogatás), amelyek 1987. március 8-ról 9-re virradó éjszaka történtek. A Charta 77 elítélte a magyar kisebbség objektumai ellen intézett támadásokat, riasztónak nevezve azokat. Követelte az említett események kivizsgálását és a közvélemény tájékoztatását a nyomozás ededményeiről. Ugyanakkor a nemzetiségi sérelemokozás egyéb megnyilvánulásaira is rámutatott, így például provokatív feliratok megjelenésére, magyar objektumok megrongálására, az utcán magyarul beszélő személyek zaklatására és megalázására, sőt mi több, Petőfi Sándor szobrának megcsonkítására és meggyalázására.⁷³ A szlovák ellenzékiek közül a nyilatkozatot Miroslav Kusý és Milan Šimečka támogatta. Nem állt ki mellette azonban Ján Čarnogurský, aki visszautasította Duraynak a szlovákiai neonáci hangulatok terjedéséről szóló, például a Lubomir Štrougal szövetségi miniszterelnökhöz intézett levelében⁷⁴ szereplő megfogalmazásait, csakúgy, mint a szlovák nemzet és a magyar nemzetiség közötti viszonyban fenyegető rombolóerejű folyamatok bekövetkeztének emlegetését. Továbbá elutasította a bizottságnak ama nézetét, mely szerint az erőszakos cselekmények okaira az egyedüli magyarázat a magyarelles averziókban rejlik. Óva intett, hogy a bizottság ilyen megfogalmazású levelei további indulatokat gerjeszthetnek a szlovákok és a magyarok között. Ján Čarnogurský hangsúlyozta, hogy amennyiben a bizottság a kisebbség, vagy annak alkotóelemét képviselve kíván fellépni, tudatában kell lennie az ebből adódó felelősségének. Szavai szerint az említett megfogalmazások „alkalmasak a szenvedélyek felszítására [...] Amennyiben a bizottság szövegeiben a jövőben is előfordulnának ilyen és hasonló felhívások, az lenne a benyomásom, hogy a bizottságnak érdekében áll a feszültségkeltés”.⁷⁵

A Jogvédő Bizottság további dokumentumaiban bírálta a nyomozóközegek eljárásait, amelyek véleményük szerint nem járultak hozzá az események objektív kivizs-

gálásához. Erről tanúskodtak például a nyitrai magyar nemzetiségű főiskolások ellen az Állambiztonsági Hatóság részéről 1987 márciusában foganatosított intézkedések, melyek során nyomást gyakoroltak rájuk azzal a szándékkal, hogy együttműködésre kényszerítsék őket, a magánéletüket és továbbtanulásukat érintő negatív következményeket helyezve kilátásba. Az Állambiztonsági Hatóság egyben arra is igyekezett rávenni őket, hogy hagyjanak fel a magyar főiskolások klubjában, illetve a Csemadokban végzett kulturális tevékenységgel. Mindeközben az ŠTB nem tartotta be a törvényszabta formalitásokat sem, nyomozói más szervek képviselőinek adták ki magukat, a diákokat egyéb ürüggyel idézték be kihallgatásokra, egyes esetekben a kihallgatottak semminemű előzetes értesítést nem kaptak.⁷⁶

A bizottság másfelől a Charta 77 állásfoglalását örömmel fogadta. A felhívást aláírásával ellátó Duray Miklós a „hivatalos hatalmat” a magyar kisebbség szocio-kulturális elkorcsosítására irányuló szándékkal vádolta. Ez a törekvés szavai szerint a magánszemélyek és csoportok részéről tapasztalható meggyilvánulásokkal egyetemben „megerősít bennünket abban a meggyőződésben, hogy a kisebbségvédelem érdekében erőteljesebben kell szorgalmazni a kollektív jogokat és a kisebbségvédelmi intézmény nemzetközi méretű létrehozását”. Egyúttal megállapította, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiségi kisebbség ellen irányuló megnyilvánulások „ahogy az elmúlt évtizedekben, úgy ma is, se nem átmeneti jellegűek, se nem véletlenszerűek és nem csak a létező totalitárius rendszer termékei [...] Ezért aggályaink vannak a jövőt illetően is olyan értelemben, hogy a szlovák nemzetnek és a magyar nemzet szellemi alkotórészét képező magyar nemzeti kisebbségnek az együttélésében meglevő eltolódások romboló hatású mozgásokat idézhetnek elő”.⁷⁷

A Charta 77 mindhárom szövevénye (Jan Litomiský, Libuše Šilhanová és Josef Vohryzek) által jegyzett levélben ítélte el a pozsonyi magyarelles incidenseket és a magyar kisebbséget kulturális területen sújtó diszkriminációt. Felhívta a figyelmet a magyar nyelven megszerezhető főiskolai végzettség lehetőségeinek leszűkülésére, és a magyar tanítási nyelvű alap-, valamint középiskolák számának csökkenésére, ami visszatükröződött a magyar kisebbség műveltségi és szakmai struktúrájában is. A Szlovák Szocialista Köztársaság Nemzetiségi Tanácsának 1984-ből származó, *A Szlovák Szocialista Köztársaságban élő nemzetiségekkel kapcsolatos adatok és tények* című jelentésre hivatkozva rámutatott, hogy a a munkások aránya az egyes etnikumok között épp a magyar kisebbség soraiban a legmagasabb (46%), ugyanakkor a főiskolai végzettséget illetően épp a magyar kisebbség volt a legkedvezőtlenebb helyzetben (1,6%).⁷⁸ Hasonló szellemben foglalt állást a Charta 77 a *Beszélő* című magyar szamizdat kiadványban is.⁷⁹

Bár a szlovák–magyar viszonyban meglevő feszültség kiterjedéséhez kétségkívül hozzájárult Duray Miklós reagálása is, a gyűjtogatások kivizsgálása joggal válthatott ki aggályokat a magyar kisebbség tagjai részéről. A bizottság több ízben bírálta a nyomozó szervek eljárását, amelyek az Ifjú Szívek helyiségeiben garázdálkodókat csak az együttes tagjai körében keresték, azzal vádolva őket, hogy részük volt a tűz kitörésében. Állítólag nem hivatalosan ilyen nézeteket vallott az SZLKP KB ideológiai titkára, Ludovít Pezlár is.⁸⁰ Az együttes tagjait hosszadalmas kihallgatásoknak vetették alá, a kiskorúakat is beleértve, akiket az Állambiztonsági Hatóság a szülők jelenléte nélkül hallgatott ki.⁸¹ A Charta 77 szövevénye Josef Vohryzek a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság 1987. április 13-án kelt levelében aggódba nyilatkozott

a kihallgatások lefolytatását illetően, s amiatt is, hogy az állami szervek nem tájékoztatják erről kellőképpen a közvéleményt. Ludovít Pezlár kijelentéseit kiváltképp riasztónak nevezte, tekintettel arra, hogy olyan időszakban hangzottak el, amikor a kihallgatások folyamatban voltak és a pezlári megnyilatkozásokat hivatalosan nem cáfolták meg.⁸²

Az 1987–1988-ban változások álltak be a nemzetiségeknek a csehszlovákiai politikai rendszeren belüli helyzetében.

A Szlovák Szocialista Köztársaság Kormánya az 1986. október 17-i 243-as számú határozatával jóváhagyta a nemzetiségi szövetségeknek a Nemzeti Front hatáskörébe, 1987. január 1-ji hatállyal történő besorolását, miközben a kulturális-népművelési munka irányítója a Szlovák Szocialista Köztársaság Művelődésügyi Minisztériuma maradt⁸³. Ezt a lépést minden bizonnyal egyfelől a szovjetúnióbeli „peresztrojka” váltotta ki, valamint a csehszlovákiai kommunista rezsimnek ebből adódó igyekezete, hogy afféle kozmetikázással elejét vegye az országon belüli feszültség elmélyülésének, másfelől viszont nem zárható ki a magyar értelmiség ellenzéki köreinek és a Csemadok hivatalos képviselőinek szerepe sem. A nemzetiségi szövetségek viszont a Nemzeti Fronton belül marginális helyzetbe jutottak, a különféle szakmai és érdekköri jellegű társulatokat tömörítű szervezetek IV. osztályába kerültek. Tehát továbbra sem rendelkeztek képviselettel a Nemzeti Front elnökségében és nem javasolhattak oda jelölteket. Ebbéli helyzetüknek felelt meg a költségvetésből meríthető támogatások mértéke is. Az említett besorolás folytán a nemzetiségi szövetségek korlátozott jogokkal rendelkeztek az önkéntességen alapuló tagfelvételek terén is.

A magyar nemzetiség eme monopol helyzetű szlovákiai kulturális szövetségének helyi szervezeteteiben 1986 decemberében a közgyűlésre készülve küldöttválasztó taggyűléseket tartottak. Már ezek lefolyása bizonyos problémákat jelzett. Előfordultak olyan esetek, hogy a tagok nem voltak hajlandók megválasztani az SZLKP által favorizált küldötteket. Ezeket az SZLKP-funkcionáriusok kénytelenek voltak utólag bejuttatni a küldöttek közé. A közgyűlés eredeti időpontja 1987. március 21–22-re volt kitűzve. Később bizonytalan időre elhalasztották. A Művelődésügyi Minisztérium 1987 áprilisában elvetette a Csemadok alapszabály javaslatát.⁸⁴ A közgyűlés végül is április 11–12-én zajlott le. A vita témája a magyar iskolaügy korlátozása és a kétnyelvű feliratok kérdése volt. A küldöttek elégedetlenségüknek adtak hangot, hogy a Csehszlovák Televízió magyar nyelvű magazinjában a vegyes lakosságú helységek elnevezései nem szerepelnek két nyelven, valamint a műsoridő rövidege miatt is. Szerintük a szlovákiai magyarság számarányából kifolyóan a televízióknak magyar nyelven nem évi 26, hanem 800 órát kellene sugározni. A közgyűlés kifogásolta a magyar könyvek és sajtótermékek nehézkes beszerzési lehetőségeit és a magyar kisebbség kulturális életének visszaesését. A Szlovák Szocialista Köztársaság Belügyminisztériuma újfent elutasította a Csemadoknak a közgyűlés által jóváhagyott alapszabályát, mert olyan tételt is tartalmazott, miszerint „a magyar nemzetiség kultúrája az egyetemes magyar kultúra részeként fejlődik”.⁸⁵

A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság 1987 tavaszán és nyarán ismét a nemzetiségi iskolaügyre irányította a figyelmet. Ezúttal a szlovákiai hatóságoknak két szakintézet tanítási nyelvét érintő, a magyar szlovákra cserélését elrendelő intézkedésről volt szó.⁸⁶ A magyar nemzetiség soraiban 1986 nyarán nyugtalanságot

keltő további esemény, amelyre a hivatalos sajtó is reagálni volt kénytelen, a Spartak Trnava Sportegyesület stadionjában a hazaiak és az úgyszintén első ligába tartozó dunaszerdahelyi DAC között lezajlott mérkőzéshez kapcsolódott. A dunaszerdahelyi csapat szurkolóinak többsége magyar nemzetiségű volt, s a szlovák futballkedvelők is magyar csapatnak tartották. Ezért érthető, hogy a nézők az első liga 25. fordulójában, 1987. május 18-án lezajlott mérkőzés során a dunaszerdahelyi csapatot magyarul buzdították és magyar nemzeti színű lobogókat is lengettek. A nagyszombati szurkolók erre szélsőséges sovíniszta jelszavak skandalálásába kezdtek („Dunába a magyarokkal és zsidókkal!”). A dunaszerdahelyi szurkolók fizikai bántalmazására is akadt példa. Az incidens olyan komoly méreteket öltött, hogy arra az SZLKP KB sajtóorgánuma is reagált, amely csak erőszakos cselekményeket emlegetett.⁸⁷ A *Pravda* csak 1987 május végén tette közzé egy Spartak-szurkoló levelét, aki közölte, hogy eldöntötte: nem fog járni a futballmérkőzésekre, mert „nem viselheti el a nagyszombati nézők elvakultságát és sovinizmusát”.⁸⁸ A többi sajtóorgánom, az *Új Szót* is beleértve hallgatott a történetekről. Az incidensből nem vont le semminemű konzekvenciát a Csehszlovákiai Testnevelési Szövetség sem, de a bűnüldöző szervek is tétlen maradtak. A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság viszont a Cseh és a Szlovák Testnevelési Szövetség Központi Bizottságához intézett levelében felhívta a figyelmet arra a körülményre, hogy a Nagyszombatban elhangzott bekiabálásokhoz hasonló jelszavakat egyre gyakrabban hangoztat a szlovák fiatalok egy része. S bár az érvényben levő törvények szerint is bűncselekménynek minősíthető eseményről volt szó, a hasonló fejlemények során az állami szervek nem intézkedtek. A bizottság egyúttal annak a követelésnek is hangot adott, hogy a Spartak Trnava egyesülete az incidensért „kérjen nyilvános és kézzelfogható bocsánatot [...] nemcsak a magyaroktól és zsidóktól, hanem mindazoktól, akiket a szurkolók viselkedésükkel és jelszavaikkal megsértettek”.⁸⁹

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet bécsi utótanácskozásával kapcsolatban a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság a csehszlovák szövetségi kormányban a magyar nemzetiség (a szöveg dikciója szerint „nemzeti” kisebbség) jogainak biztosítására irányuló javaslatot tett azzal a kéréssel, hogy vegye pártfogásába a benne foglalt elveket. A dokumentum a nemzetiségek küldetését „a népet összekötő hídszerep kialakításában” látta. A személyes kapcsolatok terén a bizottság azoknak az intézkedéseknek a megszüntetését sürgette, amelyek akadályozzák a más országok polgáraival való rendszeres és szabad kapcsolatok fenntartását, beleértve a devizakorlátozásokat is. Mindez kiterjedt a kisebbségek tagjainak az anyaországi és más országban élő, ugyanazon etnikumhoz tartozó személyekkel fennálló kapcsolataira is, ami a házasságkötéseket, a családegyesítéseket és a szabad költözködést is lehetővé teszi. A további követelések az azonos etnikumok közötti szellemi értékek szabad áramlására és cseréjére vonatkoztak, ide sorolva például a filmalkotásokat, könyveket, videófelvételeket, újságokat, folyóiratokat, rádió- és televízióadásokat, valamint a kisebbségeknek az anyanyelvű könyv és sajtó szabad kiadására való jogát. A bizottság követelte, hogy a kisebbségek a rádiós és televíziós műsorsugárzásból számarányuknak megfelelően részesülhessenek. Kulturális téren szót emelt azért, hogy a résztvevő országok számára kötelezettségként rögzítsék az anyanyelv és a nemzeti kultúra ápolásának biztosítását, valamint a kisebbségi kultúrák ápolását szolgáló alapítványok létrehozásának támogatását. Az

oktatásügyet illetően a dokumentumban a teljeskörű anyanyelvi iskolai végzettség megszerzésének a követelménye kapott hangsúlyt, beleértve közép- és főiskolák más államok területén történő látogatását is. A javaslat értelmében a résztvevő feleknek kötelezettséget kell vállalniuk a kétnyelvűség szóban és írásban, a hivatalos érintkezésben, a kisebbségek lakta területen való érvényesítésének szavatolására, ami magában foglalta a törvények, rendeletek és határozatok megjelentetését a kisebbségek nyelvén is. A bizottság külön felhívta a figyelmet a kétnyelvűségnek a tájékoztató feliratok alkalmazásában és az egészségügyi felvilágosításban való betartására. A hitélettel kapcsolatban leszögezte, hogy az egyházi szervezetekre is kötelezőnek kell tekinteni a szertartások kisebbségi nyelven történő megtartását, a szertartáskönyvek kiadását, csakúgy mint a kisebbségek soraiból származó kellő számú lelkész képzésének biztosítását. A dokumentum továbbá követelte az erőszakos és szervezett elnemzetlenítés valamennyi formájának betiltását, a nemzetiesség szabad megválasztását, a név és keresztnév anyanyelvi formájának használatát a hivatalos érintkezésben is. A bizottság szerint a szavatolt kisebbségi jogok közé tartozik a helységnevek, földrajzi elnevezések, tájegységek és történelmi személyiségek neveinek az anyanyelvi sajátosságok alapján történő szó- és írásbeli használata. Ezenkívül a követelések között szerepelt a kisebbségi kultúra részét képező műemlékvédelem, a nemzeti, történelmi és kulturális évfordulók akadálymentes megünneplése. A bizottság alapvető kisebbségi jogként emelt szót a gyülekezési szabadságért. A kollektív jogokat illetően követelte kisebbségi jogvédő szervezetek létrehozásának lehetővé tételét és azoknak a feltételeknek a biztosítását, hogy a kisebbségek önállóan és öngazgatással döntsenek az őket érintő ügyekben. A dokumentum befejező részében hangsúlyt kapott a határok sérthetelenségének elve melletti kiállás. „Tudjuk, a múltból adódó politikai megrögzöttségek, hagyományok és érzelmek folytán a nemzeti kisebbségek kérdése Európa egyes térségeiben a legérzékenyebbek közé tartozik, mind az egyes államok belpolitikáját, mindpedig a nemzetközi kapcsolatokat tekintve. Tudatosítanunk kell, hogy az államok biztonságát nem a jogok megadása fenyegeti, hanem éppen fordítva: a jogfosztás és a jogkorlátozás. A résztvevő országok Helsinkiben kinyilvánított óhaja a határok sérthetelenségét illetően épp azáltal nyerhet reális tartalmat, hogy az egyes államok pozitív magatartást tanúsítanak a vázolt elvekkkel és a kisebbségek jogaival kapcsolatban.” A Charta 77 szónívók (Stanislav Devátý, Miloš Hájek és Bohumír Janát) útján támogatta az említett javaslatban foglalt gondolatokat és elveket. Hasonlóan mint korábban, a Charta 77 ez esetben nem akart hivatalosan állást foglalni a magyar kisebbség kérdésében a szlovákiai ellenzék nézeteinek kipuhatolása nélkül. A Charta 77 kisebbséget támogató nyilatkozatát Szlovákiából Miroslav Kusý, Milan Šimečka és természetesen Duray Miklós írta alá a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság nevében.⁹⁰ A kisebbségek jogainak biztosítására irányuló nyilatkozatot illetően külön levélben Ján Čarnogurský is kifejezte támogatását, amelyben a jogokat és azok biztosítékait tartalmazó dokumentumot a nemzetiségi kultúra fejlesztésének előmozdítására képes „kiegyensúlyozott és helytálló” szövegnek nevezete. „Úgy tűnik, hogy a hatalmon levő kommunista pártok már nem rendelkeznek sem technikai, sem hatalmi eszközökkel ahhoz, hogy megakadályozzák országaik polgárainak a jogaik érvényesítése érdekében történő kiállását. Természetes, hogy a nemzeti kisebbségek tagjai is követelik jogaikat, s ez helyes, mert a szabadság osztha-

talan a nemzetiségi többség és kisebbség viszonylatában” – szögezi le levelében Ján Čarnogurský.⁹¹

Az említett javaslatra viszont a Demokratikus Szlovák Emigránsok Állandó Konferenciája kedvezőtlenül reagált a szervezet főtitkárának és a *Naše snahy* című lap főszerkesztőjének, Martin Kvetkonak 1988. január 28-án kelt levelében. Ebben annak a követelésnek adott hangot, hogy a nemzetiségi kisebbségek helyzetével foglalkozó valamennyi dokumentumban nyerjen rögzítést a reciprocitás elve a kisebbségi problémák kielégítő rendezésének követelményeként. Ebben az összefüggésben felhívta a figyelmet a magyarországi szlovák kisebbség helyzetére és elfogadhatatlannak nevezte a tényt, hogy a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság ezt a problémát „minduntalan megkerüli”.⁹² A *Charta 77* aláírója, Petr Uhl külön válaszlevélben utasította el a reciprocitás elvét mint a kisebbségek tagjait tűszhelyzetbe hozó módszert. A magyar kisebbség arra irányuló követelését, hogy a magyar nemzet részének, illetve ágának tekintsék, legitimnek nevezte. A bizottság tagjainak a csehszlovák állammal és annak intézményeivel szembeni bíráló fenntartásait jogosnak minősítette. Felhívta azonban a figyelmet arra, hogy a csehszlovákiai magyarok nemzetiségi sérelmei sokkal inkább „a le nem küzdött, a lakosság körében uralkodó, mindkét nemzetiség részéről megnyilvánuló, nagyobbára irracionális averziókban rejlenek”. Nézete szerint a magyar kisebbség jogainak betartásában nem sikerül előrehaladást elérni mindaddig „amíg a szlovákok nem tudatosítják, hogy magyar nemzetiségű polgártársaik azon a területen, ahol élnek, megszülettek, ahol elődeik évszázadokon keresztül éltek, az az ő szülőföldjük, hazájuk, ahol joguk van magyarul beszélni, magyar iskolába járni, a magyar kultúrát ápolni. Amíg nem tudatosítják, hogy érdemes a magyarokat megismerni, kultúrájukhoz közelkerülni, megtanulni a nyelvüket”. Rámutatott a szlovák részről megnyilvánuló nemzetiségi gyűlölködés kendőzetlen esteire. Ugyanakkor megállapította, hogy a konfliktushelyzeteért felelős a másik fél is, és mindaddig a magyar kisebbség jogait illetően érdemleges előrelépés nem történik, míg „a szlovákiai magyarok szlovák polgártársaikban a trianoni diktátum örökletes bűnével terhelt embereket fognak látni, és minden rossz gyökerét abban fogják keresni, hogy az első világháborút követően valaki érzéketlenül húzta meg a határokat”. Ellenkezőleg, kiemelte annak a törekvésnek a szükségességét, hogy a határok minél átjárhatóbbak legyenek, ami nélkül az emberi jogok, a kisebbségi jogokat is beleértve, nem biztosíthatók.⁹³ A magyarországi irredenta törekvésekkel kapcsolatban az 1988–89-es évek folyamán, valamint a szlovákiai magyar kisebbség helyzetének a magyarországi média által láttatott képének kritikájával összefüggésben a magyarországi szlovákok helyzete is a hivatalos szlovák média látószögébe került. Mindez nem volt független a Szlovákiának a csehszlovák föderáción belüli helyzetével foglalkozó viták felélélnkülésétől az új csehszlovák alkotmány előkészítése kapcsán. Ez a vita kétségtelenül része volt a demokratizálódási folyamatnak és a szlovákiai totalitárius rendszer fokozatos széthullási folyamatának. A kezdeményezők elsősorban a tevékenységének felélélnkítésére törekvő Matica slovenská híveinek köréből kerültek ki. S bár a rezsím képviselői ezekre a megnyilvánulásokra tartózkodóan reagáltak és közvetlen támogatásban nem részesítették azokat, objektíve a kedvükben jártak és hozzájárultak a Magyarországon végbemenő reformfolyamatok lejárataához, valamint a szlovákiai magyar ki-

sebbség politikai aktivitásával és magával a kisebbségi közösséggel szembeni negatív magatartás elmélyítéséhez.

A Csehszlovák Köztársaság létrejöttének 70. évfordulójával és az új alkotmány előkészítésével kapcsolatban a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság 1988. január 23-án a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Szövetségi Gyűléséhez és Kormányához a magyar kisebbség helyzetét elemző anyagot juttatott el.⁹⁴ A kilencoldalas dokumentumban rámutatott a Csehszlovákia és Magyarország közötti utasforgalom korlátozására, ami mögött a bizottság szerint elsősorban az a szándék húzódott meg, hogy „elszigeteljék a magyar kisebbséget az anyanemzettől és ellehetlenítsék a most liberálisabb Magyarországgal fennálló kapcsolatokat”. A dokumentumban az is szerepelt, hogy a magyar kisebbség elszigeteltségének következményei főként a művelődés és a kultúra terén jelentkeznek. Továbbá bírálata érte az anyagban a magyarországról történő könyv- és újságbehozatal csökkenését, a szabad árusítás korlátozását és az aránytalanul magas árakat. A magyar kisebbség és a Magyarország közötti kulturális kapcsolatok visszafogása a szlovákiai magyar konzuláris központ létrehozásának szüntelen halogatásában (a szerzők valószínűleg magyar kulturális központ hiányára gondoltak, a ford. megj.), is kifejezésre jutott, úgyszintén magyarországi művészekkel szemben a magyar kisebbség hivatalos kulturális rendezvényein való fellépéseik nehezítésében. A bizottság abból indult ki, hogy a nemzetek közötti közeledésnek nemcsak az államközi kapcsolatok teremtik meg a feltételeit, hanem a nem hivatalos kapcsolatok ápolásának is szerepe van benne. Ennélfogva olyan törvények megalkotását követelte, amelyek „szavatolják a teljes jogú autonóm kisebbségi létet” és gátolják annak leszavazását. Ugyanakkor a bizottság szerint az a tény, hogy az államhatalom nem biztosítja a kisebbség számára a jogot, hogy az egyetemes magyar nemzeti közösség részének tekinthesse magát, mégpedig úgy, hogy kulturális élete és műveklődése a magyar kultúrával és művelődéssel összefonódva gyarapodhasson, egyben bénítja a kisebbségnek „azzal az állammal szembeni pragmatikus lojalitását is, amelynek területén él”. A bizottság követelte olyan intézkedések létrehozását, amelyek biztosítanák az öngazgatást a nemzetiséget érintő ügyekben és az asszimilációs tendenciákkal szembeni védekezését. A szlovák és a magyar nemzet közötti kapcsolatokat a dokumentum permanens feszültségállapotként jellemezte.

A szlovákiai magyar ellenzék az 1988-as év folyamán kezd túllépni a nemzetiségi problematika szűk keretein. Természetesen továbbra is meghatározó számára a nemzetiségi problémakör, ugyanakkor azonban azokkal közvetlenül összefüggő kérdésekben is igyekszik állást foglalni. Reagált a pozsonyi katolikusok 1988. március 25-én lezajlott tüntetésére. Nyilatkozatában 1988. március 30-án kiváltképp nyugtalanítóknak nevezte azt a tényt, hogy a tüntetők ellen szándékosan nagyszámban vetettek be magyar nemzetiségű rendőröket, amit „a két nemzet tagjai közötti bizalmatlanság és viszálykeltés primitív módszerének nevezett”.⁹⁵ A Jogvédő Bizottság 1987–1988 folyamán a Csehszlovákia és Magyarország közötti kapcsolatokkal is foglalkozni kezdett, figyelme azonban elsősorban a kisebbségi problematikára irányult. Nyilatkozatában 1987. február 2-án bíráló hangnemben értékelt a csehszlovákiai és a magyarországi sajtó reagálásában mutatkozó aránytalanságot a Csehszlovák Szocialista Köztársaság külügyminiszterének, Bohuslav Chňoupeknek és miniszterelnökének, Lubomír Štrougalnak 1987 nyarán tett magyarországi látogatá-

sával kapcsolatban. Főként a csehszlovákiai magyar iskolaügyet érintő, Bohuslav Chňoupek beszédében elhangzott, eltorzított és gyanúsnak tekinthető adatokat tette bíráló tárgyává. Másfelől a bizottság bírálta a magyar sajtót, mely nem közölte Lubomír Štrougalnak „az Európa e térségén belüli együttélés közös történelmét” hangsúlyozó kijelentéseit. Másfelől viszont a csehszlovákiai hivatalos sajtó kiforgatta Grósz Károly magyar miniszterelnöknek a két ország polgárai közötti kölcsönös kapcsolatok szükségességét hangsúlyozó kijelentéseit, amelyeket a hivatalos kapcsolatok fejlesztését óhajtó követelménynek állított be.⁹⁶ A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete a CSKP főtitkára, Miloš Jakeš és a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára közötti budapesti tárgyalásokon született álláspont kialakításában is közrejátszott. A bizottság 1988. április 15-i állásfoglalásában rámutatott arra, hogy a közös közlemény ugyan kiemeli a két országban élő kisebbségek sokoldalú fejlődését biztosító feltételek megteremtésének fontosságát, de nem szólt a konkrét kérdésekről. A továbbiakban a bizottság rámutatott a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetének romlására, a turisztikai kapcsolatok korlátozására, valamint a magyar kisebbségi oktatásügy fokozódó leépítésére, és elutasította a kisebbségi problémák reformok útján történő megoldásával kapcsolatos elképzeléseket.⁹⁷

Miután Duray Miklós az amerikai University of Pennsylvania egyetemen tanulmányi lehetőséget kapott, 1988-ban a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság vezetését Varga Sándor történész vette át. A bizottság folytatta tevékenységét, s 1988. június 20-án levelet intézett a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Szövetségi Gyűléséhez és Kormányához, tiltakozva a Szlovák Szocialista Köztársaság Nemzetiségi Tanácsának a szlovák kormány 1988. május 18-i 132. számú döntése értelmében történt megszüntetése ellen. Ez a testület „bár nem tökéletes, de az állami szervek rendszerében még meglévő olyan utolsó láncszem, amely legalább bizonyos formális tekintélyt kölcsönzött a nemzetiségi ügyeknek és maguknak a nemzetiségeknek”.⁹⁸ A Nemzetiségi Tanács felszámolása együtt járt a Kormányhivatal Nemzetiségi Titkárságának megszüntetésével is. A szlovák kormánynak ezt a lépését a Szlovák Szocialista Köztársaság állami szervei által folytatott rendületlen kisebbségellenes politika bizonyosságként értelmezte, mely a magyar kisebbséggel szemben alkalmazott negatív intézkedéssorozat folytatásáról tanúskodott. A bizottság szerint éppen ennek a testületnek nem volt szabad a megszüntetés sorsára jutnia, hanem jogkörének és önállóságának a kibővítésére volt szükség. A szlovák kormány intézkedése alighanem saját kezdeményezésből született, mert Csehországban a tanács életben maradt. Az említett levél szerint az SZLKP első titkára, Ignác Janák a magyar kisebbséggel szembeni viszonyról nem hivatalosan úgy nyilatkozott, hogy: „a magyarokat csendben kell fojtogatni”. A bizottság felszólította a Szövetségi Gyűlés képviselőit, hogy: „hatáskörükön belül [...] vizsgálják felül a szlovákiai kisebbségi politikát [és] hozzák helyre a szlovák kormány túlkapásait”. Követelte a Nemzetiségi Tanács és a Nemzetiségi Titkárság visszaállítását és jogkörük kibővítését. Egyúttal előállt azzal a követeléssel is, hogy újítsák fel azt a miniszteri posztot, amelyhez a kormányon belül a kisebbségi politika tartozna.⁹⁹ Valószínűleg Ignác Janák említett kijelentéseinek kiszivárgása és a magyar kisebbség képviselőinek elégedetlensége is hozzájárult ahhoz, hogy a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormánya a Nemzetiségi Tanács megszüntetéséről hozott döntését visszavonta. Az 1998 májusában hozott 132-es számú kormányhatározat a Nemzetiségi Főosztály megszüntetésével is

számolt. Ennek tevékenységét a Nemzetiségi Tanács Titkárságaként felújították, de az „intézmény szervezettségével és a jogkörével a sajnálatra méltó, formális kirakat szerepét tölti be”.¹⁰⁰

Bár Duray Miklós a *Charta 77* aláírói közé tartozott, maga a *Charta* a magyar kisebbség problémáival kapcsolatban tartózkodó álláspontra helyezkedett. A hivatalos dokumentumokban a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban nem nyilvánított véleményt, de elítélte az emberi jogok megsértésének, illetve a nemzetiségi torzsalkodásnak a konkrét eseteit, amint az 1987 márciusában a magyar kulturális intézetek elleni támadások idején történt. A *Charta 77* nem volt hajlandó a szlovák ellenzék pozitív állásfoglalása nélkül a dél-szlovákia magyar kisebbség problematikájával, úgyszintén a bős–nagygyarosi vízlépcső felépítésével összefüggő kérdésekkel foglalkozni.¹⁰¹

Másfelől viszont a *Charta 77* még 1987 szeptemberében megjelentette a magyar Duna Körnek a csehszlovák közvéleményhez intézett, a bős–nagygyarosi vízlépcső felépítése elleni tiltakozását, valamint környezetvédelmi elemzését. A *Charta 77* további dokumentumokban is meglehetősen kritikus véleményt nyilvánított a vízmű felépítésével kapcsolatban. Abban az 1987. április 4-i felhívásában, melyet a *Hogy itt lélegezni lehessen* címmel bocsátott ki, követelte a vízmű felépítéséről hozott döntés szakmai vita keretében történő felülvizsgálatát. A *Charta 77* aláíróinak egy csoportja, illetve egyéb független kezdeményezések hívei nézetüket a Szövetségi Gyűléshez intézett, 1988. szeptember 26-án kelt levélben juttatta kifejezésre. A vízművet ebben környezetvédelmi szempontból elhibázott építménynek nevezte és csatlakoztak ahhoz a követeléshez, hogy tekintsenek el a nagygyarosi vízlépcső felépítésétől és értékeljék át a bős-i erőmű koncepcióját. Ennek a levélnek 25 aláírója között szerepeltek a *Charta 77* olyan kiemelkedő képviselői mint Jiří Dienstbier, Václav Havel, Rudolf Battěk, Stanislav Devátý, Saša Vondra és mások. A dokumentumot aláírásukkal azonban egyénileg, saját nevükben, s nem a *Charta 77* akkori, illetve későbbi szóvivőiként látták el.

A magyar ellenzék körében a 80-as évek vége felé kezd előre törni a liberális beállítottságú fiatal értelmiségiek Tóth Károly és Öllös László körül formálódó csoportja, amely főiskolai tanulmányait a nyolcvanas évek végén fejezte be. Több független kezdeményezés például a Madách Kiadóban valósult meg, ahol Tóth Károly 1987-től dolgozott. Ilyen volt például a román kommunista diktátor Nicolae Ceaucescu faluromboló, főként a magyarul falvakat sújtó tervei elleni nyilvános aláírásgyűjtés. Tóth Károly kezdeményezésére 1988. júniusában a fiatal magyar szerzők Iródia csoportjából megalakult a szlovákiai magyar írók PEN Klubja. A magyar írók ugyanis nem voltak hajlandók belépni a hivatalos szlovák PEN Klubba, melynek létrejöttét a hivatalos politikai körök szorgalmazták, hogy meggátolják a szlovák írók ellenzéki szerepvállalását. A magyar PEN Klub tagja lett Tóth Károlyon kívül Öllös László, Hizsnyai Zoltán, Krausz Tivadar, Hodossy Gyula, de olyan szerzők is, akik nem számítottak a nem hivatalos struktúrák tagjainak, mint például Grendel Lajos és Balla Kálmán. A PEN Klub első nyilatkozata a fogvatartott cseh írók szabadon bocsátásának követeléséhez kapcsolódott.¹⁰²

Együttal a Csehszlovákia Magyar Jogvédő Bizottság igyekezett kilépni az illegálitásból, s kapcsolatot teremteni a magyar értelmiség többi tagjaival. Az első ilyen jellegű akció a *Csehszlovákiai magyarok memoranduma 1988* elkészítése volt a Cseh-

szlovák Köztársaság megalakulásának 70. évfordulója alkalmából.¹⁰³ A kezdeményezők közzé tartott Tóth Károly. Az előkészítő munka 1988 júliusában vette kezdetét. Az aláírók magukénak vallották az első Csehszlovák Köztársaság demokratikus hagyományait. A dokumentumban Szlovákia területén először kapott hangot a politikai rendszer reformja helyett annak megváltoztatására irányuló követelés, vagyis a demokratikus alapokon nyugvó képviseleti rendszer kialakítása. A csehszlovákiai nemzetiségi politika fogyatékoságaként rótták fel a kollektív jogokról szóló rendelkezés és a nemzetiségekről szóló alkotmánytörvényhez kapcsolódó végrehajtási törvények hiányát. A memorandum továbbá bírálta a kisebbségügyi miniszteri tárca 1971-ben történt megszüntetését, a Szlovák Nemzeti Tanács Nemzetiségi Bizottságának felszámolását, valamint a kormány Nemzetiségi Tanácsának és a Kormányhivatal Nemzetiségi Titkárságának megszüntetésére irányuló igyekezetet. A memorandum aláíróinak bírálata kiterjedt az anyaországgal fennálló egyéni és társadalmi kapcsolatok adminisztratív akadályozására, a magyar kisebbség korlátozott szervezkedésének lehetőségeire, valamint a történelmi, földrajzi és helységnevek, illetve a vezeték- és keresztnévek használatának korlátozott lehetőségeire. Követelte továbbá az elmúlt 70, de főleg a megelőző 20 év kisebbségi politikájának ártértekelését, a polgári jogok és a kollektív kisebbségi jogok közötti differenciálást, a nyelvhasználatot szabályozó nyelvtörvény jóváhagyását, csakúgy mint a nemzetiségek jogát arra, hogy önállóan és öngazgatással döntsenek az őket érintő ügyekről, például az iskolaügy, a kultúra, a tudományos élet, az alapítványok és társulások területén. Ugyanakkor követelte a szervezett asszimiláció törvény általi tilalmát, a kisebbségek képviselőinek bekapcsolását az új alkotmány előkészítésébe, amelyben a kisebbségi jogoknak önálló fejezetet kell szentelni, szavatolva a kisebbségek jogát a nemzeti integritás megőrzésére és az anyanemzeti kultúrával való kapcsolat ápolására. A dokumentum aláírói szerint olyan törvényi biztosítékokra van szükség, amelyek kizárják a kisebbségek leszavazását a képviselőtestületekben az őket érintő ügyekben, és lehetővé teszik „nemzeti kisebbségek” (ez a kifejezés felváltva szerepel a „nemzetiségi kisebbség” meghatározással, a szerző megj.) számára önálló jelöltállítás a helyi képviselőtestületekbe és a parlamentbe történő választások során. A közigazgatási egységek határainak megvonásával kapcsolatban a lakosság etnikai összetételének szemelőtt tartására is felhívták a figyelmet. A nemzetiségi követeléseken kívül a dokumentum konkrét egyetemes demokratikus jellegű követelményeket is tartalmaz, mint például a referendumról szóló törvény elfogadása, új demokratikus gyülekezési törvény jóváhagyása, s a „közigazgatási autonómia” elvének a köztársaság egész területére kiterjedő rögzítése, amely lehetővé tenné a közösségeknek és a közigazgatási egységeknek a saját ügyekben történő önálló döntéshozását. A memorandum, melyet összesen 266-an írtak alá, egyben üdvözölte az európai integrációs folyamat kibontakozását, kinyilatkoztatva, hogy Csehszlovákiának ebbe a folyamatba be kell kapcsolódnia. A memorandum aláírói egy másik, az 1968-as reformfolyamatban részt vett értelmiségiek és politikusok (Dobos László, Szabó Rezső és mások) által kidolgozott dokumentumot is elláttak kézjegyükkel. Ez a dokumentum nem vonta kétségbe a kommunista párt hatalmi monopóliumát, arra törekedve, hogy a hatalom ne tudja megosztani a szlovákiai magyar kisebbséget. Ez a *Harminchármak levelének* (az aláírók száma szerint) nevezett dokumentum bírálta azt a tényt, hogy az 1968/144-es számú, a nemzetiségekről szóló alkotmány-

törvény nem egészült ki a megvalósítást biztosító végrehajtási törvényekkel. Megállapították, hogy a nemzetiségi intézmények kiteljesedése a 70-es években lelassult, illetve megrekedt. Követelték azoknak az intézményeknek a felújítását, amelyeket a 70-es és a 80-as évek folyamán felszámoltak. A dokumentum megállapította, hogy a munkahelyeken és az iskolákban „a kisebbségek iránti nemtörődömség, megfélemlítés és becsmérlés jelei tapasztalhatók”. Az aláírók szerint „ezek a létező, de nehezen bizonyítható estek összeállnak a magyarok tudatában, bizonytalanságot keltenek, félelmet váltanak ki, és ezzel sikerül elérni a természetes asszimilációnál gyorsabban ható erőszakos asszimilációt”.

A *Harminchármak levele* egy sor, a nemzetiségi politikával, kiváltképp a nyelvhasználattal kapcsolatos követelést tartalmazott. Javasolták a „nemzetiségi kisebbség” számára az anyanyelvhasználat jogának törvényi rögzítését. A javasolt „nyelvtörvénynek magában kellene foglalnia a nemzetiségi nyelvek egyenjogúságának deklarálását, az anyanyelv védelmét, a többnyelvűség elvének biztosítását, a nemzetiségi nyelvhasználat érvényesítési módjának pontos körülhatárolását”.

A memorandum szerzői rámutattak arra, hogy bár a csehszlovákiai oktatásügyi politika jelentős figyelmet szentelt a magyar kisebbségi iskolahálózat kiépítésének és kibővítésének, az 1970–71-es iskolaévvél kezdődően 1987-ig Szlovákiában az eredeti 494 magyar tanítási nyelvű alapiskolából megszűntettek 246-ot, tehát az iskolák 49,8%-át, megszűnt az osztályok 30,1%-a és 27,9%-kal csökkent a magyar iskolák diákjainak a száma. Összességében a dokumentum szerint az 1950-ben megnyílt magyar tanítási nyelvű iskolák 40%-a szűnt meg. Ez a gyakorlat egyfelől az oktatási intézmények integrációjának a következménye volt, de ugyanakkor az anyanyelvi oktatás társadalmi és művelődési szerepének lebecsülését is tükrözte. Ezzel kapcsolatban a dokumentum aláírói kifejezésre juttatták aggályaikat a magyar iskolaügy két évtizeden belüli elsorvadásától tartva. A memorandum elvetette a természettudományi tantárgyak szlovák nyelvű oktatására irányuló kísérleteket, amit a magyar iskolák szándékos elkorcsosodásának tekintett. Alternatívaként a magyar iskolákon folyó szlováknyelvoktatás színvonalának emelését javasolta, a már túlhaladott módszerek modernekkel való felcserélését szorgalmazva. A memorandum aláírói szerint a magyar nemzetiségű főiskolások számának növelését előmozdítaná a főiskolai felvételi megbeszélések magyar nyelvű lefolytatásának bevezetése. Kritika érte a dokumentumban a magyar nyelvű óvodák, szakközépiskolák és szakintézetek helyzetét is. A magyar tanítási nyelvű iskolák számára követelték a magyar nép történetének és a csehszlovákiai magyar nemzetiség történetének oktatását. Szót emeltek a Nyitrai Pedagógiai Főiskola magyar tagozatának feújításáért. A nemzetiségi óvónőképzés biztosítására, valamint a kulturális élet egyéb területein működő nevelők, tanítók és szakemberek felkészítésére főiskolai intézmény létrehozását javasolták. A nemzetiségi oktatásügynek önálló irányítás alá kerülése is a javaslatok között szerepelt, tanfelügyelői, ellenőrző és irányítási jogkört biztosítva a Szlovák Oktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya számára.

A tudományos kutatás terén a *Harminchármak levele* bírálta a nemzetiségi problematika kutatásával foglalkozó intézet és a csehszlovákiai magyar nemzetiség történetével, irodalmának történetével foglalkozó feldolgozások hiányát. Ugyanakkor rámutattak a magyar kisebbség néprajzának kutatásában meglevő hézagokra, a nemzetiségi problematika szociológiai szempontú kutatásának szükségességére és

a magyar iskolákon folyó oktatással kapcsolatos tudományos módszertani programok hiányára. Javaslatot tettek nemzetiségi kutatóintézet létrehozására, amelyen belül szakosztály létesülne az említett tudományos szakterületek számára, továbbá a pozsonyi Komenský Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékéhez kapcsolódó hungarológiai munkacsoport kialakítása is a javaslatok közzé került. A dokumentum szerint a magyar kisebbséget honismereti házak és néprajzi gyűjtemények hálózatán, illetve a járási múzeumok nemzetiségi osztályain kívül központi néprajzi és történelmi múzeum kiépítése is megillette. A könyvtárhálózatot illetően a dokumentum magyar kisebbségi tagozattal rendelkező központi nemzetiségi könyvtár létrehozását szorgalmazta, mely a magyar kisebbség számára dokumentációs részleggel rendelkezne. A Madách Kiadónak a szépirodalom gondozásán túl az egyéb alkotóterületekre is kiterjedő jogosítványokért emelt szót. A dokumentum szerint a komáromi Magyar Területi Színház kassai társulatának kijár az önálló, saját együttessel rendelkező státusz.

Az új alkotmány kidolgozásával kapcsolatban a memorandum szerzői követelték, hogy a kisebbségek helyzetét érintő téziseket külön munkacsoport dolgozza ki a kisebbségek képviselőinek és a soraiból származó szakembereknek bevonásával. A különböző nemzetiségekhez tartozó állampolgárok egyenjogúságát az alkotmányban annak a megfogalmazásnak kellett biztosítania, hogy Csehszlovákia „a két nemzetnek, a cseheknek és a szlovákoknak, valamint a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban élő magyar, német, lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiségnek a föderatív állama, amelyben a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúak”. Az új alkotmánynak deklarálnia kellett a nemzetiségi öngazgatás elvét, amely alapján lehetővé válik, hogy a nemzetiségek közösségi mivoltukat kifejező szervezeti formában önállóan döntsenek az őket érintő kérdésekben az államigazgatás, a területfejlesztés, az oktatásügy és a kultúra területén. A nemzetiségeket ezek szerint a választások nyomán létrejövő Nemzetiségi Tanács képviselte volna. Az új alkotmányban a dokumentum értelmében le kellett fektetni a vegyes lakosságú területek vonatkozásában a nyelvek egyenjogúságát, a nemzetiségek arányos képviseletét a választott testületekben és a végrehajtó szervekben, továbbá a művelődéshez való jogot, a sokoldalú kulturális fejlődés biztosítását, a nemzetiségi nyelven történő tájékoztatást és a nemzetiségi hovatartozás alapján történő diszkrimináció tilalmát. A nemzetiségi, illetve a dokumentum szerint „nemzeti” kisebbségi létnek nemcsak az állampolgári, hanem a kollektív jogok szintjén is biztosítékot kellett nyernie. Az alkotmányban ugyanakkor rögzíteni kellett a nemzetiségek felelősségét az alkotmány és az egyéb törvények tiszteletben tartásáért, valamint a belőlük fakadó polgári és társadalmi kötelezettségek és feladatok teljesítéséért. A memorandum aláírói az új közigazgatási-területi felosztással kapcsolatban követelték az etnikai alapú, de a gazdasági szempontokat is figyelembe vevő területi egységek létrehozását. Végezetül a memorandum szót emelt a közélet demokratizálásáért és a politikai intézményrendszer alulról építkező, a hatalom gyakorlását és ellenőrzését demokratikusan választott képviselők által biztosító átalakításáért. Kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, hogy „a demokrácia és a szocialista pluralizmus megteremtésével javulás áll be a nemzetiségek helyzetében is”.¹⁰⁴ Ez a dokumentum a nemzetiségi követelések szempontjából a legmesszebbre menő és legrészletesebb tervzetnek tekinthető,

főként a kollektív jogok és a nemzetiségek politikai képviselésének megvalósítását illetően.

A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság tagjainak és aktivistáinak fiatalabb nemzedéke intenzív kapcsolatot vett fel a csehországi Csehszlovák Demokratikus Kezdeményezéssel (főként Bohumil Doležallal). Épp e liberális és masaryki beállítottságú csoport képviselőinek magatartása, mely a Charta 77 tevékenységét már az adott helyzetben nem tartotta helytállóknak, ösztökölte őket egy független politikai szervezet létrehozásának fontolgatására. A magyar és a szlovák ellenzék tagjai 1986-tól kezdve közelebbi kapcsolatokat alakítottak ki a Charta 77-tel is. A tanácskozások főként a magyar kisebbség problémájával foglalkozó közös dokumentum kidolgozását célozták. A dokumentum szövegében azonban nem sikerült megállapodni. Nem született megegyezés a csehszlovák alkotmány hivatalos javaslatával szembeni alternatív szöveg kérdésében sem, annak ellenére, hogy 1988–1989 folyamán ebben a kérdésben tárgyalások folytak a magyar és a szlovák ellenzék között. Tóth Károly részt vett a *Néhány mondat* című petíciót támogató aláírásgyűjtésben is. Sándor Eleonóra, Tóth Károly és Öllös László nyilatkozatot adtak ki, amelyben tiltakoztak az úgynevezett pozsonyi ötös csoport (Miroslav Kusý, Ján Čarnogurský, Hana Ponická, Vladimír Maňák és Anton Selecký)¹⁰⁵ bebörtönzése ellen. Miroslav Kusý szabadon bocsátását követően Tóth Károly selyei lakásában került sor a magyar és a szlovák ellenzék találkozására, amelyen részt vett Miroslav Kusý, Ján Bycko (Ján Čarnogurský képviselésében), Milan Šimečka, Ján Langoš, Nagy László, Balla Károly és Tóth Károly felesége, Sándor Eleonóra. A találkozó résztvevői a szlovákiai ellenzék közös fellépéséről és a csehszlovákiai politika várható fejleményeiről vitatkoztak. Ebben az időben fogant meg a magyar ellenzék fiatalabb nemzedékének tagjai körében a magyar politikai szerveződés létrehozásának gondolata. A szervezet 1989. november 18-án, a Csemadokon belüli klubmozgalom megalapítója, Tóth Lajos 50. születésnapjának megünneplése során alakult meg. Az összejövetelen részt vett valamennyi, a kommunista rendszerrel szemben nyíltan vagy leplezetten szembenálló magyar aktivista. Ez az akció felkeltette az Állambiztonsági Hatóság figyelmét is. Este az ünnepségről eltávozott egy körülbelül 20 tagú csoport, melynek tagjai aztán Tóth Károly lakásán találkoztak. Közöttük volt például Grendel Lajos, Öllös László, Balla Károly, Híznai Zoltán, Sándor Eleonóra, Nagy László, Gyurovsky László. Hosszas vita után elfogadták a Független Magyar Kezdeményezés (FMK) elnevezést. A szerveződés liberális irányzatúként határozta meg magát, bár az alapítók egy része (pl. Öllös László) a szociáldemokrata beállítottságot is fontolgatta.¹⁰⁶

A 20. század hetvenes-nyolcvanas éveiben urlakodó nézetek a szlovákiai magyar kisebbség elnyomásáról¹⁰⁷ válhatnak ki nézetkülönbségeket és negatív reakciókat (főként az etnikai felszámolásra utaló elképzelésekkel kapcsolatban), de a szabad véleménycserét nélkülöző helyzetben, a hivatalos hatalmi struktúrák részéről a bárminemű fontos kérdést – a nemzetiségi problémát is beleértve – érintő párbeszéd folytatása iránt tanúsított hozzáállása miatt nem volt mód a szlovákiai magyar közösség reális szükségleteinek felmérésére, ami kifejezésre jutott e kisebbség egy részének elégedetlenségében is.

Egyet lehet érteni azzal a nézettel, hogy a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság, főként 1987–1988-ból származó nyilatkozataiban radikális elemek is jelen voltak. Ezek nem is annyira a felvetett követelések tartalmi vonatkozásait érintették,

sokkal inkább a magyar kisebbség és a többségi lakosság közötti kapcsolatokat, illetve a szlovákiai magyar kisebbség helyzetét. A magyar kisebbség egyes képviselőitől származó dokumentumokban és elemzésekben olykor a szlovák nyelvhasználatlaltal kapcsolatos túlérzékeny reagálás tapasztalható, olyan esetekben is, amikor az pozitív szerepet játszott a szlovák–magyar kapcsolatokban, például a járási újságok kétnyelvű kiadásása során. Ez a hangnem a kisebbség asszimilációtól tartó aggályából is táplálkozott. Egyes dokumentumok túlságosan kiélezett megfogalmazásai viszont hozzájárultak a szlovák nemzeti közegből jövő negatív reakciókhoz. Az ilyesfajta radikális mozzanatok olyan társadalom velejáráói, mely huzamosan nélkülözi vagy nélkülözözte a szabad véleménycsere lehetőségét, de főként az érintett felek hajlandóságát a halmozódó problémákról folytatott viták és a megoldáskeresések iránt. A bizottság egyes dokumentumaiban nemzeti síkra vitt olyan problémákat is, amelyek nem eredendően a szlovákiai magyarság kisebbségi helyzetéből, avagy a csehszlovák hatóságoknak a magyar kisebbséggel szembeni jogkorlátozási szándékaiból fakadtak, hanem azok indítékai a kommunista rezsim totalitárius jellegében, a demokratikus szabadságjogok hiányában, avagy a kommunista víziókat valószínűsítő tendenciákban rejlettek. A szólás- és gyülekezési szabadság, ill. a társulási jog hiányát a csehszlovákiai polgárok nemzeti különbségre való tekintet nélkül megsínyllették. Ez az állapot nem függött össze a kollektív jogok elismerésével, hanem az egyéni jogoknak a rendszer általi be nem tartásából adódott. Ezért nézetkülönbségeket válthattak ki a kisebbségi kollektív jogokkal kapcsolatos viszonylag ködös megfogalmazások, többek között azért is, mert a nemzetközi normák az emberi és kisebbségi jogok területén az egyéni jogokból indulnak ki. Így például a csehszlovákiai polgárok Magyarországra utazásának korlátozása az ország valamennyi polgárát érintette, nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül, s minden valószínűség szerint a korlátozó intézkedések mögött elsősorban gazdasági okok húzódtak meg. A magyar kisebbség képviselői által felvetett követelményeket illetően kérdéses, mennyiben járulna hozzá a szlovák–magyar kapcsolatok javításához az etnikai alapú közigazgatási egységek létrehozása, avagy az öngazgatás olyan formájának megvalósítása, ahogy azt a *Harminchármas levele* javasolta. Lehetséges, hogy ezek a lépések éppen elenkezőleg hozzájárulnának a magyar és a szlovák közösség kölcsönös elszigetelődéséhez és a kölcsönös kommunikáció megromlásához. Másfelől viszont a magyar kisebbséghez tartozó rendszerellenes aktivisták egyetlen ismert dokumentumában sem, a „nemzetiségi sérelmek” helyenként eltúlzott felsorakoztatása ellenére sem lelhető fel Csehszlovákia illetve Szlovákia integritásának megkérdőjelezése.¹⁰⁸

Tény viszont, hogy a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság dokumentumaiban foglalt követelések jórésze a 60-as és a 70-es évek meg nem valósított törekvései közé tartozott, amelyek teljesítésével akkoriban egyetértett a szlovák, illetve a csehszlovák kommunista hatalmi csúcsvezetés is. Megállapítható tehát, hogy a követelések többsége jogos volt. Részben a 144. számú 1968-as kisebbségi alkotmánytörvény gyakorlati megvalósítását lehetővé tevő jogi normák hiányából fakadtak, részben a szlovák politikai elitnek nemcsak a magyar, hanem az ukrán és a többi Szlovákiában élő kisebbség követeléseire iránti megértőkészséget ténylegesen nélkülöző magatartásából adódtak. Ez főként a kétnyelvűség elvének érvényesítésére, a kisebbségi nyelveknek a hivatalos érintkezésben, ill. a kisebbséglakta területeken

történi használatára vonatkozik, beleértve a vezeték- és keresztnévek, valamint a helység- és földrajzi nevek feltüntetését is. Destabilizáló tényezőnek számított a kisebbségek tagjainak alacsonyabb műveltségi szintje a többségi lakossághoz képest. A bizottság okkal mutatott rá a magyar nemzetiséggel szemben a 80-as évek második felében növekvő averzió megnyilatkozásaira. Ennek meglétét nemcsak a tanulmány szerzőjének abból az időszakból származó tapasztalatai igazolják, hanem a későbbi 90-es évekbeli szlovákiai fejlemények is. Másfelől jelentős problémákat okozott a nem kielégítő szlovák nyelvtudás a magyar kisebbségi közegben, s ebben a tekintetben kiváltképp kedvezőtlen volt a helyzet a magyar tanítási nyelvű alap- és középiskolai tanulók körében. Másrészt viszont éppúgy elmondható, hogy szlovák részről minimális volt a magyar, de ugyanakkor a roma, az ukrán és a német közösség szociálpszichológiai sajátosságainak megértése iránti készség, ami például kifejezésre jutott a kisebbségkutatás elhanyagolásában is. A Magyarországgal való baráti kapcsolatok hivatalos deklarálása ellenére Szlovákiában nem teremtették meg a magyar kultúra megismerésének feltételeit. Lengyelországhoz, Bulgáriához és az egykori NDK-hoz képest Pozsonyban nem létezett magyar kulturális központ, sem főiskolai szintű hungarológiai tanulmányi lehetőség a szlovák nemzetiségű érdeklődők számára, akiknek a magyar nyelv idegen nyelvnek számított. A Dél-Szlovákia egyes régióiban kisebbségbe került szlovák nemzetiségű lakosok sajátos szükségletei iránti közömbösség szintűgy hozzájárult a kölcsönös averzió jelentkezéséhez, valamint a magyar kisebbség és a szlovák többség közötti kommunikáció meggyengüléséhez. A Matica slovenská egyesületi életének megszüntetése úgyszintén közrejátszott abban, hogy a magyar kisebbséggel szemben a vegyes lakosságú területeken élő szlovák nemzetiségű lakosság diszkriminálva érezte magát. A Matica slovenská egyesületi élete a 80-as években kezdett felélénkülni, azonban tevékenységében mihamar felülkerekedtek a konfrontációs irányzatok. A szlovák–magyar kapcsolatokban meglévő feszültséghez hozzájárultak a közigazgatás egyes szintjein meglévő klientizmus és familiarizmus szülte viszonyok és jelenségek is, amelyek kiváltképp táptalajra találtak a nagyobbára mezőgazdasági közegben, amilyen az etnikailag vegyes dél-szlovákiai régió is volt. Ebben a közegben nemritkán előnytelen helyzetbe jutottak azok, akik távol kerültek a hatalmi privilégiumoktól. Ezért valószínűnek tekinthető, hogy a dél-szlovákiai vegyes lakosságú területek szlovák népessége helyzetének elemzése azokban a városokban és községekben, ahol többségben van a magyar etnikum, plasztikusabbá tenné a szlovák és magyar látószögből kialakuló képet. Ilyesfajta elemzés elkészítését jelenleg bonyolítja nemcsak a legfontosabb levéltári anyagok hozzáférhetelensége, de olyan szervezetek hiánya is, amelyek a vegyes lakosságú területek szlovák lakosságát tömörítették volna a normalizáció időszakában. Ilyen elemzés elkészítéséhez tehát nem lesz elegendő a történeti kutatás klasszikus módszereinek alkalmazása, a levéltári források felhasználása, szükség lenne hozzá az etnológiai és a szociológiai módszerekre, illetve az úgynevezett mindennapok történetének vizsgálatára is.

A szlovákiai magyar kisebbség független kezdeményezései a 70-es és a 80-as évek folyamán jelentős fejlődésen mentek keresztül. Míg kezdetekben a rendszerrel szembeni ellenzéknek ebben a közegében a szűk nemzetiségi probléma volt túlsúlyban, a 80-as évek vége felé soraiban differenciálódási folyamat ment végbe. A vezető személyek fokozatosan túllépték a kisebbségi kereteket, kezdtek véleményt

nyilvánítani egyéb, főként egyetemes demokratikus kérdésekben is. A szlovákiai magyar ellenzék kezdett kitörni a szlovákiai elszigeteltségéből és kapcsolatot teremteni a többi szlovákiai ellenzéki beállítottságú körökkel. A független kezdeményezéseken belüli elszigeteltség a 70-es évek végén és a 80-as évek elején azonban nem írható kizárólagosan a szlovák–magyar kapcsolatok bonyolult örökségének számlájára, közrejátszott benne a normalizációs rendszer eluralkodását követő szlovákiai társadalmi atomizálódás is. Ez visszatükröződött a szlovákiai politikai ellenzék egyes áramlatai közötti, illetve a túlpolitizált irányultságú független kezdeményezések közötti gyenge kommunikációban is. Ezért az elszigeteltség normalizációs rendszerrel szembeni politikai ellenzék szerves részének tekinthető.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság kisebbségeivel szembeni viszonylagos tolerancia, főként más kommunista pártokkal összehasonlítva nem a CSKP és az SZLKP internacionalista politikájának tudható be, hanem minden valószínűség szerint azokból az aggályokból fakadt, hogy a rezsim esetleges nyílt konfliktusa a magyar kisebbséggel veszélybe sodorhatná az ország belpolitikai stabilitását és nemzetközi helyzetét. Bizonyos mértékben a magyar kisebbség hivatalos és nem hivatalos képviseletének aktivitása is közrejátszott benne. Ez a kisebbség magasfokú nemzeti öntudattal rendelkezik. A magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos alapvető kérdésekben a hivatalos Csemadok és az ellenzéki Jogvédő Bizottság képviselői rendszerint közeli nézeteket vallottak, miközben érthető okokból aligha lehet szó közöttük kialakult együttműködésről. Ugyanakkor inkább tettenérhető a Csemadok munkatársai és a Kormányhivatal Nemzetiségi Titkárságának a magyar ellenzékkel fenntartott informális kapcsolata. Ennek köszönhetően az ellenzék kiváló információkkal rendelkezett a csúcsvezetés nemzetiségi politikával kapcsolatos szándékairól.

Ebből azonban nem következik, hogy a magyar kisebbség a konszolidáció során ne alkotott volna belsőleg differenciált közösséget. A normalizációs rendszer képviselői, a magyar kisebbség soraiból származó funkcionáriusokat beleértve képzetlen személyeket igyekeztek fontosabb pozíciókba juttatni, akik „tekintélyszerzés” érdekében és önvédelemből saját maguk kezdeményezték a magyar kisebbség tagjainak nonkonform megnyilvánulásai elleni adminisztratív intézkedések foganatosítását. Gyakran zavart keltettek az SZLKP KB apparátusának képviselői körében is. Ugyanakkor a magyar értelmiség fiatalabb és műveltebb, a kommunista hatalmi gépezet egyes posztjaira bekerült képviselői, főként a Csemadokban és az *Új Szóban* gondolkodásukkal és magatartásukkal az ellenzéki kezdeményezésekkel és az ellenzék üldözött tagjaival szolidarizáló légkört alakítottak ki. Válaszra vár a kérdés, hogy a csehszlovák állam részéről a magyar kisebbségi kultúrának juttatott viszonylag magas támogatás és a viszonylag széles iskolahálózat, illetve annak megóvása mennyiben volt köszönhető az akkori Magyar Népköztársaság politikai elitje aktivitásának is. A nemzetiségi kisebbségekkel szembeni toleráns politika alkalmazása a kommunista rezsim számára a normalizáció időszakában elsősorban praktikus szükségszerűségként értelmezte. Ugyanakkor kereste a lehetőséget, hogy miként intézze a nemzetiségi érdekvédelem adott színvonalának visszafogását.

A kisebbségi jogvédelem említett magas szintjét több szomszédos országgal, így Magyarországgal, Lengyelországgal vagy a Szovjetunióval összehasonlítva sikerült a normalizációs rendszer ellenére is – mely a kisebbségi jogok leépítésével kapcsola-

tos elképzeléseit sohasem merete megvalósítani – megőrizni. A kommunista rezsim a kisebbséget elsősorban a cseh, illetve a szlovák szellemi közegbe igyekezett be- tagozni, és így a kisebbségi problematikát a nyelvi és kulturális térre leszorítani. Ezért szerette volna a magyar tanítási nyelvű nemzetiségi iskolákban az oktatás nyelvét korlátozni, ami végső soron a kisebbségi nyelvnek a közéletben való hasz- nálatát is leszűkítené.

A kommunista rezsim nem volt képes a nemzetiségeket, a magyar kisebbséget is beleértve, sajátos, politikai és kulturális, a kisebbségi önrealizálást lehetővé te- vő érdekérvényesítésre alkalmas közösségként elfogadni. Ugyanakkor nem volt ké- pes a nemzetiségi problematikát a demokratikus jogelvek szempontjából sem kezel- ni. Ezért honosodott meg, még az 1989 utáni időszakban is a szlovák közvélemény- ben – a politikai elitet is beleértve –, a kisebbségeknek nyújtott állítólagos „többlet- jogok” kifogásolása. Jellemző volt ebből a szempontból a kulturális, politikai, gaz- dasági, szociális és nemritkán személyi kapcsolatok erejének a lebecsülése, sőt teljes eljelentéktelenítése azokkal az országokkal, ahol saját etnikumuknak megha- tározó pozíciója van. A kommunista rezsim fennállásának egyes korszakaiban ezek- hez a továbbléő törekvésekhez társult az egyes szomszéd országokból származó „ellenséges nézetek” behatolása miatti aggályok, amelyek negatív hatást gyakorol- tak a kétoldalú kapcsolatokra, s kiváltképp kihatottak a nemzetiségek helyzetére.

A kommunista rendszer a nemzetiségeket nem sajátos politikai és társadalmi entitásnak tekintette, amelynek sajátos követeléseai vannak nemcsak a nemzetisé- gi iskolügy, hanem a belpolitika, az öngazgatás, a kultúra és a tudományos kutatás területén is. A kisebbségi problematikának a kommunista doktrína kereteibe szorí- tani akaró igyekezet, valamint a kisebbségi problematika történelmileg örökölt le- szűkítése kizárólag a kultúra területére nem tette lehetővé a magyar kisebbség szá- mára, hogy adekvát szerepet töltsön be Szlovákia, illetve Csehszlovákia politikai életében.

Jegyzetek

65. Sdělení VONS č. 375, Zaknutí Miklóse Duraya (A VONS 375. sz. közleménye, Duray Mik- lós letartóztatása). *Infoch*, 1984, 7. évf., 5. sz.
66. *Infoch*, 1984, 7. évf., július-augusztus.
67. Maďarský výbor na obranu Miklósa Duraya sa rozpustil (A Duray Miklós védelmére ala- kult bizottság feloszlott). *Infoch*, 1985, 8. évf., 10. sz.
68. Sdělení VONS č. 445, Miklós Duray propuštěn na svobodu (A VONS 445. sz. közlemé- nye, Duray Miklóst szabadlábra helyezték). *Infoch*, 1985, 8. évf., 7. sz.
69. Hübl, Milan 1990. *Češi, Slováci a jejich sousedé*. Praha, Naše vojsko, 128. p.
70. Uo. 129. p.
71. Beszélgetés Öllös Lászlóval és Tóth Károllyal, 1995. 5. 19.
72. Dopis výboru na ochranu práv maďarské menšiny v Československu Chartě 77 u příle- žitosti 10. výročí jejího vzniku. Bratislava, 7. 1. 1987. (A Csehszlovákiai Magyar Jogvé- dő Bizottság levele a Charta 77-hez, megalakulása 10. évfordulója alkalmából) *Infoch*, 1987, 10. évf., 3. sz.
73. Protimaďarské incidenty v Bratislavě. Praha, 27. 3. 1987. (Pozsonyi magyarellenes inci- densek) *Infoch*, 1987, 10. évf., 5. sz.

74. Korespondence mezi Chartou 77 a Výborem na ochranu práv maďarské menšiny v Československu (A Charta 77 és a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság levelezése). *Infoch*, 1987, 10. évf., 10. sz.,
75. Problémy maďarské menšiny na Slovensku (A szlovákiai magyar kisebbség problémái). *Infoch*, 1987, 10. évf., 10. p. Vö.: List J. Čarnogurského M. Durayovi, 10. 6. 1987. (Ján Čarnogurský levele Duray Miklóshoz) *Infoch*, 1987, 10. évf., 6. sz.
76. Zásahy ŠTB proti vysokoškolákum maďarské národnosti v Nitře (Az Állambiztonsági Hatóság fellépése a nyitrai magyar nemzetiségű főiskolások ellen). *Infoch*, 1987, 10. évf., 4. sz.
77. Korespondence mezi Chartou 77 a Výborem na ochranu práv maďarské menšiny v Československu (A Charta 77 és a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság levelezése). *Infoch*, 1987, 10. évf., 6. sz.
78. Dopis výboru na obranu práv maďarské menšiny v Československu. Praha, 30. 3. 1987. (Levél a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottsághoz) *Infoch*, 1987, 10. évf., 5. sz.
79. Dopis nezávislému maďarskému časopisu Beszélő. Praha, 30. 3. 1987. (Levél a *Beszélő* című független magyar folyóirathoz) *Infoch*, 1987, 10. évf., 5. sz.
80. Lásd a 74. sz. jegyzetet.
81. Lásd a 75. sz. jegyzetet.
82. Lásda 77 sz jegyzetet.
83. Zasadnutie Rady vlády pre národnosti, 3. 2. 1987. Pozostalost Józsefa Gyönyőra. (A kormány Nemzetiségi Tanácsának ülése, 1987. 2. 3. Gyönyör József hagyatéka.)
84. Stanovy Csemadoku nejsou schváleny (A Csemadok alapszabályzatát nem hagyták jóvá). *Infoch*, 1987, 10. évf., 9. sz.
85. Zprávy Výboru na ochranu práv maďarské menšiny v Československu (A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság hírei). *Infoch*, 1987, 10. évf., 12. sz.
86. Lásd a 75. és a 85. sz. jegyzetet.
87. *Pravda*, 1987. 5. 20.
88. *Pravda*, 1987. 5. 27.
89. List Výboru pre ochranu práv maďarskej menšiny v Československu predsedovi ÚV ČSZTV a SUV ČSZTV. Bratislava, 30. 6. 1987. (A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság levele a Csehszlovákiai Testnevelési Szövetség a Szlovákiai Testnevelési Szövetség Központi Bizottságához) Fórum Intézet–Bibliothica Hungarica, Somorja.
90. Podpora Charty 77 návrhu na zabezpečení práv národnostních menšin, předkladaného Výborem na ochranu práv maďarské menšiny v Československu. (A Charta 77 támogatója a Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság által előterjesztett, a kisebbségi jogok biztosítására irányuló javaslatát) *Infoch*, 1988, 11. évf., 2. sz.
91. Ján Čarnogurský k textu o zabezpečení práv národnostních menšin. (Ján Čarnogurský a nemzetiségi kisebbségek jogainak biztosításáról) *Infoch*, 1988, 11. évf., 2. sz.
92. Dopis Martina Kvetka k Chartě 77. (Martin Kvetko levele a Charta 77-hez) *Infoch*, 1988, 11. évf., 5. sz.
93. Dopis Petra Uhla Martinu Kvetkovi. (Petr Uhl levele Martin Kvetkohoz) *Infoch*, 1988, 11. évf., 5. sz.
94. Lásd pl. Žatkuliak, Jozef a kol. (eds.) 1999. *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990)*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV. Žiak, Miloš 1999. Spomínanie. *OS*, 1999. augusztus, 8. sz., 43–48. p.
95. Výbor na ochranu práv maďarskej menšiny k bratislavským udalostiam. (A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság a pozsonyi eseményekről) *Infoch*, 1988, 11. évf., 8. sz.
96. Výbor na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu informuje. (A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság tájékoztat) *Infoch*, 1987, 10. évf., 14. sz.
97. *Infoch*, 1988, 11. évf., 12. sz.
98. *Infoch*, 1988, 11. évf., 15. sz.

99. List Výboru na ochranu maďarskej menšiny v Československu FZ ČSSR a Federálnej vláde ČSSR o zrušení Rady pre národnosti pri vláde SSR. Bratislava, 20. 6. 1988. (A Csehszlovákiai Magyar Jogvédő Bizottság levele a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Szövetségi Gyűléséhez és Kormányához a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormánya Nemzetiségi Tanácsának megszüntetéséről) Fórum Intézet–Bibliorheca Hungarica, Somorja.
100. *Harminchármas levele*. Fórum Intézet–Bibliotheca Hungarica, Somorja.
101. A szerző beszélgetése Duray Miklóssal, 1999. 2. 16.
102. A szerző beszélgetése Öllös Lászlóval és Tóth Károllyal, 1999. 5. 12.
103. Memorandum Maďarov v Československu 1988. Dokument č. 34. In Žatkuliak, Jozef a kol. id. mű, 254–256. p.
104. *Harminchármas levele*. Fórum Intézet–Bibliotheca Hungarica, Somorja.
105. Proces s tzv. bratislavskou päťkou. Dokumenty a záznamy vysielania rozhlasovej stanice Radio Slobodná Európa. Osobný archív Vladimíra Maňáka ml. (Az ún. pozsonyi ötös csoport elleni per. Dokumentumok és hangfelvételek a Szabad Európa Rádió adásairól. Ifj. Vladimír Maňák archívuma.)
106. A szerző beszélgetése Öllös Lászlóval és Tóth Károllyal, 1999. 5. 12.
107. Duray Miklós 1993. *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1989*. Második, bővített kiadás. Pozsony, Madách–Posonium.
108. Gyönyör, József: Stav riešenia národnostnej otázky v SSR (aktuálne problémy). Vnútorný materiál, nedatovaný. Pozostalosť Gyönyöra Józsefa. (A nemzetiségi kéredez helyzete a Szlovák Szocialista Köztársaságban. Belső anyag, dátum nélkül. Gyönyör József hagyatéka.)

Fordította Kiss József

Juraj Marušiak

The Hungarian Minority in Connection with the Slovak Policy of Normalisation Period

The Czechoslovak Hungarian Right Protection Committee made efforts to step out of illegality and establish contact with the rest part of the Hungarian intelligentsia. The first activity of such character was the preparation of The Memorandum of Hungarians Living in Czechoslovakia in 1988 for the occasion of the 70th anniversary of the Czechoslovak Republic. Those who signed it believed in the democratic traditions of the first Czechoslovak Republic. In the document it was the first time that instead of the reform of political system its change, that is the formation of a system on democratic basis on the territory of Slovakia was mentioned. They said the gap of executing acts relating constitutional act on collective rights and on nationalities is because of the insufficiency of the Czechoslovak nationality policy. The memorandum also judged the cancelling of the minority ministry in 1971, cancelling of the Nationality Committee of the Slovak National Council, and the government's efforts oriented on cancelling Nationality Committee and Nationality Secretary of the Governmental Office. Besides the nationality demands the document comprised concrete universal democratic demands, for example accepting the Act on Referendum, approving of the Act on Democratic Assembly, and applying the principle of „administrative autonomy“ on the whole territory of the republic, that would enable decision making of villages and administrative units in

their own issues. The memorandum that was totally signed by 266 people, invited the development of European integrating process, declaring that Czechoslovakia has to join this process.

The younger generation of members and activists of the Czechoslovak Hungarian Right Protection Committee established intensive connection with the Czechoslovak Democratic Initiation in Czechoslovakia (mainly with Bohumil Doležal). It was the attitude of the representatives of this liberal, Masaryk oriented group that did not consider the activity of Charta 77 in the given situation suitable, inspired them to consider the setting up of an independent political organisation.

The organisation was set up on 18th November 1989 at the flat of Károly Tóth. Lajos Grendel, László Öllös, Károly Balla, Zoltán Hizsnyai, Eleonóra Sándor, László Nagy, László Gyurovszky were among the establishers. After a long discussion they accepted the name Independent Hungarian Initiation (Független Magyar Kezdeményezés - FMK). The agreement was defined as liberally oriented, although part of establishers (e.g. László Öllös) considered event social democratic orientation.

A dél-szlovákiai magyar és szlovák fiatalok vallásossága

Zsuzsanna Lampl
Youth of Southern Slovakia and Religion

316.7:261.7(437.6)
26/28(437.6)

Sociology, religious denomination, denomination loyalty, church, self-classification, confessing Christian, cultural Christian, wordly humanists

A vallás, vallásosság szociológiai kutatása nem újkeletű, hiszen már az „alapító atyák” (Durkheim, Weber) munkásságában is tetemes helyet foglal el. Tájainkon azonban az 1948-tól 1989-ig terjedő időszakban a vallásszociológiát bekebelezte a tudományos ateizmus, kétes értékű munkák születtek (Kvasničková 2003), s így a rendszerváltás után mindent újra kellett kezdeni. A kutatók nem igazán tanúsítanak tömeges érdeklődést a téma iránt, ami leginkább annak tudható be, hogy a vallásszociológiának máig nincs intézményes háttere (Kvasničková 2003)¹. Az elmúlt tizenöt év azonban mégsem eredménytelen, mivel néhány nemzetközi összehasonlító kutatásnak² köszönhetően, amelyekben Szlovákia is részt vett, sikerült feltérképezni a vallásosság több vetületét.

A szlovákiai magyarok vallásosságáról ez már kevésbé mondható el, hiszen az idevágó írások inkább csak vallási statisztikákra, nem pedig felmérésekre támaszkodnak³. Így aztán a közélet, a média, de sok tudományosként elkönyvelt vita is két mítoszgyanús kijelentés között vacillál: az egyik, hogy a szlovákiai magyarok erősen vallásosak, vallásosabbak a szlovákoknál, a másik, hogy a szlovákiai magyarok vallási gyökereiket is elvesztették, s mindenféle eszmére és téveszmére egyformán nyitottak.

Ami pedig végképp homályos: a fiatalok vallásossága. S itt nem csupán a magyar, hanem a szlovák fiatalokra is gondolok, mivel a 18 évnél fiatalabbak nem képezték a fenti kutatások tárgyát. Tanulmányommal ezt a homályt szeretném némi képp eloszlatni. A továbbiakban a *Mozaik 2001* adatait veszem alapul. Ehhez hadd fűzzek két megjegyzést. 1. A *Mozaik 2001* speciálisan a szlovákiai magyar fiatalokról szóló kutatás, de az 1000 dél-szlovákiai 15–29 éves fiatalból álló reprezentatív mintán kívül az összehasonlítás kedvéért 500 ugyanott élő, ugyanolyan korú szlovák fiatalot is megkérdeztünk. Mint írásom címe is mutatja, élni fogok az összehasonlítás lehetőségével. 2. Bár a *Mozaik 2001* nagyszabású és eddig egyedi vállalkozás, szükséges elmondani, hogy nem kimondottan a vallásosságról szól. Ez csak résztémaként szerepel benne, így nem ölelheti fel a vallásosság valamennyi dimenzióját, amelyet egy speciális valláskutatás „kötelezően” vizsgál. Ugyanakkor a *Mozaik 2001* tényfeltáró erejéhez nem fér kétség.

Mielőtt azonban rátérnék az eredmények ismertetésére, tekintsük át röviden azokat a népszámlálási statisztikákat, amelyek a dél-szlovákiai fiatalok vallásosságának szélesebb kontextusát képezik.

1. Felekezeti hovatartozás a statisztikai adatok tükrében

A két legutóbbi népszámlálás adatait összehasonlítva (1. táblázat) három lényeges változást figyelhetünk meg:

1. először is erőteljesen csökkent – 17%-ról 3%-ra – azoknak az adatközlőknek a részaránya, akik nem válaszoltak a felekezeti hovatartozást tudakoló kérdésre; ennek köszönhetően
2. 84%-ra nőtt a magukat valamely felekezethez sorolóak részaránya (ez a növekedés főleg a római katolikusoknál szembetűnő),
3. ugyanakkor felekezet nélkülinek is többen vallották magukat.

Ezek a változások alapvetően összefüggnek a szociális klíma 1989 utáni fellazulásával (akik korábban különböző okok miatt nem akartak vagy nem mertek színt vallani, 2001-ben már vállalták a felekezeti tagságot). Ám az is bebizonyosodott, hogy a felekezeti tagság növekedése a társadalmi konformitás egyik megnyilvánulási formája (Bunčák 2001), amit a legegyszerűbben úgy lehetne kifejezni, hogy divatossá, sőt bizonyos esetekben érdeké válta vallásosnak mutatkozni.

1. táblázat. Szlovákia lakosságának felekezeti szerkezete az 1991-es és 2001-es népszámlálás adatai alapján

Forrás: D. Jurčová a kol. 2004, 41

A 2. táblázat a lakosság 2001-ben deklarált felekezeti hovatartozásáról nyújt még pontosabb képet.

2. táblázat. Szlovákia lakosságának felekezeti szerkezete a 2001-es népszámlálás adatai alapján (kerületek szerint, az adatok százalékban értendők)

Forrás: D. Jurčová a kol. 2004, 41; valamint saját számítások

Az Eperjesi kerületben a legmagasabb a felekezeti tagság (92,3%), a Pozsonyi kerületben a legalacsonyabb (70,5%). Az országos átlaghoz képest további négy kerületben magasabb (Nagyszombati, Nyitrai, Zsolnai, Kassai kerületek), a Trencsényi és a Besztercebányai kerületben pedig alacsonyabb.

Mivel a kutatás a magyarlakta dél-szlovákiai járásokban zajlott, ezután már csak azokra a kerületekre összpontosítok, ahol ezek a járások (is) találhatóak. A 3. táblázatból kiderül, hogy legtöbben a Kassa-vidéki (92,1%), a Dunaszerdahelyi (89,3%), a Nagykürtösi (89%) és a Töketeremesi (88,7%) járás lakosai közül tartoznak valamelyik felekezethez. Ellenkezőleg: a felekezeti tagok részaránya a Rozsnyói (69,8%) és a Rimaszombati (77,2%) járásban a legalacsonyabb.

Amennyiben kerületenként és járásonként hasonlítjuk össze a felekezeti tagságot (3. táblázat), a járásokat két csoportra oszthatjuk. Az első csoportban vannak azok a járások, amelyekben a felekezethez tartozás magasabb a kerületi átlagnál. Idetartozik a Szenci, a Dunaszerdahelyi, az Érsekújvári, a Losonci, a Nagykürtösi, a Kassa-vidéki és a Töketeremesi járás. A másik csoportba a kerületinél alacsonyabb felekezeti tagsággal rendelkező járások tartoznak, vagyis a Galántai, a Komáromi, a Lévai, a Nyitrai, a Sellyei, a Rimaszombati és a Rozsnyói járás.

3. táblázat. Felekezeti tagság a magyarlakta kerületekben és járásokban (az adatok százalékban értendők)

Forrás: Statisztikai Hivatal és saját számítások

Felekezeti szerkezet szempontjából országos és kerületi szinten is a római katolikusok vannak a legtöbben, főleg a zsolnai kerület északi járásaiban (90–97%). Amint azt a 4. táblázat szemlélteti, az általunk vizsgált járásokban nagyon eltérő a római katolikusok részaránya, 36% és 83% között mozog. A Rozsnyói, töketeremesi és a Komáromi járásban vannak a legkevesebben, a nyitrai és az érsekújvári járásban a legtöbben. Az országos átlaghoz képest (68,9%) a 14 magyarlakta járás közül nyolcban magasabb a katolikusok részaránya. A kerületi átlaghoz képest több a katolikus a Szenci, Nyitrai, Érsekújvári, Losonci, Nagykürtösi és a Kassa-vidéki járásban, a többiben kevesebb.

Országos méretben az evangélikusok alkotják a második legnépesebb felekezetet (6,9%). A magyarlakta járások közül főleg a Rozsnyói járásban vannak jelen, de

részarányuk a Nagykürtösi, Rimaszombati és Losonci járásban is magasan túlszárnyalja az országos átlagot.

A görögkatolikusok országos szinten a lakosság 4,1%-át alkotják. Az általunk vizsgált járások közül a Töketerebesiben élnek a legtöbben (az országos átlag hétszerese), valamint a Kassa-vidékiben.

A negyedik legnépesebb felekezet a reformátusoké. Bár országos méretben csupán 2% a részarányuk, a magyarlakta járásokban – öt járás kivételével – túlszárnyalják az országos átlagot. Főleg a Komáromi, Töketerebes és Rozsnyói járásban, de a Rimaszombati és Dunaszerdahelyi járásban is csaknem 10%-át alkotják az ottani lakosságnak.

4. *táblázat.* Felekezeti szerkezet a dél-szlovákiai járásokban 2001-ben (az adatok százalékban értendők)

Forrás: Statisztikai Hivatal

2. A dél-szlovákiai magyar és szlovák fiatalok vallásossága a *Mozaik 2001* alapján

A vallásosság összetett jelenség, amelyet több koncepcióból kiindulva közelíthetünk meg. A leggyakoribb a vallásosságnak mint multidimenzionális jelenségnek az értelmezése és kutatása. A következő dimenziókról van szó:

1. ideológiai, azaz a hit dimenziója – az egyes vallásokra jellemző doktrínákkal való azonosulás (pl. hisz Istenben; hiszi, hogy a Biblia Isten szava stb.)
2. rituális, azaz a vallásgyakorlat dimenziója – az egyes vallásokra jellemző vallási cselekedetek és rítusok praktizálása (pl. misén, istentiszteleten való részvétel, böjtölés, imaélet stb.)
3. emocionális, azaz a vallási érzések, élmények és tapasztalatok dimenziója
4. intellektuális, azaz a vallási ismeretek dimenziója (pl. a Biblia, Katekizmus, különböző hittételek stb. ismerete)
5. következmények dimenziója vagy etikai dimenzió – a vallás következményei az egyénre és a közösségre nézve.

A felsorolt dimenziók közül a *Mozaik 2001* az ideológiai és a rituális dimenzió tárgykörén belül tett fel néhány alapkérdést, amelyek a felekezeti hovatartozásra,

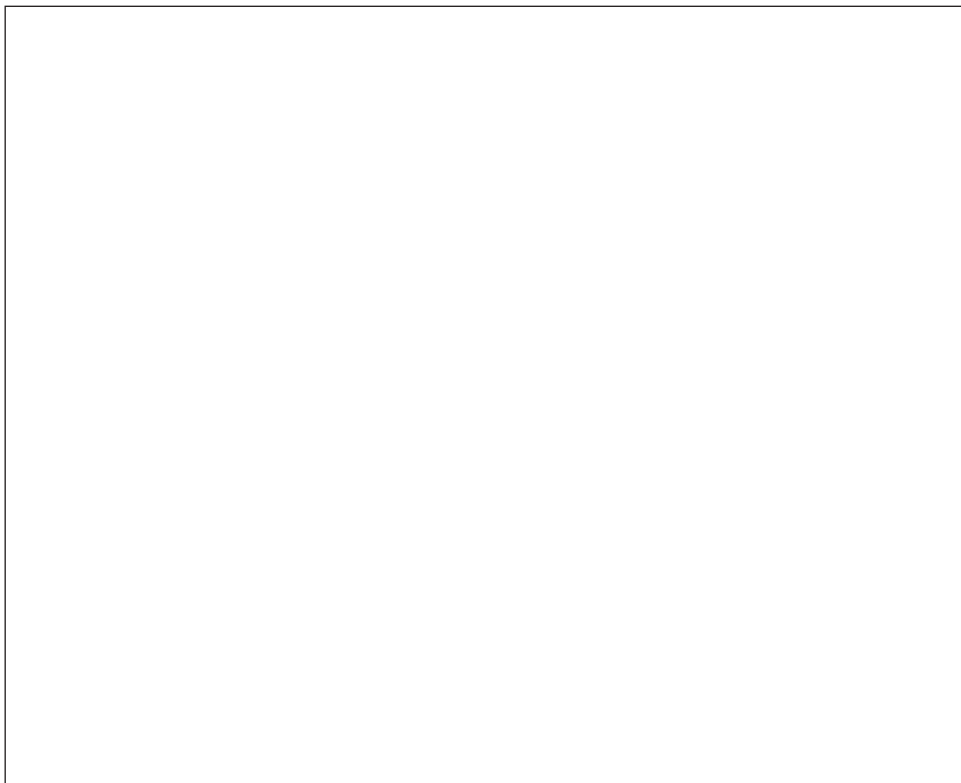
az ideológiai önbesorolásra (vallásos-e, hisz-e Istenben) és a vallási szertartások látogatására vonatkoztak.

2.1. Felekezeti hovatartozás és felekezeti szerkezet

A vallásosság egyik fontos vetülete a felekezeti hovatartozás vagy deklarált vallásosság. Kutatásunkban a lehetséges változások nyomonkövetése végett a születés utáni felekezeti hovatartozásra (eredeti felekezeti hovatartozás) és a jelenlegi felekezeti hovatartozásra is rákérdeztünk⁴. Ezeket a változásokat nevezhetjük felekezeti mobilitásnak, s vizsgálhatjuk mind az intergenerációs, mind az intragenerációs formájukat.

Az 1. ábra a népszámlálási statisztikákhoz hasonlóan a felekezeti szerkezetet⁵ szemlélteti. Itt azonban már nem az összlakosság, hanem az általunk vizsgált célcsoportok összetételéről van szó, mégpedig annak alapján, hogy születésükkor bejegyezték-e őket valamelyik felekezetben vagy nem, s amennyiben igen, melyik felekezet tagjává váltak⁶.

1. ábra. Születéskor milyen felekezetben jegyezték be?⁷

Az ábrából érdekes összefüggéseket olvashatunk ki:

a) A magyarok 88%-át keresztelték meg – ami felülmúlja úgy az országos, mint a dél-szlovákiai átlagot. Kétharmadukat római katolikusként, csaknem 18%-ukat re-

formátusként jegyezték be, 2,2%-uk volt görög katolikus, 1,2%-uk evangélikus. 11%-uk felekezet nélküli lett.

A szlovákok 78%-át keresztelték meg születésekor, ami mind az országos, mind pedig a dél-szlovákiai átlagnál kevesebb. 57,8%-uk római katolikus, 8,8%-uk evangélikus, 8,2%-uk református, 3,1%-uk pedig görög katolikus lett. 21%-uk felekezet nélküli volt.

A magyar fiatalok közül születésük után tehát 10%-kal többen váltak valamelyik felekezet tagjává, mint a szlovákok közül. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szlovákok között 10%-kal volt magasabb a felekezet nélküliek részaránya.

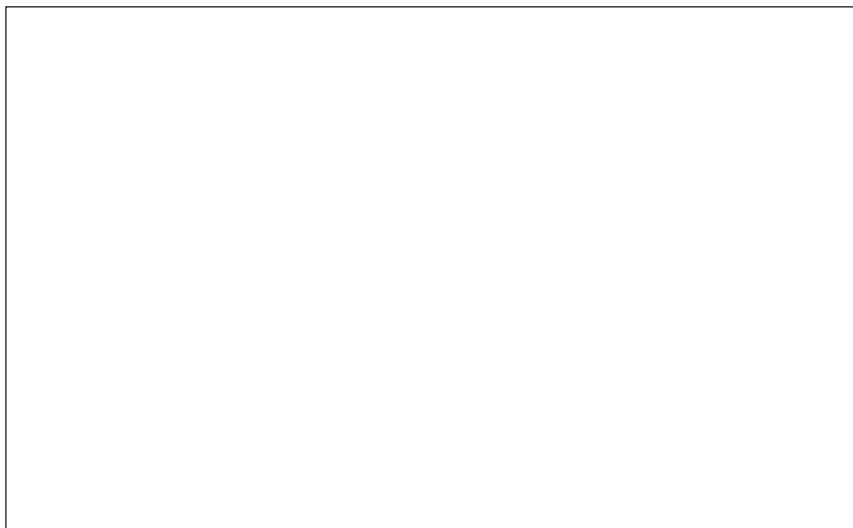
b) Az evangélikus szlovákok részaránya felülmúlja az országos és a dél-szlovákiai átlagot, s hatszorosa az evangélikus magyarok részarányának. Ugyanez érvényes a református magyarokra, akik az országos átlaghoz képest csaknem kilencszer, a dél-szlovákiaihoz képest csaknem háromszor, a református szlovákokhoz képest pedig kétszer többen vannak.

Felekezeti hovatartozás szempontjából újfent megmutatkozik az egyes vallások népszámlálási statisztikákból ismert nemzetiségi vonzata: az evangélikusok inkább szlovákok, a reformátusok inkább magyarok. Ugyanakkor a jelenség egyfajta regionális „színezete” is beigazolódik, hiszen a református vallás elsősorban a déli országrészekben van jelen.

Mivel a fiatalok három korcsoportját⁸ kérdeztük meg, alkalmunk nyílt arra, hogy kronológiai szempontból is megvizsgáljuk a felekezeti hovatartozás kérdését. A legidősebb megkérdezettek (25–29 évesek) 1972 és 1976 között születtek. A középső korcsoport tagjai (20–24 évesek) 1977 és 1981 között, a legfiatalabbak (15–19 évesek) pedig 1982 és 1986 között.

Az eredmények a felekezeti tagság lépcsőzetes csökkenéséről és a felekezeten kívüliek részarányának lépcsőzetes növekedéséről árulkodnak, ami az elvállaltalnodás egyik jeleként értelmezhető⁹ (2. ábra).

2. ábra. Születésekor nem keresztelték meg (korcsoportok szerint)

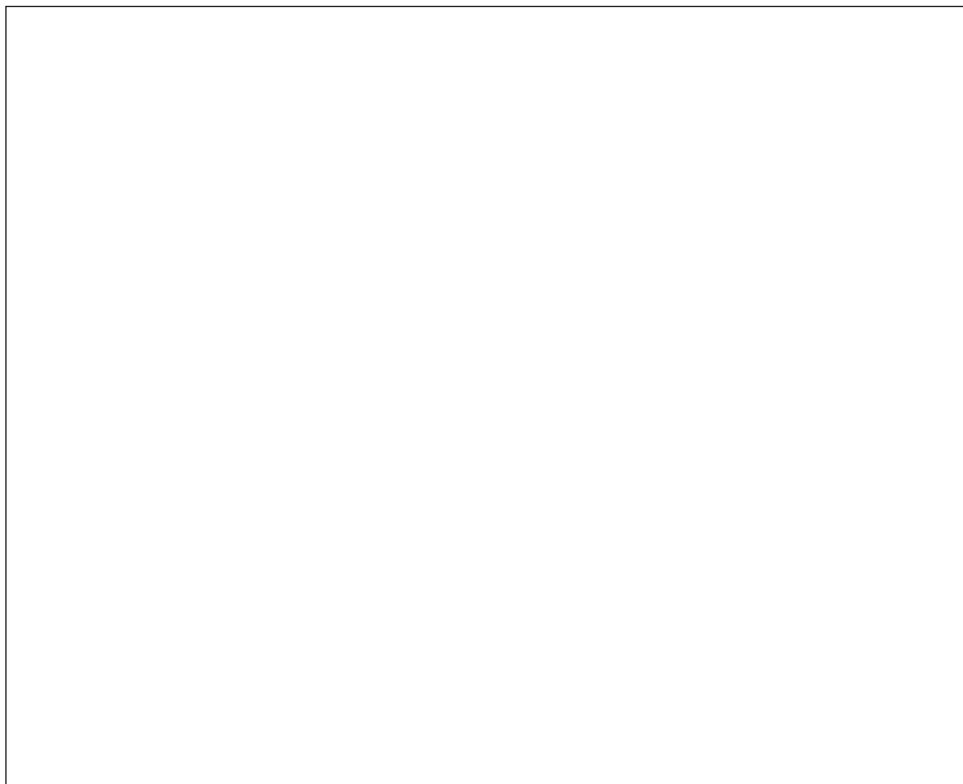

A legidősebbektől a legfiatalabbakig haladva, vagyis az 1972 és 1986 közötti időszakban növekedett a születésüktől felekezeten kívüliek részaránya. Ez mind a magyarok, mind a szlovákok esetében igaz. Míg a legidősebb magyarok 7%-át nem keresztelték meg, a tíz évvel később születetteknek már csaknem a dupláját. A szlovákok között eleve több volt a felekezeten kívüli, 1972 és 1976 között 17%. Ez az arány tovább nőtt, s tíz évvel később elérte a 26%-ot. A szlovák felekezeten kívüliek csoportja az időszak utolsó harmadában tehát ismét a magyarok duplájára növekedett. Az elvállaltanodásnak ez a formája tehát a magyarokat sem kerülte el, a szlovákokhoz képest azonban ők lassúbb ütemben léptek az elvilágiasodás útjára. Konkrét felekezet szempontjából vizsgálva a magyaroknál a felekezeten kívüliek szaporodása főleg a reformátusok és evangélikusok csökkenéséből adódott. A szlovákoknál az evangélikusok és görög katolikusok fogyásán kívül számottevő volt a római katolikusok térvesztése is.

Most pedig nézzük meg, hogy a születés utáni állapothoz képest életük 15–29 éve során hogyan változott a fiatalok felekezeti hovatartozása, azaz intragenerációs felekezeti mobilitásuk.

Amikor egy csecsemő tagjává válik egy vallási közösségnek, mindez tudtán és akaratán kívül zajlik. Később, amikor már saját maga dönthet, megszilárdíthatja, de meg is gyengítheti a felekezethez tartozásnak ezt az első stációját. A dél-szlovákiai fiatalok esetében az utóbbinak, a felekezettől való elidegenedésnek vagyunk tanúi (3. ábra). Csökkent a felekezeti tagok, s egyidejűleg nőtt a felekezet nélküliek részaránya. Ez a változás ugyan nemzetiségtől független, de a magyaroknál erőteljesebb, mint a szlovákoknál. A magyarok 88%-át keresztelték meg születésekor, ehhez képest ma 75%-uk, azaz 13%-kal kevesebben érzik magukat valamelyik felekezet tagjának. A szlovákoknál a felekezeti tagságnak valamivel enyhébb, nem egészen 10%-os csökkenése tapasztalható. S milyen mértékben gyarapodott a felekezet nélküliek táborra? Születésekor a szlovákok 21%-a volt felekezet nélküli, jelenleg 30%-uk az. A magyarok közül eredetileg nagyjából minden tizedik nem tartozott semmilyen felekezethez, most csaknem minden negyedik érzi magát felekezet nélkülinek.

3. *ábra.* Jelenleg érzi-e magát valamilyen felekezethez, vallási közösséghez tartozónak?

A konkrét felekezetek szempontjából vizsgálva mind a négy esetben visszaesést tapasztalunk. Minél nagyobb felekezetről van szó, annál nagyobb a lemorzsolódás. Leginkább a római katolikusoknál szembetűnő. A magyarok kétharmadát keresztelték római katolikusnak, de már csak 56%-uk érzi magát annak. A szlovákok 58%-a tartozott eredetileg ehhez a felekezethez, jelenleg 50%-uk.

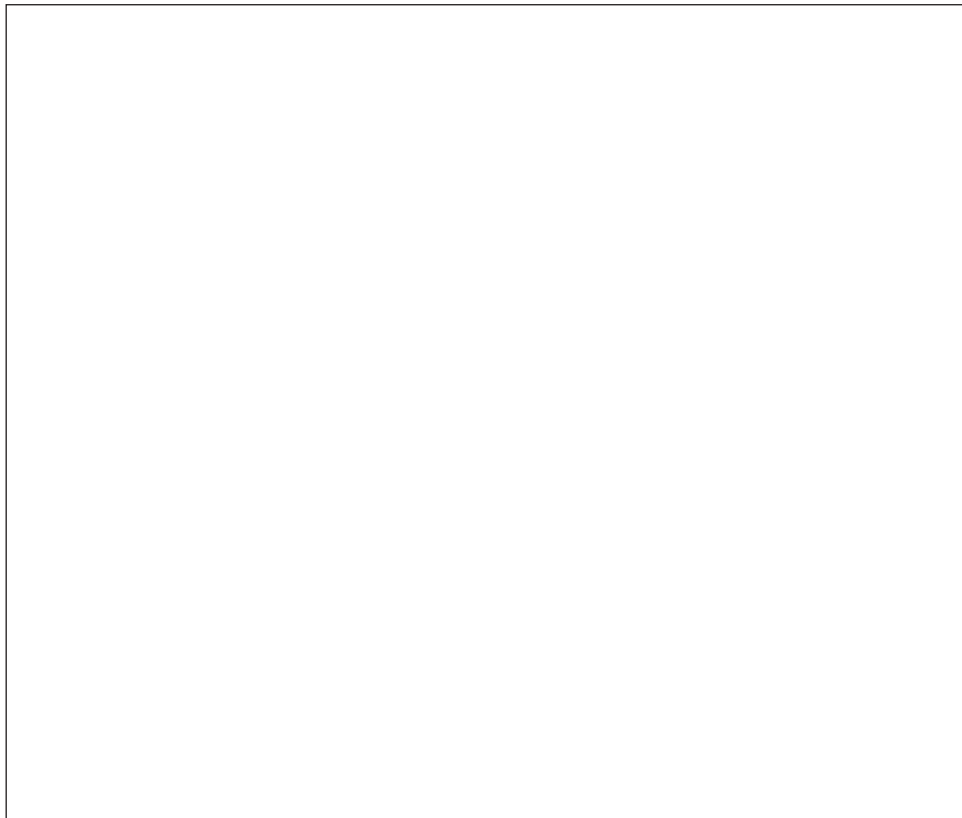
Minimális csökkenés mutatható ki a magyar evangélikusoknál, valamint a magyar és szlovák görög katolikusoknál. A szlovák evangélikusok és a magyar reformátusok részaránya megközelítőleg 2%-kal csökkent. Egyedül a szlovák reformátusok „szaporodtak”: a válaszadók 8,2%-a születése óta tagja ennek a felekezetnek, jelenleg viszont 8,5%-uk érzi magát reformátusnak.

A felekezetelhagyás tehát egyaránt jellemző a magyarokra és a szlovákokra, de a magyaroknál markánsabban jelentkezik. Mivel azonban a magyarok közül eleve többen voltak megkeresztelve, a későbbi elidegenedés ellenére is még mindig többen (75%) érzik magukhoz közelállónak valamelyik felekezetet, mint a szlovákok (69%), s még mindig kevesebb köztük a felekezet nélküli (24%), mint a szlovákok között (30%).

A szakirodalomban nem újdonság a férfiak kisebb mértékű vallásossága. Kutatásunk eredményei – legalábbis a vizsgált témaköröket illetően – alátámasztják ezt a jelenséget. Miről is van szó? A megkérdezettek eredeti felekezeti hovatartozását

illetően nem találunk említésre méltó különbséget a férfiak és a nők között. A későbbiek során azonban eltérően alakul a két nem felekezethez való viszonya, ami az aktuális felekezeti hovatartozásban mutatkozik meg: inkább a nők tartanak ki felekezetük mellett, s inkább a férfiak a felekezetelhagyók (4. ábra). Ez mindkét nemzetiségre, s a görög katolikusok kivételével valamennyi felekezetre egyaránt érvényes.

4. ábra. Jelenleg érzi-e magát valamilyen felekezethez tartozónak? (nemek és nemzetiség szerint)

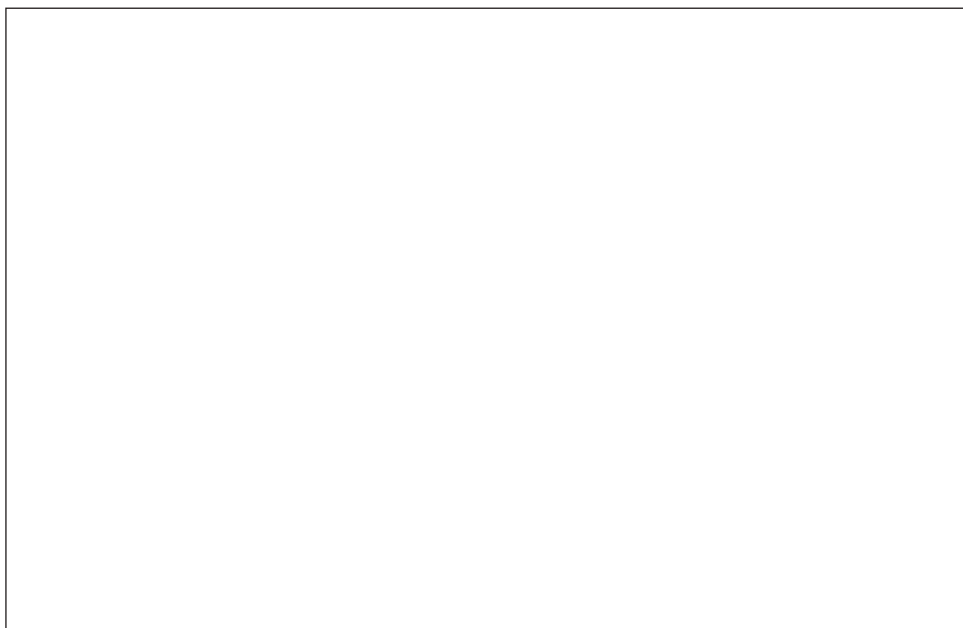
Jelenleg kevesebb férfi érzi magát evangélikusnak, reformátusnak és római katolikusnak, mint ahány nő. Számottevő különbség újfent a legnépesebb felekezet, a római katolikus esetében mutatható ki, aholis a nőekkel összehasonlítva 10%-kal kevesebb férfi érzi magát római katolikusnak. Ugyanakkor a magyar nőkhez képest a magyar férfiak közül 10%-kal többen, a szlovák nőkhez képest a szlovák férfiak közül 12%-kal többen érzik magukat felekezet nélkülinek. Csupán a görög katolikusoknál beszélhetünk a magyarok esetében enyhe férfifölénnyről, a szlovákok esetében pedig a nemek kiegyensúlyozottságáról.

A felekezeti tagság alakulása a születéstől a kutatás időpontjáig a korcsoportok függvényében is fontos összefüggést mutat (5. ábra). Az intergenerációs felekezeti mobilitás kapcsán már említettem (2. ábra), hogy mind a magyarok, mind a szlovákok

esetében csökkent a felekezeti tagok, s nőtt a felekezet nélküliek részaránya. Vagyis a korábbi szülőgenerációhoz képest az újabb szülőgeneráció kisebb mértékben kereszteltette meg a gyermekeit. Az intragenerációs felekezeti mobilitásban ez a folyamat még markánsabban jelenik meg. A magyarok mindhárom korcsoportjában lényegesen, 11–14,5%-kal gyarapodott a felekezet nélküliek részaránya: a legidősebbeknél 7,5-ről 20,5%-ra, a középső korcsoportnál 11,5-ről 22,5%-ra, a legfiatalabbaknál pedig 13,5-ről csaknem 28%-ra.

A szlovákoknál hasonló a helyzet. A legidősebb korcsoportban 17%-ról 28%-ra, a középső korcsoportban 19%-ról ugyancsak 28%-ra, a legfiatalabbak között pedig 26%-ról 33%-ra nőtt a felekezet nélküliek részaránya.

5. *ábra.* Jelenleg érzi-e magát valamilyen felekezethez tartozónak? (korcsoportok és nemzetiség szerint)

Mindez újfent jelzi, hogy a felekezeti hovatartozás mint a vallásosság egyik ismérve a fiatalok körében egyértelműen visszaszorult. Igaz, még mindig a magukat a négy történelmi egyház valamelyikéhez sorolók vannak többségben. De növekedett a magukat felekezet nélkülinek tartók részaránya mind a magyarok, mind a szlovákok, mind a nők, mind a férfiak, s valamennyi korcsoport körében, még ha nem is egyforma mértékben. A vizsgált szempontból nézve tehát elmondható, hogy bár a felekezeti hovatartozás szemszögéből nézve valamennyi kategóriában visszaesés tapasztalható, a magyarok e téren továbbra is vallásosabbak a szlovákoknál, a nők vallásosabbak a férfiaknál, s az idősebb korcsoportok vallásosabbak a fiatalabbaknál.

A magyar és szlovák fiatalok felekezeti hovatartozásának két lényeges stádiumát, az eredeti felekezeti hovatartozást és az aktuális felekezeti hovatartozást vizsgálva kiderült, hogy a kettő között eltelt idő alatt változások következtek be, csök-

kent a felekezethez tartozók és növekedett a felekezet nélküliek részaránya. De azt még nem tudjuk, hogy ez mit jelent a felekezeti szerkezet szempontjából. Mi lett azokból, akiket születésükkor megkereszteltek? S azok vajon most minek érzik magukat, akik egyik felekezethez sem tartoztak? De feltehetünk egy további kérdést is: eredeti felekezeti hovatartozásukhoz képest kikből tevődik össze a felekezetek jelenlegi tagsága és a jelenleg felekezet nélküliek csoportja.

Az előbbi kérdéskört nevezhetjük felekezeti hűségnek (5. és 6. táblázat), az utóbbit felekezeti regrutációnak.

5. táblázat. Felekezeti hűség I. Minek érzik magukat jelenleg azok a magyar fiatalok, akik születésükkor ... voltak? (az adatok százalékban értendők)

A magyar fiatalok esetében a legkisebb változás a születésükkor felekezet nélküliek körében következett be, hiszen 91%-uk jelenleg is felekezet nélküli. A római katolikusok 83%-a, a reformátusok és görög katolikusok 86%-a maradt hű eredeti felekezetéhez. A felekezetek közötti „csere” nem igazán jellemző, látjuk, hogy a római katolikusok 0,5%-a, a görög katolikusok 4,5%-a lett református, s csak néhányan érzik magukat új vallási közösségek tagjának. Az igazi lemorzsolódást tehát nem az okozza, hogy a fiatalok időközben más felekezettel, vallási közösséggel azonosulnak, hanem az, hogy intézményi szempontból levetik magukról a vallás köntösét, s felekezet nélkülivé válnak. Ez legkevésbé az eredetileg görög katolikusoknál mutatkozik meg, akiknek 9%-a lett felekezet nélküli. Különösen érvényes viszont az eredetileg evangélikusokra, akiknek már csak 58%-a érzi magát jelenleg is evangélikusnak, s 42%-uk felekezet nélküli.

6. táblázat. Felekezeti hűség II. Minek érzik magukat jelenleg azok a szlovák fiatalok, akik születésükkor ... voltak? (az adatok százalékban értendők)

Összehasonlítva a szlovák és a magyar fiatalokat hasonlóságok és különbségek is felfedezhetők. Az eredetileg római katolikus szlovákok jelenleg a magyarokhoz hasonlóan érzékelik felekezeti identitásukat: 83%-uk római katolikus maradt, néhányan görög katolikusok lettek, mások új vallási közösséghez tartoznak, s 15%-uk felekezet nélküli. Miben nyilvánulnak meg a különbségek? A szlovák reformátusok és evangélikusok sokkal inkább őrzik eredeti felekezeti identitásukat, mint a hasonló

vallású magyarok. Továbbá nagyobb a felekezetek közötti csere, s kevesebben válnak felekezet nélkülivé. Ugyanakkor a születésükkor felekezet nélküliek is nagyobb mértékben ragaszkodnak eredeti állapotukhoz. Felekezeti hűség szempontjából nézve tehát úgy tűnik, hogy a többség hű az eredeti felekezetéhez, s ez még inkább érvényes a szlovákokra, mint a magyarokra. Az eredeti felekezetüket elhagyók csoportját nézve viszont a magyarokat egyértelműen a lemorzsolódás, a felekezet nélkülivé válás, a szlovákokat pedig inkább a csere, a más felekezettel való azonosulás jellemzi.

S kiből tevődnek össze a jelenlegi felekezeti csoportok? A magyarok esetében a jelenlegi római katolikusok 99%-a az eredeti római katolikusokból, 1%-uk pedig volt felekezet nélküliekből regrutálódik. A reformátusok 95,5%-a eredetileg is református volt, 2%-uk római katolikus, a többiek görög katolikusok és felekezet nélküliek. A jelenlegi evangélikusok eredetileg is mind evangélikusnak, a jelenlegi görög katolikusok mind görög katolikusnak voltak kereszteleve.

A szlovákok esetében a római katolikusok 97%-a eredetileg is római katolikusokból, valamint reformátusokból, görög katolikusokból és felekezet nélküliekből tevődik össze. A reformátusok 97%-a reformátusnak, 7%-a evangélikusnak keresztelevekből áll. A jelenlegi evangélikusokat eredetileg is evangélikusok alkotják. A görög katolikusok 85%-a görög katolikus volt, 15%-ukat eredetileg római katolikusnak keresztelték.

A jelenlegi felekezeti tagság mind a magyarok, mind a szlovákok esetében túlnyomórészt a születéskor kapott, tehát az eredeti felekezeti identitásból táplálkozik, vagyis azoknak a fiataloknak a többsége, akik ma valamelyik felekezettel azonosulnak, eredetileg is ugyanannak a felekezetnek voltak a tagjai. Emellett elenyésző számban megtalálhatók köztük más felekezetek volt tagjai és eredetileg felekezet nélküliek is.

A jelenleg felekezet nélküliek csoportja lényegesen különbözik az előbbieken ismertetett felekezeti csoportoktól. Ugyanis a jelenleg felekezet nélküli magyarok elsősorban nem a születésükkor felekezet nélküliekből tevődnek össze. A magyar felekezet nélkülieknek csupán 42%-a nem tartozott eredetileg egyetlen vallási közösséghez sem. 44,7%-ukat eredetileg római katolikusnak, 9,3%-ukat reformátusnak, a többieket evangélikusnak és görög katolikusnak keresztelték. A szlovák felekezet nélküliek 66%-a eredetileg is az volt, 29,6%-a római katolikus, a többiek ugyancsak evangélikusok és görög katolikusok. Ez újfent alátámasztja a már jelzett összefüggést, hogy a magyarok kevésbé hűek eredeti felekezetükhöz, mint a szlovákok, s ha lemorzsolódnak, akkor leginkább az jellemző rájuk, hogy felekezet nélkülivé válnak. Míg a szlovák felekezet nélküliek csoportja 34%-ban regrutálódik volt felekezeti tagokból, a magyar felekezet nélküliek 60%-át – vagyis a szlovákoknak csaknem a dupláját – a lemorzsolódott felekezeti tagok alkotják.

2.2. Ideológiai önbesorolás

A témát két szempontból, a vallásosság és a hit szempontjából közelítjük meg. Vallásosnak lenni azt jelenti, hogy aktívan vagy passzívan tagjai vagyunk egy vallási-kulturális rendszernek. Hívónek lenni pedig azt, hogy a hit tárgyához egyfajta szemé-

lyes viszonyt alakítunk ki. Aki vallásosnak tartja magát, tarthatja magát egyúttal hívőnek is. De a kettő nem minden esetben fedi egymást.

2.2.1. Vallásosság

A vallásosság vizsgálatánál elsősorban arról van szó, hogy a megkérdezettek vallásosnak vagy nem vallásosnak tartják-e magukat, másodsorban pedig arról, hogy milyen módon vallásosak. Vallásosság szempontjából három nagy csoportról beszélhetünk: a vallásosak, a nem vallásosak és a határozatlanok csoportjáról (akik nem tudják megmondani, hogy vallásosak-e vagy sem). További szempont a felekezeti hovatartozás és az ideológiai önbesorolás viszonya. Hiszen a magát felekezetbe soroló egyén nem okvetlenül kell, hogy vallásosnak (hívőnek) tartsa magát, s a felekezet nélküli is lehet vallásos (hívő).

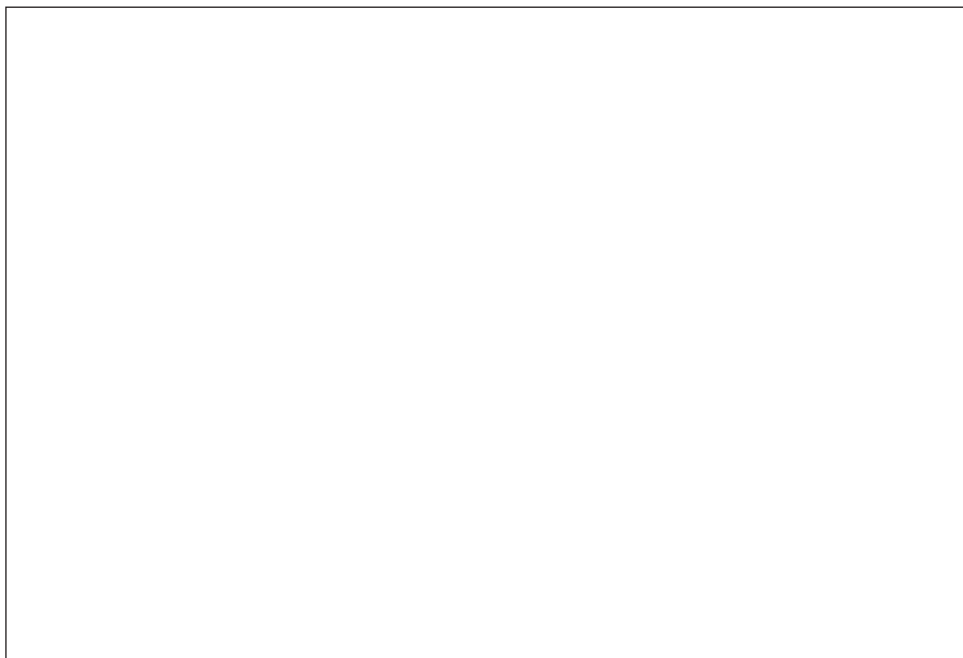
Azonban a vallásosak sem alkotnak homogén csoportot. A *Mozaik 2001* alapján két fő csoportot különböztethetünk meg: az egyházasan vallásosakat, akik az egyház tanítását követik és a maguk módján vallásosakat. Az utóbbi a „szinkretista, személyesen döntő, de csak átmeneti döntéseket hozók tábora, ez a típus a vallásosságát nem tudja/nem akarja intézményesíteni” (Hegedűs 1998). A maguk módján vallásosakat épp az jellemzi a legjobban, hogy nem lehet őket egyértelműen jellemezni, de egy dolog azért biztos: elutasítják az egyházak tanítását.

Mindkét nemzetiségnél, de főleg a magyaroknál a vallásosak¹⁰ dominálnak (magyarok 72%, szlovákok 57%). Őket nagyságrendileg a nem vallásosak követik (magyarok 17%, szlovákok 28%), s a határozatlanok vannak a legkevesebben (magyarok 11%, szlovákok 15%). Hasonlítsuk össze ezeket az adatokat az előző fejezetben ismertetett felekezeti hovatartozással: a magyar fiatalok háromnegyede, a szlovák fiatalok 68%-a azonosul jelenleg valamelyik felekezettel, vagyis a vallásos magyarok 3%-kal, a vallásos szlovákok 11%-kal vannak kevesebben. Tehát a felekezeti tagsághoz képest mindkét nemzetiségnél kisebb a magukat vallásosnak tartók csoportja.

A vallásosság szoros összefüggést mutat a felekezeti tagsággal abban az értelemben, hogy a felekezeti tagok vallásosabbak a felekezet nélkülieknél, s fordítva is igaz, hogy a felekezet nélküliekre lényegesen jellemzőbb a vallás elutasítása.

Felekezeti hovatartozás szerint (6. ábra) a magyar görög katolikusok a legvallásosabbak (95%), a szlovák görög katolikusok és a szlovák evangélikusok a legkevesbé vallásosak (65%). Jól látható, hogy mind a négy felekezet esetében a magyarok vallásosabbak, mint a szlovákok. Amennyiben csak a felekezeti tagokat vizsgáljuk, akkor a magyar felekezeti tagok 88%-a, a szlovák felekezeti tagok 78%-a vallásos.

6. ábra. A vallásosak és nem vallásosak részaránya az egyes felekezetekben

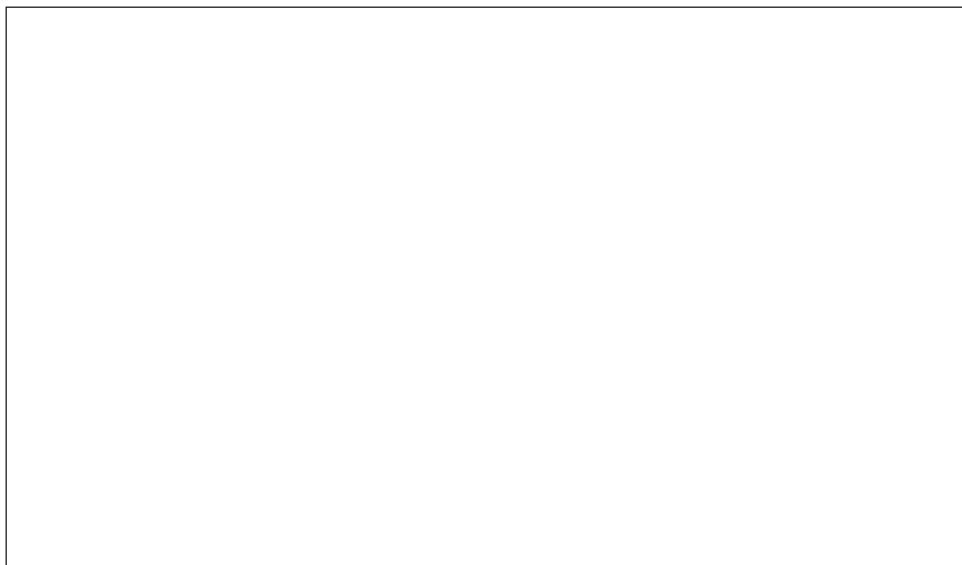

De a felekezet nélküliek is említést érdemelnek. Ahogy a felekezethez tartozó nem kell, hogy vallásos legyen, a felekezeten kívüli sem törvényszerűen ateista. Mintánkban a felekezet nélküliek többsége ugyan nem vallásos, de vannak köztük vallásosak is: a magyar felekezet nélküliek közül csaknem minden negyedik, a szlovákok közül csaknem minden tizedik annak tartja magát. A határozatlanok részaránya 8 és 21% között mozog, a magyar római katolikusoknál a legalacsonyabb, a szlovák görög katolikusoknál a legmagasabb, s mind a négy felekezet esetében a szlovákoknál jóval magasabb (6. ábra). Összehasonlítva a két nemzetiséget tehát újfent kidomborodik a magyarok nagyobb mértékű vallásossága. Vagyis a magyarok nemcsak felekezeti tagságban múlják felül a szlovákokat, hanem abban is, hogy többen tartják magukat vallásosnak. Ugyanakkor a vallás elutasítása és a határozatlanság jellemzőbb a szlovákokra, mint a magyarokra.

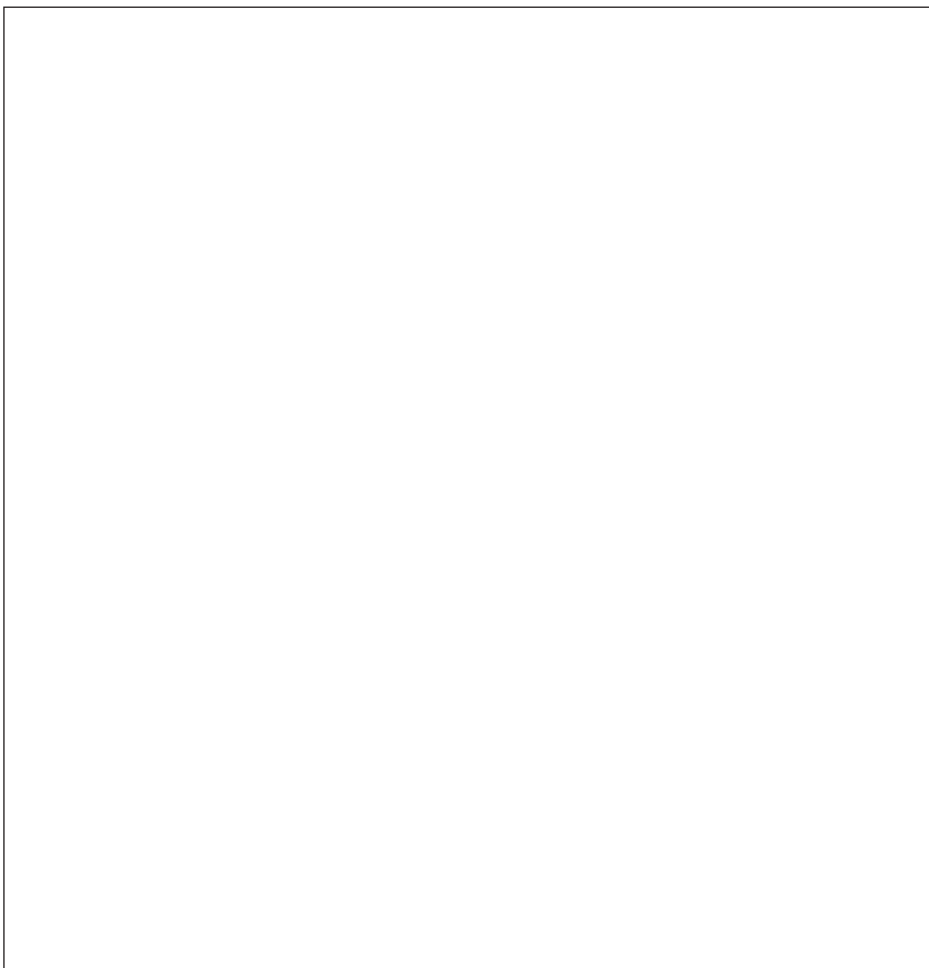
De mit jelent ez a vallásosság? Az egyház tanításának követését vagy inkább a vallás saját szájához való igazítását? E kérdések vizsgálatakor érdekes összefüggések tárulnak a szemünk elé (7. ábra).

Először is azt látjuk, hogy a vallásosság két típusa – az egyház tanítása szerinti és a maga módján történő vallásosság – közül nemzetiségtől és felekezeti hovatartozástól függetlenül az utóbbi jellemző.

7. ábra. Vallásosság szerinti önbesorolás

De a szlovák vallásosaknál – akik valamennyi felekezetben és a felekezet nélküliek között is kevesebben vannak, mint a magyarok –, bár úgyszintén a maga módján vallásosság dominál, több az egyház tanítását követő, mint a magyar vallásosak között (8. ábra). Ha csak a felekezeti tagságot vesszük alapul, akkor még markánsabb az eltérés, ugyanis a magyar felekezeti tagság kétharmada, a szlovák felekezeti tagok fele vallásos a maga módján. Vagyis a magyarokra minden szempontból nézve jellemzőbb a lazább, „civilebb” vallásosság, mint a szlovákokra, akik úgyszintén leginkább a maguk módján vallásosak, de a magyarokhoz képest nagyobb az „egyházias mag”-juk (Rosta 2002, Krivý 2001).

8. ábra. A vallásosság szerinti önbesorolás felekezeti bontásban

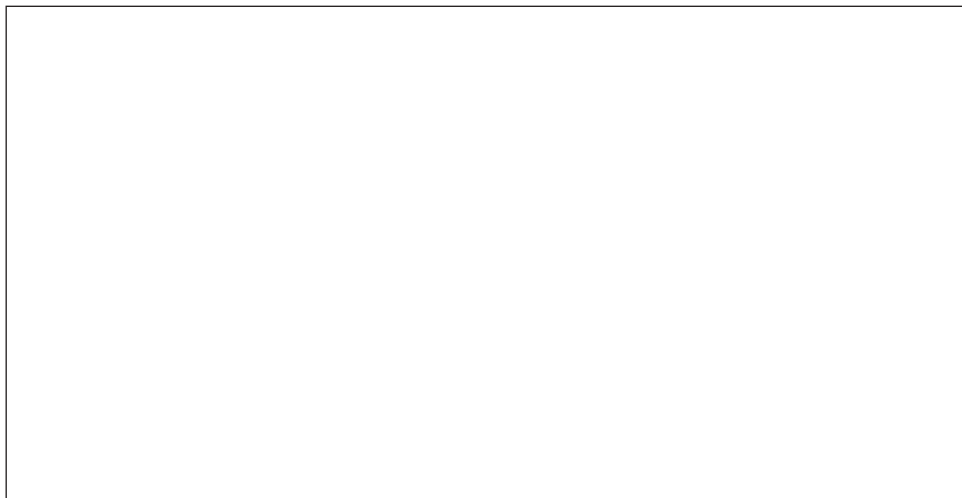
Ezek az összefüggések a felekezetelhagyással együtt az egyházak térvesztéséről tanúskodnak. Hiszen egyik oldalon csökken a felekezeti tagság és gyarapszik a felekezet nélküliek tábora, a másik oldalon a felekezeti tagok többsége – s ez inkább a magyarokra jellemző – nem követi egyháza tanítását. Vagyis a maguk módján vallásos római katolikusok, reformátusok, görög katolikusok és evangélikusok tulajdonképpen csak formális tagjai egyházuknak. Ha e megállapítást vesszük alapul, akkor elmondható, hogy bár a felekezethez tartozás és a vallásosság szempontjából a magyarok vannak többen, őket egyértelműen a vallásosság szabadabb formája jellemzi. A szlovákoknál sem az egyházhoz hű vallásosság dominál, de sokkal inkább jelen van, mint a magyaroknál.

2.3. Hisz-e Istenben?

Az istenhitet egy olyan kérdéssel vizsgáltuk, amelynek hat válasza az Isten létezéséről való szilárd meggyőződéstől egészen a hitetlenségig terjedt. Mindegyik válasz-

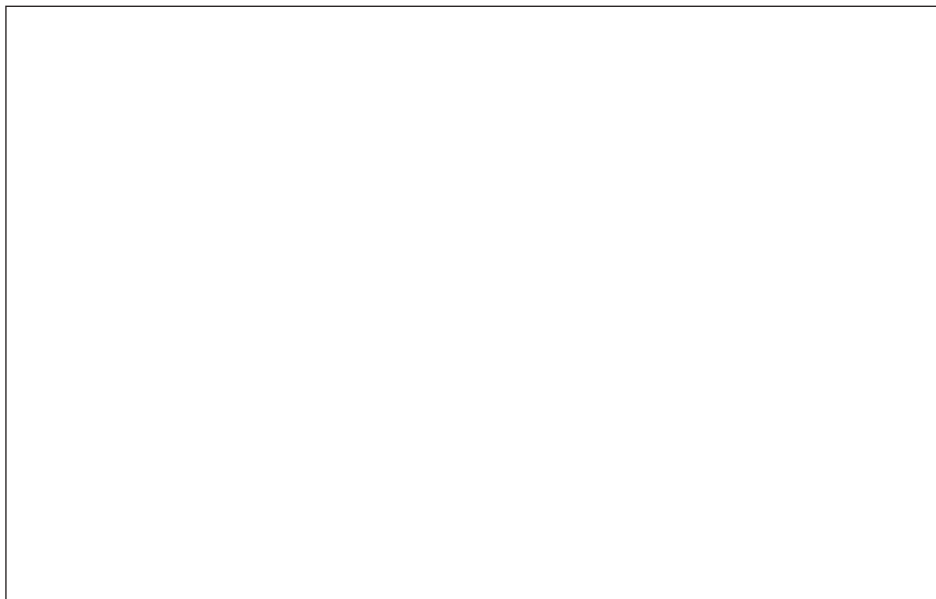
nek megvan a súlya és az értelme, de az áttekinthetőség kedvéért összevontam őket, s így a megkérdezettek három csoportja kristályosodott ki: szilárd hitűek, ingadozók és nem hívők¹¹ (9. ábra).

9. ábra. Az istenhit szerinti megoszlás

A magyar fiatalok között csaknem minden második ingadozó. Nagyjából minden harmadik szilárdan hisz, minden negyedik pedig nem hisz. A szlovák fiatalok megoszlása egyenletesebb. Bár a hitetlenek és az ingadozók aránya csaknem azonos, a nem hívők vannak többen, s a szilárd hitűek a legkevesebben. A magyarokra tehát inkább az ingadozás és a szilárd hit jellemző, míg a szlovákokra inkább a hitelenség és az ingadozás. Mindezt leegyszerűsítve úgy foglalhatjuk össze, hogy a magyarok pozitívabban viszonyulnak az istenhithez, mint a szlovákok.

A vallásosság elemzésénél láttuk, hogy a magyarok 72%-a, a szlovákok 57%-a vallásosnak tartja magát. Szilárd istenhite azonban sokkal kevesebbnek van. A vallásosság tehát nem okvetlenül jelent istenhitet, legalábbis nem annak meggyőződé- ses formáját. De hogyan függ össze az istenhit és a vallásosság (10. ábra)?

10. ábra. Az istenhit szerinti csoportok vallásossága:

A szilárd hit együttjár a vallásossággal: a szilárdan hívó magyarok és szlovákok 1-2% híján mindannyian vallásosnak tartják magukat. A vallásosság formái közül a szilárd hitűekre inkább az egyházas vallásosság jellemző – főleg a szlovákokra (magyarok 54%, szlovákok 62%). De nem elhanyagolható a maguk módján vallásosak részaránya sem (magyarok 44%, szlovákok 37%).

Az ingadozó hitűek is nagyrészt vallásosak (magyarok 82%, szlovákok 72%), de ők inkább a maguk módján (magyarok 77%, szlovákok 61%), s csak kevésbé az egyház tanítása szerint. A nem hívők többsége nem is vallásos, de aránylag sok közöttük a maguk módján vallásos (minden ötödik hitetlen magyar és minden tizedik hitetlen szlovák a maga módján vallásosnak tartja magát)¹². Az ingadozó hitűek és a nem hívők között egyben sok a határozatlan, aki nem tudja, hogy vallásos-e vagy sem.

A hit és a vallásosság összekapcsolódása még inkább megnyilvánul az egyházi-
asan vallásosak és a maguk módján vallásosak csoportjának összetételében. Míg az egyház tanítása szerint vallásos magyarok és szlovákok négyötöde hívő is egyben, a maguk módján vallásosak között már az ingadozó hitűek dominálnak.

2.4. Vallási szertartások látogatása

Ez a kérdés a vallás rituális dimenzióját érinti. A 7. táblázatból kiderül, hogy a fiatalok többsége rendszertelenül vagy egyáltalán nem jár templomba. Amennyiben rendszeresnek a heti és havi templombajárást tekintjük, akkor ez a fiatalok egyharmadára jellemző. Ezen belül több szlovák jár hetente templomba, mint ahány magyar. A rendszeres templombajárók mellett nagyjából minden harmadik magyar és minden negyedik szlovák vesz részt évente legalább egyszer vallási szertartáson. A töb-

biek nem járnak. Összehasonlítva a magyarokat és a szlovákokat, két különbség látható: 1. bár a rendszeres templombajárók részaránya a két nemzetiségen belül azonos, a szlovákok közül többen járnak hetente, mint a magyarok közül, ugyanakkor (2.) a szlovákok között magasabb a templomba soha nem járók részaránya.

7. *táblázat.* Milyen gyakran jár templomba?

A vallásosság és a hit különböző formái mindkét nemzetiség esetében szoros összefüggést mutatnak a templombajárás gyakoriságával (8. táblázat). Leggyakrabban az egyházasan vallásosak járnak templomba, ezzel szemben a maguk módján vallásosak, határozatlanok és a nem vallásosak körében egyre ritkább a rendszeres templombajárás. Ugyanez érvényes a hívők különböző csoportjaira is. Leginkább a szilárd hitűekre jellemző a rendszeres templombajárás, legkevésbé a hitetlenekre.

8. *táblázat.* A rendszeresen templomba járók aránya az egyes csoportok körében

2.5. A vallásosság típusai

Aki korábban esetleg úgy gondolta, hogy a vallásosság a társadalom egyszerűbb és aránylag könnyedén behatárolható jelenségei közé tartozik, e sorokig eljutva már bizonyára minden illúzióját elvesztette. Hiszen a felekezeti hovatartozás, a vallásosság, a hit és a templomba járás különböző formáiról, gyakoriságáról és a mutatók kombinációiról kaptunk képet, s egyben azt is láttuk, hogy a vizsgált dimenziók ugyan összefüggnek, de ez korántsem jelenti azt, hogy minden esetben egymásból következnek. S e sokszínűségen elgondolkodva az olvasóban talán önkéntelenül felmerül a kérdés: egyáltalán meddig beszélhetünk vallásosságról?

Ez természetesen attól függ, mit értünk vallásosság alatt. Amennyiben a hagyományos, azaz egyházas vallásosságot, amely feltételezi a vizsgált dimenziók logikus egymáshoz illeszkedését¹³ – pl. akit katolikusnak kereszteltek, az élete végéig katolikus marad, egyháza tanítása szerint vallásos, hisz Istenben és hetente legalább egyszer elmege misére –, akkor csak a fiatalok egy része tekinthető vallásosnak, s úgy tűnhet, hogy a vallásosság hanyatlóban van. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a hagyományos formán kívül létezhetnek a vallásosságnak egyéb formái is, amelyek épp a vizsgált dimenziók különböző kapcsolódásaiban nyilvánulnak meg, akkor elmondható, hogy a fiatalok többsége vallásos. Vallásosságuk több típusban ölt testet.

A szociológiában a vallásosság többféle tipológiája ismert¹⁴. Ezek elsősorban a típusalkotás kiindulópontját képező kérdésekben és a típusok megnevezésében különböznek. Az általam elemzett mutatók közül az istenhit és a templomlátogatás bizonyult a legmeghatározóbbnak. Ezekre alapozva a fiatalok vallásosságának három domináns típusa tárul a szemünk elé (9. táblázat).

Az első típus az egyházasan és hagyományosan vallásosak keveréke, ezért *egyházasan hagyományos típusnak* nevezem. Hordozói azok a fiatalok, akik szilárdan hisznek Istenben, rendszeresen járnak templomba, kivétel nélkül vallásosnak tartják magukat, többségük egyházasan vallásos, de vannak köztük maguk módján vallásosak is. Valamennyien meg vannak keresztelve, s jelenleg is felekezeti tagok. Elsősorban római katolikusok és reformátusok. Ebben a típusban nagyon enyhén, de mégis női főlény mutatkozik. A korcsoportok és az iskolai végzettség nem játszanak szerepet. Az egyházasan hagyományos vallásosság a magyarok és szlovákok 28%-át jellemzi. Ezen a típuson belül elkülöníthető még egy „egyházias mag”, amely abban különbözik a többiektől, hogy dominánsan katolikusokból és az egyház tanítása szerint vallásosakból áll, míg amazok inkább maguk módján vallásosak. A magyar fiatalok 13,4%-a, a szlovákok 15%-a tartozik ebbe az „egyházias mag”-ba¹⁵.

A második típus nevezhető *liberálisan vallásosnak* (magyarok 28%, szlovákok 18%). Ők ingadozó hitűek, templomba rendszertelenül járnak, de valamennyien felekezeti tagok és vallásosnak tartják magukat. A maguk módján vallásosak dominálnak közöttük (magyarok 82%, szlovákok 64%), s a szlovákok között az átlaghoz képest dupla a határozatlanok részaránya. Az egyházas vallásosság erre a típusra egyáltalán nem jellemző. A liberálisan vallásosak között mindegyik felekezet képviselteti magát, de az evangélikusok és a reformátusok vannak többségben. Ennek a típusnak a „magát” az ingadozó hitű, templomba rendszertelenül járó maguk módján vallásosak képezik (magyarok 21%, szlovákok 12%), akik között több a nő, mint a férfi (főleg a szlovákoknál). Részarányuk a magyar fiatalok körében korral növekszik (legfiatalabbak 17%, 20–24 évesek 21%, 25–29 évesek 28%)¹⁶.

A *nem vallásosak* alkotják a harmadik típust (magyarok 16%, szlovákok 32%). Nem hisznek Istenben, nem járnak templomba. Többségük felekezet nélküli (magyarok 81%, szlovákok 84%) és nem tartja magát vallásosnak (magyarok 71%, szlovákok 78%). Ennek a típusnak a kétharmadát mindkét nemzetiség esetében férfiak alkotják.

9. táblázat. A fiatalok vallásosságának típusai

Magyarázat:

+ a vizsgált dimenzió jelenléte; - a vizsgált dimenzió hiányzik vagy leggyengébb formájában van jelen; ? határozatlanok, ingadozók

A felsorolt típusokba összesen a magyar fiatalok 72%-a, a szlovák fiatalok 78%-a sorolható be. A többiek, azaz nagyjából minden negyedik magyar és szlovák fiatal, a vizsgált dimenziók különböző egyéb kombinációiban megnyilvánuló vallásosság hordozói. Ez a vallásosság mindenképpen a két ellenpólus, tehát az egyházas vallásosság és a nem vallásosság közötti variációkat jelenti.

Befejezés

Összehasonlítva a magyar és a szlovák fiatalok vallásosságát a következőket szögezhetjük le:

1. A bevezetőben ismertetett felekezeti statisztikák a vallásosságnak csak nagyon tág keretét képezik, amely a gyakorlatban sokféle tartalommal töltődik meg. Csak a felekezetek szintjén maradván azonban elmondható, hogy a vizsgált populáció vagy hű marad az eredeti felekezetéhez, vagy elhagyja azt, és felekezet nélkülivé válik. A felekezetek közötti csere minimális, és inkább csak a szlovákoknál tapasztalható. Az ún. új vallási mozgalmakhoz való átpártolás egyáltalán nem jellemző.
2. A vizsgált dimenziók alapján a magyarok vallásosabbak a szlovákoknál. A vallás elutasítása és a határozatlanság a szlovákokra jellemzőbb.
3. Mind a magyarok, mind a szlovákok között kisebbséget képeznek az egyházián vallásosak, tehát azok, akiket a köznyelv erősen vallásosnak nevez. Ugyanakkor ez az egyházas mag a szlovákok esetében nagyobb.
4. A magyarok 28%-a és a szlovákok 22%-a az ismertetett típusoktól különböző, valamiféle átmeneti típus(oka)t alkot, vagyis a fiatalok többségét tekintve nem igaz, hogy egyházián vallásosak, de az sem, hogy nem vallásosak. Feltételezhető, hogy leginkább a Lambert által kulturális kereszténységnek nevezett állapot jellemző rájuk, ami bizonytalan hittel és gyenge vallásgyakorlattal jár (Rosta 1998), s ez az egyházaktól mint vallási tekintélytől való tudatos elszakadás következménye. E fiatalok számára a kereszténység nem igazán vallásos, hanem inkább a „vallásosságtól függetlenedő kulturális önértelmezés” (Tomka 1996). Ugyanakkor nem tekinthető teljes mértékben profán kulturális önbesorolásnak sem, hiszen az érintettek vallásosnak tartják magukat.

Felhasznált irodalom

- Bunčák, Ján 2001. *Religiozita na Slovensku: stredoeurópsky rámeč. Sociológia*, 2001/1, 47–71. p.
- Földvári Mónika–Rosta Gergely 1998. A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle*, 1998/1, 127–137. p.
- Gereben Ferenc 1993. Értékrend, identitástudat, olvasás. In *A magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest, Közép-Európa Intézet, 9–71. p.
- Glock, Y. Charles (ed.) 1973. *Religion in sociological perspective*. Belmont, Wadsworth.
- Glock, Y. Charles–Stark, Rodney 1965. *Religion and Society in Tension*. Chicago, Rand McNally.
- Hegedüs Rita é. n. *A vallásosság kérdése Magyarországon nemzetközi és magyar kutatások eredményeinek tükrében*. <http://www.mtapti.hu/mszt/19981/hegedus.htm>

- Jurčová, Danuša a kol. 2004. *Demografická charakteristika obvodov SR 1996–2003*. Bratislava. <http://www.infostat.sk/vdc/pdf>
- Krivý, Vladimír 2001. Hodnotové orientácie a náboženské prejavy slovenskej verejnosti v 90. rokoch. *Sociológia*, 2001/1, 7–47. p.
- Kvasničková, Adela 2003. Náboženský život. In *Slovensko v deväťdesiatych rokoch*. Bratislava, 267–309. p.
- Třížik, Miroslav 2001. Mutácie náboženstiev v globalizovanom svete. *Sociológia*, 2001/1, 118-123. p.
- Tomka Miklós é. n. *A felekezeti struktúra változása Kelet- és Közép-Európában*. <http://www.mtapti.hu/mszt/19961/tomka.htm>
- Tomka Miklós é. n. *Vallásszociológia*. http://www.fil.hu/uniworld/vt/szoc/tomka_1.htm
- Szabó A.–Bauer B.–Laki L.–Nemeskéri I. szerk. 2002. *Mozaik 2001*. Gyorsjelentés. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

Jegyzetek

1. A pozsonyi Komenský Egyetem Religionisztika Tanszéke az egyetlen kivétel, de ez nem speciálisan vallásszociológiai műhely.
2. EVS (European Value Study – 1991, 1999), ISSP (International Social Survey Programme, Vallás modul – 1998), Aufbruch (Isten a kommunizmus után – 1998), valamennyi kutatás a szlovákiai felnőtt lakosságra fókuszált, így a magyarokat is tartalmazza, természetesen csak százalékarányuknak megfelelően.
3. Az említett kutatások magyarokra vonatkozó adatainak feldolgozása eddig még nem történt meg (de már elkezdődött!).
4. A felekezeti hovatartozás valójában szélesebb kategória, mint a deklarált vallásosság, ami épp a *Mozaik 2001* esetében jól magyarázható. Ugyanis a deklarált vallásosság az aktuális felekezeti hovatartozást fejezi ki az egyén önbesorolása alapján. A felekezeti hovatartozás viszont nem okvetlenül önbesorolás eredménye, pl. a születés utáni felekezeti hovatartozás sem az. A deklarált vallásosság és a felekezeti hovatartozás fedheti egymást (ha valaki születésekor és jelenleg, az önbesorolás alapján is ugyanannak tartja magát), de különbözhet is (pl. születésekor római katolikusnak keresztelték, de most felekezet nélkülinek vallja magát). Amennyiben viszont csak az aktuális felekezeti hovatartozást vizsgálánk, mindkét kifejezés helytálló lenne.
5. A felekezeti szerkezet a vizsgált népesség felekezeti hovatartozás alapján történő megoszlása.
6. A négy felekezet tagjai és a felekezeten kívüliek mellett az egyéb felekezetek tagjai (zsidók, pravoszlávok, adventisták, baptisták, unitáriusok, egyéb) összesen alig 1%-ot tettek ki, ezért velük a továbbiakban nem foglalkozom.
7. Az ábra nem tartalmazza azokat, akik nem válaszoltak, továbbá az egyéb felekezetekhez tartozókat.
8. A korcsoportokat a kutatás időpontjához, tehát 2001-hez viszonyítva kell értelmezni. Ma, azaz 2005-ben valamennyi korcsoport négy évvel idősebb. A félreértések elkerülése végett azonban maradok az eredeti megjelölésüknél.
9. Természetesen nem a válaszadók, hanem a szülői nemzedék elvállaltalanodásának egyik mutatója, hiszen ők döntöttek arról, hogy megkereszteltetik-e a gyermeküket vagy nem. Tehát ez egyfajta intergenerációs felekezeti mobilitás.
10. A vallásos és nem vallásos kifejezést úgy kell érteni, hogy „magukat vallásosnak tartók” és „magukat nem vallásosnak tartók”, vagyis még egyszer hangsúlyozom, hogy itt önbesorolásról, nem pedig egy kívülről származó címkéről van szó.
11. A szilárd hitűek biztosak Isten létezésében. Az ingadozók hol hisznek, hol nem, kétségek gyötrik őket Isten létezését illetően. A nem hívők elutasítják Isten létezését.

12. Ez is jelzi a „maga módján vallásos” kategória képlékenységét és gyenge magyarázóerejét. Hiszen a maga módján vallásosság éppúgy megjelenik az istenhívók között is, mint az istentagadók között. Ez persze kétféleképpen is magyarázható: a kategória annyira tág, hogy képes összesíteni a két diametrálisan különböző csoport – az istenhívók és az istentagadók – közötti különbséget, vagy pedig a két csoport éppen ezen az egy ponton kapcsolódik egymáshoz. Jelen pillanatban azonban mindez merő filozofálás, amire nincs válasz, mivel az említett kategória nem volt kellőképpen operacionalizálva, s így nem tudjuk milyen tartalmakkal töltötték meg a válaszadók.
13. Ez felekezetenként eltérő lehet.
14. Pl. hitvalló keresztények – kulturális keresztények – világi humanisták (lásd Földvári–Rosta 1998), egyházasan vallásos – hagyományosan vallásos – liberálisan vallásos – vallásilag közömbös – nem vallásos (lásd Bunčák 2001).
15. A felnőtt lakosságon belül 38%-ban (Krivý 2001, 14), illetve 16%-ban (Bunčák 2001, 65) határozták meg az egyházasan vallásosak részarányát. A különbség abból is ered, hogy a két kutató más-más mutatókat vett alapul.
16. A liberálisan vallásosak részaránya a felnőtt lakosságban 16,4%, a nem vallásosaké 16% (Bunčák 2001, 65).

Zsuzsanna Lamp
Youth of Southern Slovakia and Religion

Comparing the data of the two last population censuses three important changes can be seen: 1. first of all the rate of those respondents who had not answered the question on religious denomination substantially dropped from 17% to 3%; consequently (2.) the rate of those who classify themselves to one of the denominations increased to 84% (this increase is striking mainly in case of Roman Catholics) ; (3.) at the same time there were more respondents with no denomination.

These changes are fundamentally connected with the loosening of social climate after 1989 (who due to several reasons did not want or did not dare to confess themselves before, although in 2001 classified themselves to a denomination). Although it was proved that the increase of the number of people with religious denomination is one of the forms of the manifestations of social conformity, that the most simply could be interpreted that it is fashionable, and in certain cases it is an interest to be religious.

Comparing the religiousness of Hungarian and Slovak youth the following can be stated: 1. denomination statistics mentioned in the introduction form only a very wide frame of religiousness that is in practice filled with various content. Although remaining only on the level of denominations we can state that the examined population either remains to its original denomination, or leaves it and becomes of no denomination. Change between denominations is minimal and is experienced mostly in the case of Slovaks. Changing sides to so-called religious movements is not characteristic at all. 2. According to the examined dimensions the Hungarians are more religious than Slovaks. Rejecting religion and uncertainty is characterised for Slovaks. 3. Both between Hungarians and Slovaks those form the minority who are strongly believed to be religious (church religion). At the same time there are more such people in the case of Slovaks. 4. 28% of Hungarians and 22% of Slovaks from the introduced types form a certain transitional type(s), that is considering the majority of youth it is not true that they are church religious, but even that they are not religious.

We can assume that they can be mainly characterised by the state named by Lambert cultural religiousness that means uncertain faith and weak practice of the religion and that is the consequence of conscious separation from church as religious authority. For these young people Christianity is not truly religious, rather a cultural self-interpretation independent from religion. At the same time, it can not be viewed entirely as a profane cultural self-classification, since these people consider themselves religious.

A szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységek végzésének joga – elmélet és gyakorlat

GÁBOR HULKÓ

The right of freely executable trades with notification duty – theory and practice

334.74:339.13.025.3

338.246.025.3

freely executable trades with notification duty, handicraft trades with notification duty, trades requiring professional qualification with notification duty, licensed trades, the trades licensing act, trade licence, legal regulation

A szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenység létének három alapvető státusza különböztethető meg: 1. a szabad iparostevékenységhez való jogosultság keletkezéséhez; 2. a szabad iparostevékenység végzéséhez, valamint a vele járó jogokhoz és köteleességekhez; 3. a szabad iparostevékenység mint jogosultság megszűnéséhez kapcsolódnak.

A dolgozat elsősorban a szabad iparostevékenység első aspektusát kívánja vizsgálni, mely egyben talán a legösszetettebb, eddig feldolgozatlan területe e kérdésnek. Maga a szabad iparostevékenység végzéséhez való jogosultság létrejötte jogelméleti szempontból hasonlóan elhanyagolt, mint az egyéb olyan jogi kérdések, melyek épp nem élveznek politikai aktualitást, bár így lehetőség nyílik egy tényszerű jogi érvelésre, melyet különben sokszor elnyom a demagóg (ill. nem szakavatott) politikai érvelés. Ebben a tekintetben megjegyzendő, hogy mint a legtöbb jogi kérdés, sajnos az iparostevékenység végzésének kérdése sincs alaposan feldolgozva. Az, hogy esetleg jogi viták tárgyává váljon, teljesen utópisztikus elképzelésnek tűnik jelen pillanatban. Köszönhető ez többek közt azon koordinálatlan iskolaügyi és egyetemi reformoknak, melyek minimálisra csökkentették, ill. ellehetetlenítették oly összefüggésű tudományos jogi diskurzus kialakulását, mely minden európai országban természetes és nélkülözhetetlen része a jogi kultúrának és gyakorlatnak.

Általános fogalmak

Társadalmunk elidegeníthetetlen részei a vállalkozások és a vállalkozói gondolkodás. Minden, akár megalapozott, akár megalapozatlan kritika ellenére a vállalkozói szellemiség is központi helyet tölt be a szlovák társadalom és a szlovákiai magyar kisebbség életében. E civilizációs tény jogi kultúránk is tükrözi, s így a szlovák jogrend egyik központi normarendszerét a vállalkozások szabályozását tartalmazó jogi normák összessége képezi. A vállalkozásokat szabályozó jogi normák egyike az iparostörvény (zákon č. 455/1991 Zb. o živnostenskom podniku [živnostenský zákon] a továbbiakban csak „törvény”), mely az ún. iparostevékenységeket (živnos-

ti) szabályozza, s melyek a legtöbb vállalkozás tevékenységi körének alapját képezik. Az iparostörvény hatályát a 2., 3. és 4. §-ban szabályozza, s így az elképzelhető tevékenységek körét két fő csoportba lehet osztani, mégpedig az *ipartörvény hatálya alá eső tevékenységekre* és az *egyéb tevékenységekre*. Az iparostörvény szabályozza és meghatározza, mely vállalkozásokhoz milyen engedélyekre van szükség, illetve milyen üzleti tevékenységekhez milyen jogosítványok kellenek. A törvény saját hatályát úgy szabja meg, hogy pozitívan és tételenként felsorolva definiálja azokat a tevékenységeket, melyek hatálya alá esnek és azon tevékenységeket is, melyek nem. Így többféle értelmezésre nem nyílik lehetőség. Azon tevékenységek körébe, melyek nem tartoznak az ipartörvény hatálya alá, több alcsoportot sorol, mint például az ún. szabad hivatások¹ vagy a különös törvények által szabályozott gazdasági tevékenységek². Ezen tevékenységek végzését és a kellő jogosítványok megszerzését külön törvények szabályozzák. Az ipartörvény hatálya alá így összesen négy vállalkozás köre esik: szabadon gyakorolható bejelentésköteles tevékenységek, kisipari bejelentésköteles tevékenységek, szakképesítéshez kötött bejelentésköteles tevékenységek és a koncessziós tevékenységek:

1. *Szabadon gyakorolható bejelentésköteles tevékenységek* (ún. „ohlasovacie živnosti volné”); bejelentésükhöz kizárólag az ún. általános feltételek teljesítése szükséges, melyek a 18. életév betöltése, cselekvőképesség és a büntetlenség³, amennyiben más akadály (iparostörvény 8. §) nincs az ipar végzésének.
2. *Kisipari bejelentésköteles tevékenységek* (ún. „ohlasovacie živnosti remeselné”), melyek bejelentéséhez és végzéséhez az általános feltételek és ún. különös feltételek⁴ teljesítése szükséges. Tartalmilag olyan tevékenységekről van szó, mint például az autószerelés, óraművesség, hentes, pék, sörgyártás, kőművesmunkák, vendéglátóipari egységek üzemeltetése és egyéb. A különös feltételek teljesítése a megfelelő iskolai végzettség felmutatásával bizonyítandó. Az iparostörvényhez csatolt 1. függelékben található tételes felsorolásuk.
3. *Szakképesítéshez kötött bejelentésköteles tevékenységek* (ún. „ohlasovacie živnosti viazané”), melyek bejelentéséhez és végzéséhez az általános feltételek mellett különös feltételek teljesítése szükséges, melyek tételes listáját az ipartörvényhez csatolt 2. függelék tartalmazza. Ebbe a csoportba olyan tevékenységek tartoznak mint pl. gázzal és villannyal kapcsolatos munkák végzése, építési munkák, autósiskola, pszichológiai tanácsadás és egyéb. A különös feltételek teljesítése általában a megfelelő iskolai végzettség mellett egyéb feltételek teljesítését is megkívánja, miközben a különös feltételek teljesítése minden esetben egy speciális törvényhez, ill. speciális törvényben megnevezett illetékes szerv jóváhagyásához, jogosítványához stb. kötött.
4. *Koncessziós tevékenységek* (ún. „koncesované živnosti”), melyek végzéséhez az általános feltételek mellett az iparostörvény által előírt egyéb feltételek teljesítése, néhány esetben iskolai végzettség és egyéb engedélyek felmutatása is szükséges. Az ide tartozó tevékenységeket és azok különös feltételeit a 3. függelék tartalmazza, mely olyan tevékenységeket nevez meg mint pl. fegyverekkel kapcsolatos szolgáltatások, úgy mint adásvétel, javítás; pénzváltói tevékenység; taxiszolgáltatás; temetők üzemeltetése és egyéb. Koncessziós tevékenység végzéséhez való jog igazolására a koncessziós levél (koncesná listina) szolgál, nem pedig iparlevél.

A szakképesítéshez kötött és koncessziós tevékenységek közti különbség elsősorban a teljesítendő általános és különös feltételek viszonyában mutatkozik meg, bár megjegyzendő, hogy elméletileg a jogosultság létrejöttének folyamata is eltérő.

A kérdés alaposabb megértéséhez nélkülözhetetlen a *közigazgatási aktus* fogalmának rövid jellemzése, mely a „közigazgatási tevékenység legjelentősebb formája”-ként van jellemezve (Průcha 1998, 267). A közigazgatás, illetve a köz szükségleteinek ellátása egyfelől állami és önkormányzati szervek rendszere (ún. szervezeti meghatározás), másfelől az ezen szervek által ellátott feladatok összessége (ún. funkcionális meghatározás). Minden közigazgatási szerv rendelkezik egy meghatározással, mely definiálja azon feladatok körét, melyeket kötelezően ellát⁵, valamint a megfelelő jogi eszközök meghatározásával (jogosítványokkal)⁶ ezen feladatok ellátásához. Az egyik ilyen eszköz az ún. *közigazgatási aktus*, melynek a jogtudomány alapvetően két formáját különbözteti meg, mégpedig a fogalom tágabb és szűkebb értelmében. Míg az előbb említett alatt a közigazgatási aktus összes formája értendő, függetlenül annak absztrakt vagy individuális jellegétől, addig az utóbbi fogalom csak az *individuális közigazgatási aktust* érti a közigazgatási aktus fogalmán. Amennyiben megmaradunk a fogalom tágabb értelménél, úgy közigazgatási aktusként értelmezendő a normatív közigazgatási aktus, mely a közigazgatási jogi normaalkotás végterméke, konkrétan (individuálisan) meg nem határozott címmel, egyoldalúan kiadva; az individuális jogi aktus, mely a közigazgatási szerv általi jogalkalmazás eredménye, konkrétan meghatározott címmel, egyoldalúan kiadva; valamint a belső közigazgatási aktus, mely az adott közigazgatási szerv belső hierarchikus berendezkedését hivatott működtetni és fenntartani.

Az iparostörvény szemszögéből különös jelentőséggel bír az individuális jogi aktus, mely egy adott (konkrét) személy jogi helyzetét szabályozza. Ebben az esetben a közigazgatási aktus mint *közigazgatási határozat* értendő, mely egyoldalú, felülről rendelt és individuálisan definiált határozat, mely közigazgatási jogviszonyt konstituál vagy deklarál. A közigazgatási szerv így kötelezettségeket és jogosultságokat határozhat meg természetes vagy jogi személyeknek, ezen személyek beleegyezése nélkül. Ahhoz, hogy kötelező érvényű legyen, a közigazgatási határozatot az arra jogosult szervnek kell kiadnia az előírt procedurális, formai és tartalmi követelmények betartása mellett.

A szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységek végzéséhez való jog keletkezése – gyakorlati és elméleti aspektusok

A tevékenység végzéséhez való jog kétféleképp értelmezhető: úgy, mint egy objektív és nem konkretizált, ill. individualizált jogi norma, illetve egy szubjektív jog, jogosultság, mely egy konkrét személyt illet meg. A továbbiakban értelemszerűen a előbb említett tartalommal foglalkozunk.

Az iparostörvény a 9., 10., 45–49. §-ban szabályozza az iparlevelek kiadásának materiális és procedurális feltételeit és folyamatát, miközben – elméleti szempontból – fontos különbséget tenni az iparlevél kiadása és a az ipartevékenység végzéséhez való jog (praktikusan: „iparjogosultság”) keletkezése közt, mely két különböző fogalom.

A szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységek (praktikusan: „szabad tevékenységek”) esetében az iparostevékenység végzési joga mintegy „látens” formában állandóan létezik, amennyiben az adott személy teljesíti az iparvégzés általános feltételeit. Ezen jog aktivizálásához azonban nem elegendő az adott szubjektum döntése, ezen döntését valamilyen formában a társadalom felé is ki kell nyilvánítania. Más szavakkal, amennyiben vállalkozni akar, fel kell hívnia magára a figyelmet, mely egy bejelentéssel történik az illetékes állami szervnél, hivatalnál. A bejelentés attól a pillanattól jogilag teljes – természetesen azzal a feltétellel, hogy a bejelentő teljesíti az összes általános feltételt – amikor az adott hivatal tudomására jut. Materiális bizonyítéka ennek a kiadott iparlevél, az illetékes szerv által. Az iparlevél igazoló jellegű és fontos megemlíteni, hogy kiadása nincs semmilyen hatással az iparostevékenység végzési jogához, mely már a bejelentéskor létrejön⁷. Az iparlevél kizárólag az illető személy szakmai képességeit igazolja, nem konstitutív jellegű, nem jogi körülmény⁸. Kijelenthető továbbá, hogy az iparlevelek kiadásának folyamata nem közjogi eljárás és az iparlevél kiadásának ténye nincs hatással az iparjogosultság keletkezésére. Ennyit az elméletről.

Gyakorlatban az iparlevél kiadásának pillanata egybeesik az iparostevékenységhez való jog keletkezésével, s így az iparlevelek kiadásának *procedurális* oldala kérdéses. Egyesítő vélemény, ill. törvényi szabályozás nélkül az iparlevelek kiadásának folyamata tisztázatlan volt a múltban is, s most is az. Ez annak a következménye, hogy a gyakorlatban az iparlevél kiadása feltétel az iparvégzés jogának keletkezéséhez, ami egy hibás konstrukció, ám a törvény ezen a ponton nem egyértelmű. Elsősorban arról van szó, hogy a *szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységek* végzéséről szóló jogosítvány bizonylata (ill. iparlevél) közigazgatási határozat-e és közigazgatási eljárásban van-e kiadva. A kérdést a hivatalok és a gyakorlat oly módon oldották meg, hogy az iparleveleket közigazgatási határozat formájában közigazgatási eljárásban adták ki annak ellenére, hogy az iparostörvény szövege sem akkor, sem most ezt a tényt nem támasztotta alá. Ráadásul, mint ahogy már említettük, a jogosultság keletkezésének pillanatát és az iparlevél kiadásának pillanatát is egybeolvasztották, tehát az iparlevél kiadásához kötötték a jogosultság keletkezését. Ezzel szemben a bejelenthető iparostevékenységek jogi konstrukciója olyan, hogy az iparostevékenység végzéséhez való jog *ex lege* keletkezik, kvalifikált bejelentés alapján, miközben az adott hivatal csupán tudomásul veszi ezt a tényt. Az iparostörvény a 10. §-ának 1. bek.-e *expressis verbis* meghatározza, hogy: „iparostevékenység végzéséhez való jog [...] bejelenthető iparostevékenységek esetében a bejelentés napjával keletkezik”⁹. Így amennyiben a hivatal nem fedez fel semmiféle hiányosságot a bejelentésben, annyiban az iparlevelet egyidejűleg a bejelentéssel, de legkésőbb hét nappal az írásbeli bejelentés kézbesítését követően kiadja, miközben az iparvégzéshez való jog már a bejelentés pillanatától létezik az iparostörvény 10. § 1. bek. a) betűje értelmében. Ha a bejelentés nem teljes, ill. hibás (47. § 6. bek.), akkor a hivatal felhívja a vállalkozót a bejelentés kiegészítésére, ill. a hibák kijavítására, miközben erre egy minimum 15 napos időtartamot határoz meg. Ez azt jelenti, hogy legalább ezalatt az időtartam alatt a hibás (hiányos) bejelentés is olyan következményeket vált ki, mint egy hibátlan. Amennyiben a bejelentő az adott időtartamon belül nem hárítja el a hibákat, akkor a törvény 47. §-ának 7. bek.-e értelmében a „hivatal megállítja”¹⁰ és beszünteti az eljárást, miköz-

ben nem világos, milyen eljárásról van szó, ha semmilyen nem lett megindítva. Ha abból a feltételből indulunk ki, hogy az iparleveleket közigazgatási eljárásban adják ki¹¹, akkor ellentétes következtetésekre jutunk. Az iparostörvény 71. §-a értelmében az iparostörvény által szabályozott közigazgatási eljárásokra a közigazgatási eljárásokról szóló törvény¹² (továbbiakban csak „KeT”) vonatkozik, amennyiben az iparostörvény nem tartalmaz más szabályozást. Abból kifolyólag, hogy az iparostörvény más szabályozást nem tartalmaz, következik, hogy az KeT általános szabályozását kell alkalmazni. A KeT 18. §-a 1. bek.-e értelmében a közigazgatási eljárás az ügyfél kérelmére vagy hivatalból indul meg. Esetünkben értelemszerűen csak az első lehetőség áll fenn a közigazgatási eljárás megindítására, elképzelhetetlen, hogy az adott hivatal „saját magától” valakinek vállalkozói engedélyt adjon ki, anélkül, hogy az illető kérelmezné. Amennyiben tehát az eljárás az ügyfél kérelmére indul meg, annyiban az a kérelem egyértelműen a bejelentés kell hogy legyen, és a bejelentés pillanata egyidejűleg a közigazgatási eljárás megkezdése is. Ebből következik aztán, hogy az iparlevelek közigazgatási határozat formájában vannak kiadva. Felmerül azonban a kérdés, hogy ha az iparostörvény 10. § 1. bek. a) betű értelmében az iparostevékenység végzéséhez való jog a bejelentés pillanatától fogva már létezik, akkor minek közigazgatási eljárást indítani? Látható, hogy a feljebb említett kiinduló feltétel esetén lehetetlenné válik az iparostörvény 10. § 1. bek. a) betű-jének alkalmazása. Másfelől, ha abból a feltételből indulunk ki, hogy az iparlevelek nem közigazgatási eljárásban vannak kiadva, és tartjuk magunkat a törvény 10. §-ához, akkor a 47. § alkalmazása válik értelmetlenné (ill. lehetetlenné), mivel ha az iparlevél nem közigazgatási eljárásban van kiadva, akkor nincs eljárás megindítva, amit be lehetne szüntetni. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a hivatalok tudatosan (vagy kevésbé tudatosan) figyelmen kívül hagynak egy paragrafust, miközben a 10. § 1. bek. a) betű hátrányára döntöttek a 47. § 7. bek. előnyére, hogy így azt gond nélkül tudják alkalmazni. Így az iparlevelek közigazgatási eljárásban vannak kiadva, és az iparlevél kiadásának pillanatával keletkezik a iparostevékenység végzéséhez való jogosultság is. A hivatalok erre a döntésre a következő megfontolások alapján juthattak:

– Amennyiben az iparjogosultság a bejelentés napjával keletkezne, reálisan elképzelhetők olyan körülmények, mikor a vállalkozó (bejelentő) a bejelentés után¹³ üzleteket köt, szerződéseket ír alá, azért mert jóhiszeműen abban a meggyőződésben van, hogy rendelkezik iparjogosultsággal. Közben a hivatal hiányosságokat fedez fel a bejelentésben, s a vállalkozó a hiányzó adatokat utólag fogja pótolni, miközben megeshet, hogy nem tesz eleget a 47. § 6. bek.-ében foglalt köteletségének és a bejelentés nem lesz teljes. Iparjogosultság tehát nem keletkezik, ám erre csak utólag derül fény, miután a bejelentő már kötött, ill. köthetett üzleteket, mint vállalkozó. Az ilyen esetben megoldatlan volna az ilyen kötelezettségek jogi státusza és könnyen elképzelhető, hogy harmadik személyek látnák kárát a bejelentő hanyagságának. Ha azonban a hivatalok azt az eljárást követik, hogy az iparjogosultság az iparlevél kiadásával együtt keletkezik, az ilyen esetek elkerülhetők.

– Ha elfogadjuk az elképzelést, hogy az iparlevél kiadásának folyamata nem közigazgatási eljárás, és az iparjogosultság ettől függetlenül keletkezik, akkor a 47. § 7. bek.-e értelmében megkülönböztethetünk *minimális*¹⁴ *feltételeket*, melyek nélkül a bejelentett tevékenység végzéséhez való jog nem jön létre, valamint *egyéb*¹⁵ *feltételeket*, melyek teljesítése nélkül a vállalkozáshoz való jog feltételesen létrejön. Egy-

értelmű, hogy minőségbeli különbség van az olyan bejelentés közt, mely nem tartalmazza pl. a vállalkozó címét, vagy az olyan mely nem tartalmazza a tevékenységi kör megjelölését. Gyakorlatban azonban, az iparlevelek kiadása szempontjából, ez a megkülönböztetés érdektelen, minekután az adott hivatal semmilyen körülmények közt nem adja ki az iparlevelet, míg a bejelentés hiányos, függetlenül attól mi hiányzik.

A feljebb kifejtett érvelés karöltve azzal a ténnyel, hogy iparostevékenység végzése iparlevél nélkül is elképzelhető (mint jogalap nélküli vállalkozás¹⁶), vezették a hivatalokat arra a döntésre, hogy az iparleveleket közigazgatási határozatként adják ki közigazgatási eljárásban, s az iparostevékenység végzéséhez való jog csak ezen közigazgatási határozat alapján keletkezzen. Így tehát az iparjogosultság keletkezése ahhoz a pillanathoz van kötve, mikor az adott vállalkozó az iparlevél tényleges birtokosává válik¹⁷, miközben a hivatal az iparlevelet – kvalifikált bejelentés esetén – helyben, egy időben a bejelentéssel, kiadja. A gyakorlat szempontjából tehát érvényes a megállapítás, hogy az iparlevél kiadásának folyamata közigazgatási eljárás és iparjogosultság nem jöhet létre az iparlevél kiadása nélkül.

Az iparlevelek kiadásának egyszerűsített algoritmusá tehát a következő: A bejelentéssel közigazgatási eljárás indul, ha a bejelentés teljesít minden feltételt a hivatal általában helyben és azonnal kiadja az iparlevelet, ám legkésőbb hét napon belül. Az iparlevél közigazgatási határozat formájában kerül kiadásra. Ha a bejelentés nem teljesíti a törvény által előírt feltételeket (pl. az iparvégzésnek valamilyen törvényileg megszabott akadálya van), akkor a hivatal közigazgatási határozatban dönt arról, hogy az iparjogosultság nem jött létre. Amennyiben a bejelentés hiányos, a hivatal felszólítja a vállalkozót a bejelentés kiegészítésére, különben a közigazgatási eljárást megállítja és megszünteti.

A szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységek negatív definíciójából adódó nehézségek

A jogi előírások jellegzetes felépítése olyan, hogy az alap- és szükséges fogalmak tisztázása után tartalmazzák csak a konkrét viselkedési normákat. Egy jogi előírás effektivitása és az, hogy feladatát ellássa, így sokban függ az említett definíciók minőségétől. Maguk a definíciók konstrukciója általában pozitív (tehát, hogy mi az adott jelenség), melyek sokszor negatív (tehát, hogy mi nem az adott jelenség) meghatározással vannak kiegészítve. Negatív definíciók önmagukban nem állnak helyt, melynek több gyakorlati és elméleti oka is van, általában csak mint kiegészítők használatosak a pozitív definíciók mellett. Érdekes jelenség ezért, hogy a szabadon *gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységeket* a törvény csak negatívan definiálja, anélkül, hogy kategorizálná őket. Így nem létezik semmiféle jogi norma, mely meghatározná a szabadon gyakorolható tevékenységek egyes csoportjait úgy, mint az a többi iparostevékenység esetében történik, s melyek konkrét kategóriákra vannak felosztva. Továbbá a törvény nem hatalmazza fel a hivatalokat sem arra, hogy a *szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységeket* felosszák, ami különben nélkülözhetetlen munkájuk rendes végzéséhez. Gyakorlati célokra ezért a hivatalok ún. OKEČ-kategorizációt használnak, mely ugyan meglehetősen alapos felosztást jelent a gazdasági tevékenységeknek, ám nem jogi norma, tehát felettebb kérdéses használhatósága. Mindamellett megelőzi az olyan eseteket, mint ahogy az

egy-két helyen megtörtént Szlovákiában, hogy élelmes vállalkozók egy bejelentésben be akarták jelenteni az összes létező szabadon gyakorolható tevékenységet, rámutatva arra a tényre, hogy mivel nincs jogi normába foglalt kategorizáció, semmi sem kötelezi a bejelentőt arra, hogy a hivatal által megszabott kategóriákhoz tartsa magát, és nyugodt szívvel bejelenthet olyan tevékenységi kört, mint pl. „az összes szabadon gyakorolható bejelentésköteles tevékenység”. A hivatal természetesen az ilyen irányú kérelmet elutasította, tegyük hozzá szerencsére, ám jogalap nélkül.

Más, a gyakorlat szempontjából, fogas kérdés merült fel a szociális és munkügyi előírások módosításai során. A jelenlegi jogállás szerint munkanélküli segélyre az jogosult, aki aktívan munkát keres¹⁸, ám objektív körülményeknek „hála” nem talál. Ez a körülmény egy olyan igazolással bizonyítandó, melyet az adott munkaadó állít ki, hogy a munkanélkülit nem tudja alkalmazni. A hivatalok ezt az igazolást minden két hétben bekérik a munkanélküliektől, így aztán érthető, hogy nagy a „kereslet” az igazolások iránt. Erre reagálva egyes vállalkozók szabadon bejelenthető tevékenység címszó alatt „igazolások kiadása munkanélkülieknek” tevékenységet szerettek volna bejelenteni. A vállalkozás töltete abból állt volna, hogy térítés ellenében a munkanélkülieknek igazolásokat adtak volna ki. A hivatalok ezen bejelentéseket – nagyon helyesen – elutasították a törvény 3. §-ának 3. bek.-e értelmében, mely kimondja, hogy „nem tekinthető ipartevékenységnak az olyan tevékenység, mely ugyan teljesíti a törvény által előírt feltételeket, ám nincs összhangban a jó erkölccsel”.

Az érme másik oldala azonban az a nyitott kérdés, hogy tényleg így van-e, és ha igen, milyen kritériumok alapján ítélte meg az adott hivatal úgy, hogy az „igazolások kiadása munkanélkülieknek” tevékenység a jó erkölcs ellen vét. Jogi kategóriákban különösen nehéz egyértelműen behatárolni az erkölcsöt, mely – „hála” a fogyasztói társadalomnak – az utóbbi pár évtizedben ugyancsak ingatag fogalommá vált. A vállalkozó, aki pénzért akart igazolásokat kiadni nem akarta kényszeríteni a munkanélkülieket, hogy kizárólag csakis tőle kérjenek igazolást, csak egy lehetőséget biztosított, melyet senki sem lett volna köteles kihasználni. Ráadásul *in fraudem legis*¹⁹ cselekedetről sem lehet szó, mivel a vállalkozó pontosan a törvény intenciója alapján akart eljárni, hisz olyan ipartevékenységet szeretett volna bejelenteni, mely se nem kötött, se nem koncessziós tevékenység.

Következő törvényhozási – jogelméleti – kérdés a „vendéglátóipari tevékenység” tartalmi meghatározása, mely a törvényben úgy van definiálva, mint ételek és italok készítése közvetlen fogyasztásra a fogyasztó által. A jogosultság részét képezi továbbá félkész termékek, valamint kiegészítő termékek árusítása. Tulajdonképpen a „vendéglátóipari egység üzemeltetése” *kisipari bejelentésköteles tevékenység* tartalmi meghatározásáról van szó (1. függelék 114. csoport 32. tétel). A pozitív definíciót kiegészíti egy negatív is a törvény 38.§ 2. és 3. bek.-e, mely a vendéglátóipari tevékenység köréből kizárja a következő termékek közvetlen fogyasztásra való eladását:

- alkoholmentes italok és iparilag előállított tejtermékek, koktélok, sör, bor és égetett szesz,
- fagyaltok, amennyiben a készítésükhöz iparilag előállított sűrített és fagyaszott krémekek használatosak,

- hő segítségével gyorsan előállított hústermékek a szokásos körettel, valamint a húsnélküli ételek
- ételek, italok és félkész termékek az elszállásolt vendégeknek olyan szálláshelyeken, melynek kapacitása nem haladja meg a 10 főt,
- házilag előállított bor és az ehhez kapcsolódó jellegzetes ételek árulása, amennyiben ez a tevékenység nincs tovább üzemeltetve mint 4 hónap egy évben.

Ha a felsorolást nézzük, önkéntelenül is felvetődik a kérdés: foglalkozik-e valaki Szlovákiában vendéglátóipari egység üzemeltetésével. Csak futólagos szemlélődéssel is legalább két nagy elégtelenségét fedezhetjük fel a definíciónak:

1. A törvény szövege szerint vendéglátóipari tevékenység az ételek közvetlen fogyasztásra való készítése (38. § 1. bek. első mondat), de nem vendéglátóipari tevékenység a hő segítségével gyorsan előállított hústermékek a szokásos körettel közvetlen fogyasztásra (38. § 2. bek. c) betű. A *contrario* vendéglátóipari tevékenység tehát az olyan ételek készítése, melyek előállítása non-„hő” (hideg?) és non-„gyors” (lassú?) módon történik? És ha igen akkor az mit jelent? Milyen (jogi, technológiai vagy egyéb) norma alapján lehet eldönteni, melyek azok az ételek, amelyek nem-hő és nem-gyorsan vannak elkészítve? Vagy ha az előbb leírt argumentáció hibás, akkor hogy kell jól interpretálni a paragrafus tartalmát?
2. „Nem vendéglátóipari tevékenység az iparostörvény értelmében” meghatározást tartalmazza a törvény 38. §-ának 2. bek.-e Így elértük azt, hogy a fent felsorolt tevékenységek nem vendéglátóipari tevékenységek a törvény értelmében – felmerül a kérdés: más törvény értelmében azok? Valószínűleg nem, tehát ezeket a tevékenységeket a szabadon bejelenthető tevékenységek közé kell sorolni, ugyanis jellegüket tekintve iparostevékenységek, ám nem tartoznak a kisipari bejelentésköteles, szakképesítéshez kötött, ill. a koncessziós tevékenységek körébe. S ez újabb kérdéseket nyit meg: ha valaki pl. egy éttermet üzemeltet, melyben csak olyan szolgáltatásokat nyújt, melyek a fenti felsorolásban szerepelnek, miért vonatkoznak rá enyhébb feltételek, mint a többi vállalkozóra; ugyanazon vagy más higiéniai előírások vonatkoznak az ilyen éttermekre, mint a többi étteremre? Ha igen miért; ki felel, miért épp ő és milyen jogi alapon pl. az étel minőségéért²⁰; mi gátolná meg az adott vállalkozót, hogy három iparlevéllel rendelkezzen különböző négyhónapos időszakokra, s így az egész évben szabadon bejelenthető tevékenységet folytasson, miközben ugyanolyan szolgáltatásokat nyújt, mint egyéb vállalkozók, akik a hasonló, ill. ugyanolyan tevékenységet kisipari bejelentésköteles tevékenységként végzik.

A fenti érvelés elsősorban arra hivatott rámutatni, hogy a *szabadon gyakorolható, bejelentésköteles tevékenységek* esetében egyértelműen felvetődik egy pozitív definíció létének követelménye. Hasonlóan, mint a kisipari bejelentésköteles tevékenységek, ill. szakképesítéshez kötött bejelentésköteles tevékenységek esetében tételes felsorolás az adott definíció, semmi sem egyértelműbb, mint egy hasonló tételes felsorolás megalkotása a szabadon bejelenthető tevékenységek esetében. Ezzel a modellel találkozhatunk pl. a cseh jogrendben, mely a 140/2000 számú kormányrendelettel meghatározza a szabadon bejelenthető tevékenységek listáját és tartalmi töltetét²¹. A kormányrendelet a szabadon bejelenthető tevékenységeket összesen 124 kategóriára osztja, azzal, hogy az utolsó kategóriát szabadon hagyja

azoknak a tevékenységeknek, melyek jellegüket tekintve ugyan szabadon bejelenthetők, ám a kormányrendelet nem említi őket. Így a hivataloknak lehetőségük van a kormányrendeletbe bele nem foglalt tevékenységet is bejegyezni, mint szabadon gyakorolható. Így a hivatalnak és a leendő vállalkozónak egyszerű a dolga: a bejelenteni kívánt tevékenységet egyszerűen csak az adott csoportba kell besorolni. Annak ellenére, hogy ezt a modellt egyes csehországi szakemberek bírálják, működőképesebb és nagyobb jogbiztonságot nyújt, mint szlovákiai társa.

Befejezés

A jog mint normatív rendszer értelme egy bizonyos rend létrehozása és fenntartása a társadalomban. A jog effektivitását így elsősorban két tényező határozza meg: a jogi normák minősége és a jog kikényszeríthetősége, miközben az utóbbi nem kizárólag a bíróságok és egyéb jogokat biztosító szervek munkájától függ, hanem egy társadalmi meggyőződéstől, mely a jog betartását irányozza elő.

Érezhető, hogy az olyasfajta társadalmi kényszer, mely a jog betartására kötelez, ugyancsak elégtelen. Így a törvénykerülés és a jog elégtelenségeinek kihasználása a demokrácia elsődleges megnyilvánulási formájává vált az utóbbi időben, s a jog betartása a társadalmi értékrend aljára csúszott. Ennek egyenes következménye a társadalom civilizált(abb) rétegeiben, egy olyan elvárás, mely szerint a jogi normák minőségének növekedése társadalmi szükségyszerűség. Az az egyenlőség, mely a jog effektivitását jellemezte, s mely a jogi normák minőségének és kikényszeríthetőségének arányában nyilvánult meg, az utóbbi évtizedekben elbillent, egyre nagyobb követelményeket támasztva a jogalkotókkal szemben, melyekre így egyre nagyobb súly nehezedik a törvények minőségét illetően.

Felhasznált irodalom

- Fiala, Josef a kol. 1993. *Živnostenské právo*. Brno, MU – Doplněk.
 Harváněk, J. a kol. 1993. *Právní teorie*. Brno, MU – Doplněk.
 Hulkó, Gábor 2004. Má český živnostník méně volnosti než slovenský? *Právní rádce*, 2004/12, 24. p.
 Korec, Š. – Prázdnovský, A. 2002. *Živnostenský zákon – malý slovník podnikatela, živnostníka*. Bratislava, Nová Práca.
 Průcha, Petr 1998. *Základní pojmy a instituty správního práva*. Brno, Masarykova univerzita.
 Šimkovič, M. 1992. *Živnostenský zákon s komentářem*. Bratislava, Management international, a. s.

Jegyzetek

1. Az ún. „*slobodné povolania*”, ilyen pl. az ügyvédek, jegyzők, orvosok, fogorvosok, állatorvosok, adótanácsadók stb. tevékenysége.
2. Hogy néhány példát említsünk: a bankok tevékenysége, a tőzsde, a biztosítótársaságok, bányászat, gyógyszerfejlesztés és -gyártás, állásközvetítés stb.
3. Az iparostörvény értelmében büntetett előéletűnek számít az, aki jogerősen elítélt gazdasági büntetért vagy vagyon ellen elkövetett büntetért, ill. egyéb szándékos büntetért, mely tárgya összefüggésben van a vállalkozási körrel.

4. Különös feltételeknek az iparostörvény a szakképzettséget vagy egyéb képzettséget érti, mely lehet pl. a megfelelő iskolai végzettség felmutatása, egyéb hatósági szervek beleegezése stb.
5. Más szóval hatáskör.
6. Tehát az adott szerv jogkörei.
7. S melynek kapcsán felmerül néhány kérdés.
8. Minekután nem kapcsolódik hozzá jog keletkezése, változása vagy megszűnése. Bővebben pl. Harvánek, J. a kol. (1993)
9. *„Oprávnenie prevádzkovať živnosť (ďalej len »živnostenské oprávnenie«) vzniká právnickým osobám už zapísaným do obchodného registra, právnickým osobám, ktoré sa do obchodného registra nezapisujú, a fyzickým osobám:
a) pri ohlasovacích živnostiach dňom ohlásenia, alebo pokiaľ je v ohlásení uvedený neskorší deň začatia živnosti, týmto dňom; za deň ohlásenia sa považuje deň, ktorým má ohlásenie všetky náležitosti podľa § 45 a 46,
b) pri koncesovaných živnostiach dňom doručenia koncesnej listiny”* (Živnostenský zákon 455/1991, § 10).
10. *„Ak podnikateľ neodstráni závady v určenej lehote, živnostenský úrad konanie zastaví”* (Živnostenský zákon 455/1991, § 47, ods. 7.).
11. És az iparlevél kiadása előfeltétele az ipar végzéséhez való jogosultság keletkezésének, mint ahogy ez a hivatalok gyakorlatából kiténik.
12. Zákon č. 71/1967 Zb. o správnom konaní (správny poriadok).
13. Mely bejelentést mondjuk postai úton kézbesített a hivatalnak.
14. Minimális feltételeknek definiálhatjuk pl. az általános és különös feltételeket, a iparostörvény 8. §-a által felsorolt akadályokat, melyekre a 47. § 7. bek. második mondat-a vonatkozik (*„Ak živnostenský úrad zistí, že podnikateľ nespĺňa podmienky ustanovené týmto zákonom, rozhodne, že živnostenské oprávnenie nevzniklo.”*).
15. Egyéb feltételeknek például az iparostörvény 45. és 46. §-a által megnevezett feltételeket sorolhatjuk, mint a vállalkozó címe, telephelye és hasonlók, melyekre a 47. § 7. bek. első mondat vonatkozik (*„Ak podnikateľ neodstráni závady v určenej lehote, živnostenský úrad konanie zastaví.”*).
16. Neoprávnené podnikanie.
17. Magyarán: „a kezében van”.
18. Más feltételei is vannak természetesen a munkanélküli segélyre való jogosultságnak, ám vizsgálódásunk tárgya szempontjából a szövegben említett a fontos.
19. A törvény megkerülése.
20. Ha annak a valakinek nem kell, hogy megfelelő végzettsége legyen az ilyen tevékenység bejelentésére, mivel ugye szabadon bejelenthető iparostevékenységéről van szó.
21. Nař. vlády 140/2000 Sb., kterým se stanoví seznam oborů živností volných

Gábor Hulkó

The right of freely executable trades with notification duty – theory and practice

There are three basic statuses of the existence of freely executable trades with notification duty that relate to: 1. the creation of right to the free execution of trade; 2. the execution of free trade and connecting rights and duties; 3. the ending of competence for free trade.

The work first of all intends to study the first aspect of freely executable trades, that is the most complex and still not developed field of the issue at the same time. The creation of competence for executing free trade itself from the

point of view of law theory is similarly neglected, as well as such legal issues that are not politically up-to-date, although there is an opportunity for factual legal argumentation, that is otherwise oppressed with demagogue (and/or inexpert) political argumentation. In this regard we can state that like the most legal issues, unfortunately the issue of the execution of trades is also not processed in detail. That it possibly becomes the issue of legal disputes seems to be entirely unimaginable in present days. It can be ascribed to those uncoordinated educational and university reforms, that minimised, and/or disabled the creation of such nation-wide scientific legal discussions that are obvious and necessary parts of legal culture and practice in all European countries. Enterprises and entrepreneurial thinking are inalienable parts of our society. Our legal culture also reflexes this civilisation fact, therefore one of the central norm system of the Slovak legal system is formed by the complex of legal norms comprising the regulation of enterprises. One of the legal norms regulating enterprising is the Licensing Act (Act. No. 455/1991 Coll. of Laws), that regulates trades and that form the basis of the most entrepreneurial activities. The effectiveness of the Licensing Act is regulated by 2., 3. and 4. §, therefore we can classify the trades into two main classes, that is trades falling under the effectiveness of Licensing Act and other trades.

NOSTRA TEMPORA

**OPRÁVNENIE
K ŽIVNOSTENSKÉMU
PODNIKANIU
V SLOVENSKEJ REPUBLIKE**

JUDR. GÁBOR HULKÓ

LILIUM AURUM

A kódváltásról – nyelvtani szempontból*

ISTVÁN LANSTYÁK
On Code Change – from linguistic point of view

81`27:811.511.141(437.6)
811.511.141`27(437.6)

Social linguistics, linguistic corpus of spoken Hungarian language in Slovakia, social linguistic interview, basis language, code change, basis changing code change, code change remaining the base, guest language insertions

A III. Gramma Nyelvészeti Napokon elhangzott előadásomban¹ a kódváltás nyelvtani alaptípusait mutattam be. A tipizálás alapjául az a szempont szolgált, hogy a különböző nyelvekből származó szekvenciák miképpen épülnek be ugyanabba a diskurzusba. Élőnyelvi példáimat a Gramma Nyelvi Irodában készülő, a szlovákiai magyar beszélt nyelvi korpusz alapjául szolgáló élőnyelvi adatbázisból vettem. A hangfelvételeket a Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének hallgatói készítették és jegyezték le. Ez a dolgozat az előadás erősen rövidített változata.

Alapfogalmak

*Kódvált(ogat)ás*nak a kétnyelvű kommunikáció olyan válfajait nevezzük, melyekben a beszélők egyetlen diskurzuson belül két (vagy több) különböző nyelvet, ill. két (vagy több) különböző nyelvhez tartozó elemeket használnak, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelneek egymásnak.² Ha a kódváltás egy megnyilatkozásnál kisebb nyelvi egységet (egy vagy több szószerkezetet, szószerkezettagot, nem mondatrész értékű szót vagy kötött morfémát) érint, ún. *bázisstartó kódváltásról* beszélünk. Ha a kódváltás egy megnyilatkozásnyi vagy annál nagyobb nyelvi egységet érint (egyszerű mondatot, összetett mondat egy vagy több tagmondatát, egy egész összetett mondatot vagy több önálló mondatot), ún. *bázisváltásról* van szó; ha a diskurzusban sorozatosan találunk bázisváltásokat, ún. *bázisváltogatásról* lehet beszélni. Azokban az esetekben, amikor a kódváltott szekvencia kívül áll a fenti értelemben vett megnyilatkozáson, *mondaton kívüli kódváltásról* beszél a szakirodalom.

Az előbbi bekezdésben szereplő kifejezésekben, a *bázisváltásban*, a *bázisváltogatásban*, ill. a *bázisstartó kódváltásban* szereplő *bázis* szó az érintett megnyilatko-

* Előadásként elhangzott a Gramma Nyelvi Iroda által szervezett III. Gramma Nyelvészeti Napokon, Párkányban, 2004. november 26-án.

zás bázisnyelvére utal. Bázisnyelvnek azt a nyelvet nevezzük, amely a legalább egy megnyilatkozásnyi két- vagy többnyelvű diskurzusrészletben nyelvtanilag és/vagy mennyiségileg domináns. Nyelvtani dominancián azt a tényt értjük, hogy a bázisnyelv meghatározza a legalább megnyilatkozás nagyságú szekvencia egészének vagy jelentős részének nyelvtani viszonyait. Ez a legegyszerűbben abban mutatkozik meg érzékelhető módon, hogy a másik nyelvből, az ún. *vendégnyelvből* származó betétek – ha szükséges – bázisnyelvi toldalékokat kapnak, de más jelei is lehetnek a bázisnyelv nyelvtani dominanciájának, pl. abban az esetben, ha a két nyelv szórendi szabályai az érintett diskurzusrészletben más-más szórendet követelnek meg, a bázisnyelv nyelvtani dominanciájára utalhat, ha a mondat szórendje a bázisnyelv szórendi szabályait követi. Mennyiségi dominancián azt kell érteni, hogy az egyik nyelvből, a bázisnyelvből származó szekvenciák az érintett megnyilatkozásban és/vagy – összetett mondat esetében – a mondat egészében és/vagy egy még nagyobb diskurzusrészletben nagyobb számban fordulnak elő, mint a másik nyelvből, a vendégnyelvből származó szekvenciák.

Bázistartó kódváltás

Bázistartó kódváltás, amint fentebb láttuk, a kódváltásnak egy-egy megnyilatkozáson belül elemezhető típusa. Megnevezése arra utal, hogy az ilyen típusú kódváltáshoz sorolt megnyilatkozásokat úgy elemezzük, mint amelyekben megkülönböztethető egymástól a nyelvtanilag és/vagy mennyiségileg domináns bázisnyelv és a vendégnyelv; a kétnyelvű megnyilatkozás felépítésében a bázisnyelv a vendégnyelvnél fontosabb szerepet játszik, ilyen értelemben pedig a két nyelv az adott megnyilatkozás szintjén nem egyenrangú (részletesebben lásd Lanstyák, megjelenés alatt). A bázistartó kódváltás a bázisváltással áll szemben mint annak ellentétpárja.

A vendégnyelvi betétek többféleképpen épülhetnek be a megnyilatkozás egészébe (erre lásd Lanstyák 2004; 2005); ennek alapján különböztetjük meg a bázistartó kódváltás egyes típusait.

B típusú bázistartó kódváltás

A bázistartó kódváltásnak eddig legtöbbet tárgyalt típusában, amelyet régebbi közleményeimből – azóta kiderült, helytelenül – mintegy „a” bázistartó kódváltásként tartottam számon (lásd pl. Lanstyák 2000, 4–5; 2002, 93–94), a vendégnyelvi betétek bázisnyelvi toldalékok segítségével épülnek be a megnyilatkozás egészébe. A vendégnyelvi betétek rendszerint (mondat szintjén vagy mondatrészek szintjén álló) elszigetelt szavak vagy szószerkezetek (vö. Scotton 1993, 4; Auer 1988, 200; Lanstyák 2000, 3–7).

Mivel az egyik nyelvnek a dominanciája ebben az esetben szerkezeti (s a legtöbb esetben egyszersmind mennyiségi is), úgy tekintjük, hogy a megnyilatkozás mint egész bázisnyelvű, és ebbe a bázisnyelvű megnyilatkozásba épülnek be bázisnyelvi morfémák segítségével a vendégnyelvi betétek.

Nézzünk meg erre a típusra két példát!³

Az 1. sz. és a 2. sz. szemelvényben ugyanannak a tárgyi funkcióban használt vendégszónak (alapalakjában „*križovka*”)⁴ kétféle beillesztését láthatjuk. Mindkét részlet ugyanattól a szlovák anyanyelvű asszonytól származik, aki a múlt század ötvenes éveiben magyarul lakta területen kapott állást, és ott spontán módon elsajátította a magyar nyelvet, amelyet folyékonyan beszél, de hibákkal. Az 1. sz. példa a B típusú bázisstartó kódváltás prototipikus esetét képviseli: a vendégnyelvi szó alapalakjához illeszkednek a bázisnyelvi toldalékok. A 2. sz. példa egyfajta átmenetet képvisel a V típusú kódváltás felé, benne ugyanis a többes számra utaló szlovák morféma („-y”) aktív, ugyanakkor a vendégnyelvi betét a bázisnyelvi „-t” tárgyrag segítségével illeszkedik be a bázisnyelvi mondatba, annak tárgyaként. A 2. sz. szemelvény egy további mondatában még egy másik vendégnyelvi betétet is találunk, a „*novinový stánok*” szószerkezetet, amely a mondat határozójaként bázisnyelvi illativusi „-ba/-be” ragot kap.

V típusú bázisstartó kódváltás

A bázisstartó kódváltás másik típusában a vendégnyelvi betétek vendégnyelvi toldalékok segítségével épülnek be a megnyilatkozás egészébe. A vendégnyelvi betétek rendszerint itt is elszigetelt szavak (szószerkezettagok vagy önálló mondatrészek) vagy pedig szószerkezetek. Mivel az egyik nyelvnek – esetünkben a magyarnak – a dominanciája ebben az esetben alapvetően mennyiségi, úgy tekintjük, hogy a megnyilatkozás mint egész kétnyelvű, és ebbe a kétnyelvű megnyilatkozásba épülnek be vendégnyelvi – esetünkben szlovák nyelvi – morfémák segítségével a vendégnyelvi betétek.

Nézzünk meg erre a típusra is két példát!

A 3. sz. példában világos, hogy a „*predmety*” vendégnyelvi betét többes számra utaló morfémája aktív, hiszen ezzel mint a mondat alanyával számban egyezik a bázisnyelvű állítmány („*érdőkütek*”).⁵ A 4. sz. példában a vendégnyelvi betét előljárós szerkezet („*s obrovským nasadením*”), amely a mondat határozójaként szabályosan kapcsolódik a „*dógoztunk*” bázisnyelvű állítmányhoz. A vendégnyelvi „*s*” előljáró az instrumentálisban álló főnévvel, a „*nasadením*” szóval együtt alkot módhatározót; a főnévvel számban és esetben egyezik az „*obrovskym*” jelző (standard formája: „*obrovským*”).

Z típusú bázistartó kódváltás

A vendégnyelvi betét zéró morfémák segítségével is beépülhet a megnyilatkozás egészébe. Ha a vendégnyelvi betét toldalékolható szó, vagyis tartalmazhatna toldalékokat, a legtöbb esetben nem lehet eldönteni (és nincs is értelme), hogy B vagy V típusú bázistartó kódváltásról van-e szó; erre látunk példát alább az 5. sz. szemelvényben. A Z típusú kódváltáshoz tartozik az eleve toldalékolhatatlan szavak vendégnyelvű használata is. Ezek nemcsak mondatrészi szerepet is betöltő fogalomszók (pl. határozószók) lehetnek, hanem formaszók is (pl. kötőszók, partikulák), amint ezt látjuk a 6. sz. szemelvényben.

Az 5. sz. szemelvényben található mondat a terepmunkás néhány megszólalással korábbi „*És milyen vizsgáid lesznek?*” kérdésére adott válasz, ezért az első vendégnyelvi betét, az „*účtovníctvo*” főnév is alanyként értelmezhető, akárcsak a másik kettő, a „*cvičenie*” és a „*prednáška*”, s mint ilyen mindegyik zéró morfémával illeszkedik be a megnyilatkozás egészébe. A 6. sz. szemelvény egy cseh nővel készült beszélgetésből való, aki mintegy 15 évvel ezelőtt egy kelet-szlovákiai magyar faluba ment férjhez, ahol megtanult szlovákul és egy bizonyos szinten magyarul is. A vendégnyelvi „*spolu*” határozószó a bázisnyelvű „*keztunk [beszélni]*” állítmánnyal hatá-

rozós szerkezetet alkot. Ezenkívül találunk még ebben a szemelvényben egy vendégnyelvi kötőszót is („že”).

H típusú bázistartó kódváltás

Előfordul, hogy a vendégnyelvi betét nem tartalmaz sem bázisnyelvű, sem vendégnyelvű toldalékot, holott arra az adott szó szerkezet nyelvtani integrálódásához szükség volna. Ennek olykor nyelvi okai vannak – a toldalék használata valami miatt „kényelmetlen”, más esetekben a toldalékhiány nyelvi gazdaságossági okokból bekövetkezett ellipszis lehet, de előfordul az is, hogy a toldalék hiánya nyelvi interferenciajelenség, a másik nyelv hatásával magyarázható. Ezenkívül a toldalék elmaradhat a beszélő bázisnyelvi kompetenciájának súlyos hiányossága miatt is. Igaz, a beszélő ilyenkor használhatna vendégnyelvi morfémaikat, ám előfordul, hogy a nyelvvesztő beszélő kialakított egy olyan egyéni nyelvváltozatot, amelyben a toldalékok kitétele a magyar szavakhoz nem kötelező, s hasonlóképpen nem kötelező a kitétele a vendégnyelvi betétekhez sem. (Más esetekben esetleg az is elképzelhető, hogy a beszélő egyszerűen valamilyen oknál fogva kerül a V típusú kódváltást, pl. azért, mert úgy gondolja, hogy magyarul „kell” beszélnie, s az aktív vendégnyelvű toldalékokkal ellátott vendégnyelvi betétek használatát nem tekinti magyar beszédnek.)

Nézzünk meg egy olyan példát, amelyben a toldalékok elmaradása a fenti okok valamelyikére mehet vissza!

Ebben a szemelvényben az adatközlő, aki lemezlovasként is működik, a terepmunkásnak arra a kérdésére válaszol, hogy hol szerveztek eddig diszkókat. A „*Dom detí a mládeže*” szerkezet után egyértelműen hiányzik az inessivusi „-ba/-be” (írott nyelvi formájában „-ban/-ben”) rag; ezt onnan tudjuk, hogy az előtte használt bázisnyelvi „izébe” határozó *tartalmazza* ezt a toldalékot, a kettő között pedig nyilvánvalóan mellérendelő viszony van.⁷ Az inessivusi toldalék hiánya mégsem feltűnő, mert a beszélő menet közben módosít a szerkezeten.⁸ A „*Dom detí a mládeže-ba*” forma eléggé nehézkes, alternatívája, a „*Dom-ba detí a mládeže*” még problematikusabb. A toldalékhiány tehát itt véleményem szerint elsősorban a toldalékkapcsolás „kényelmetlenségével” magyarázható. Kevésbé okolható meg ezzel a tényezővel a „-nak/-nek” dativusi rag hiánya a „*Pioniersky dom*” vendégnyelvi betét után ugyanebben a szemelvényben; itt esetleg interferenciajelenségről lehet szó, a szlovákban ugyanis a szerkezet alanyesetben áll, vö. szl. „*vtedy sa to volalo Pioniersky dom*” (ez esetben nem H, hanem Z típusú bázistartó kódváltásról kell beszélni).

Bázisváltás és bázisváltogatás

A bázisváltás fő jellemzője, hogy a kódváltás a bázisnyelv megváltozását vonja maga után az adott diskurzusrészleten belül. A sorozatos bázisváltásokat a diskurzusnak

egy nagyobb egysége felől szemlélve bázisváltogatásnak nevezzük. A prototipikus bázisváltogatás során mindkét beszélő⁹ mindkét nyelvet felváltva használja.

A következő interjúrészletben több példát találunk a bázisváltásra, összességében pedig ez a diskurzusrészlet – akárcsak az egész interjú – jó példa a bázisváltogatásra. A terepmunkás a saját testvérével beszélget; mindketten kettős nyelvi identitásúak: apjuk szlovák, anyjuk magyar anyanyelvű és nemzetiségű; szlovák tan nyelvű alap- és középiskolát látogattak, a terepmunkás hungarisztika–szlovák szakos volt a Comenius Egyetemen.

Látjuk, hogy a váltások ebben a részletben megnyilatkozás határon következnek be. Amint erről a kódváltástípusról köztudott, a kettős nyelvi identitású beszélők esetében ilyenkor nincs minden egyes váltásnak specifikus oka, hanem maga a kódváltogató beszédmód vezethető vissza arra a tényre, hogy a beszélők két nyelvvel azonosulnak, s egyik mellett sem akarják kizárólagosan elkötelezni magukat.

Mondaton kívüli kódváltás

A mondaton kívüli váltás jellemzően azoknak az elemeknek egy részét érinti, melyeket leíró nyelvtanaink mondatszóknak neveznek (lásd pl. Keszler 2000, 292–297). A mondaton kívüli kódváltás esetei közé sorolhatjuk még más hasonló elemek más nyelvű megjelenését is, olyanokét, amelyeket gyakran használunk állandósult szókapcsolatként, megmerevedett kifejezésként.

A 9. sz. példában az érzelemkifejező „Bože”, a 10. sz. példában a töltelékszóként¹¹ használt „izé” interakciós mondatzó, a 11. sz. példában a többé-kevésbé deszemantizálódott, töltelékszószerű „érted” képviseli a mondaton kívüli kódváltás három jellegzetes esetét. A mondaton kívüli váltás esetei közé tartozik a 8. sz. szemelvényben található „igaz-e” is, amely a palóc nyelvjárások jellegzetes kérdő mondatzava.

Összegzés

Dolgozatomban a kódváltás nyelvtani alaptípusait mutattam be szociolingvisztikai interjúkból vett példákon. Azt a kérdést, hogy mitől függ, hogy egy beszélő vagy egy közösség egy bizonyos helyzetben a kódváltásnak melyik típusát, típusait alkalmazza, föl sem vettem: egyrészt a terjedelmi korlátok miatt, másrészt azért, mert e kérdés megválaszolásához nem is rendelkezünk még elegendő ismerettel.¹²

Zárásképpen egy dolgot szeretnék kiemelni. Amint láttuk, a kiválasztott példák többsége grammatikailag jól formált mondatokból állt, a bennük található „devianciák” jelentős része az egynyelvűek beszélt nyelvében sem ismeretlen. Természetesen vannak az adatbázisban nehezebben elemezhető szekvenciák is, nem is kis számban, de ilyenek előfordulnak az egynyelvű beszélők nyelvi megnyilvánulásaiban is. Jelentősebb eltérések az egy- és a kétnyelvű beszélők között csak ez utóbbiak sajátos csoportja esetében vannak, a tökéletlen nyelvsajátítás, ill. a nyelvvesztés állapotában lévő beszélők esetében.

Felhasznált irodalom

- Auer, Peter 1988. A conversation analytic approach to code-switching and transfer. In Monica Heller (ed.): *Codeswitching. Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*, Berlin, Mouton de Gruyter, 187–213. p.
- Bognár Márta 2004. *Kontaktusjelenségek*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.
- Bognár Zsuzsanna 2004. *Kódváltás kétnyelvű beszélőknél*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.
- Brunczvik Erika 2004. *Szemináriumi dolgozat lexikológiából*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.
- Hoboth Katalin 2004. *Kódváltás*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.
- Husáriková, Marianna 2003. *Identitástudat és nyelvhasználat. (Szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatok egy kétnyelvű családban)*. Szakdolgozat. Pozsony, FF UK.
- Hushegyi Anikó 2004. *Kódváltás*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.
- Kapczyová, Ildikó 2004. *Nyelvkiépülés*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.
- Keszler Borbála szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1982. *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából*. MNyTK. 164. sz. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Lanstyák, István 2000. K otázke striedania kódov (mađarského a slovenského jazyka) v komunite Mađarov na Slovensku. *Slovo a slovesnost*, 61. évf., 1. sz., 1–17. p.
- Lanstyák István 2002. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. Im Lanstyák István–Szabómihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 84–108. p.
- Lanstyák István 2004. A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában. Kézirat.

- Lanstyák István 2005. Striedanie kódov v kontexte asymetrického bilingvizmu. In Dolník, Juraj (zost.) *Jazyk a komunikácia v súvislostiach. (Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 24. a 25. júna 2004 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.)*. Bratislava, Univerzita Komenského, 141–154. p.
- Lanstyák István. A kódváltás nyelvtani aspektusának főbb kérdései a szlovákiai magyar beszélők közösségben. In Lanstyák István–Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *Nyelvészetéről – változatosan. Segédkönyv egyetemisták és a nyelvészet iránt érdeklődők számára*. Dunaszerdahely, Gramma Nyelvi Iroda. (Megjelenés alatt.)
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1996. Kódváltás és nemzeti azonosságtudat. In Gadányi Károly–Bokor József–Guttmann Miklós (szerk.): *Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat*. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, 163–174. p.
- Mikóczyóvá, Katarína 2004. *A nyelvéleépültség termékei – kontaktusjelenségek – a mindennapi nyelv „pongyolaságai”*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.
- Müllerová, Olga – Hoffmannová, Jana 1994. *Kapitoly o dialogu*. Praha, Pansofia.
- Scotton, Carol Myers 1993. *Social Motivations For Codeswitching. Evidence from Africa*. Oxford, Clarendon Press.
- Soósová, Kristína 2004. *Kétnyelvűség más szemmel, avagy egy szlovákiai szlovák anyanyelvű beszélő magyar nyelvhasználatának vizsgálata*. Szemináriumi dolgozat. Pozsony, FF UK.

Jegyetek

1. Az előadás címe a következő volt: *A kódváltás nyelvtani alaptípusairól (a Gramma Nyelvi Irodában épülő élőnyelvi adatbázis anyaga alapján)*. A kódváltásra irányuló kutatások a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport és a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján folytak az Illyés Közalapítvány, az Arany János Közalapítvány, valamint a Domus Hungarica támogatásával. Itt köszönöm meg Misad Katalinnak előadásom előző változatához fűzött megjegyzéseit, javítási javaslatait.
2. A kétnyelvű kommunikációnak az a módja, amelyben a más-más nyelven megfogalmazottak ekvivalenciaviszonyban vannak egymással, ilyen értelemben nem kódváltásnak, hanem fordításnak, ill. tolmácsolásnak minősül. Ugyanakkor az olyan kétnyelvű kommunikáció, amelyben csupán egyes szövegrészeket kerülnek lefordításra, vagy amelyben a beszélők olykor ismétlésképpen mindkét nyelven ugyanazt a tartalmat fogalmazzák meg, természetesen kódváltásos beszédmódként értelmezhető és értelmezendő.
3. Az élőnyelvi példákban a bal oldali hasáb az eredetileg elhangzott szöveg átíratát tartalmazza, a jobboldali pedig magyar fordítását. Az álló betűs részek magyarul, a *dőlt betűs*ek szlovákul hangzókat el. KIS KAPITÁLISSAL az analóg, azaz mindkét nyelvben (fonematikai szinten) azonos hangalakú és legalább részben egyező jelentésű szavak, valamint a harmadik nyelvből származó elemek vannak szedve, aláhúzással az éppen tárgyalt jelenséget tükröző szekvenciák vannak jelölve. A szupraszegmentális, paranyelvi stb. jelenségekre utaló szöveges megjegyzések [szögletes zárójelben] vannak, az olyan szövegrész, melynek átíratában a lejegyző nem biztos, gömbölyű zárójelbe került („best guess”), a magyarázatokat, értelmezéseket csúcsos zárójel, s benne egy egyenlőségjel <=>magyarázat> különíti el az adatközlői beszédétől. További jelölések: () nagyon rövid néma szünet, (.) rövid néma szünet, (..) közepesen hosszú néma szünet, Ő rövid habozás (hezitáció), ŐŐ közepesen hosszú habozás; ° feltűnő(en erős) szakaszhangsúly; +/- közbevágás, +/- önközbevágás. Egy szekvencia kijelölése ún. határjelölővel történik: a szekvencia elején a /- jel áll, a szekvencia végén a -/ jel. Így van megjelölve többek között az *átfedődés*, a két vagy több beszélő által ugyanazon időben mondott szek-

- vencia. A különféle források átírási rendszere nem teljesen azonos, ezeket némileg közelítettem egymáshoz.
4. Mivel az átiratokban a dőlt betűs szedés szlovák nyelvű szekvenciára utal, a zavarok elkerülése végett a saját szövegemben található idézetekben is csak a szlovákul elhangzottakat kurzíválom, az idézetek metanyelvi mivoltára a szokásos kurzív szedés helyett a dupla idézőjel utal (szimpla idézőjelbe – a szokásnak megfelelően – az idézett elemek jelentése kerül).
 5. A mondatban található „MATIKA” ’matek’ szlovákiai magyar kölcsönzó, ezért maradt a jobb oldali oszlopban fordíthatatlanul.
 6. Az érintett intézmény egykori nevei közül a szlovákiai magyar *Pionírház* egyetemes magyar megfelelője „Úttörőház”; a „CVČ” a szlovák *Centrum voľného času* ’Szabadidőközpont’ kezdőbetűiből alakult betűszó.
 7. Egy másik lehetséges, de kevésbé valószínű értelmezés szerint az „izébe” időhatározó, és a kommunista rendszer időszakára utal.
 8. Az ilyen szerkezetmódosítást a retorikában *anakoluthonnak* nevezik, s az egynyelvűek beszélt nyelvének is egyik jellegzetes sajátossága (egynyelvűségi példákra lásd Kiss 1982, 72–73; Müllerová – Hoffmannová 1994, 72).
 9. Az egyszerűség kedvéért előadásomban mindenütt csak két beszélővel számolok.
 10. Az előző megszólalás végén található szlovák szekvencia szó szerinti megfelelője a „nekem *nem zavar*”; ehhez kapcsolódik a terepmunkás megszólalása.
 11. A „töltelékzó” a nyelv művelő irodalomban többnyire rosszállóan használt terminus; jómagam természetesen minden pejoratív melléközöngé nélkül használom.
 12. A kódváltás lehetséges motívumainak empirikus vizsgálatára lásd Lanstyák–Szabó Mihály 1996; a kódváltási típusok bizonyos motívumaira lásd Lanstyák 2004b; 2004c.

István Lanstyák

On Code Change – from linguistic point of view

In the shortened version of the lecture given on the 3rd Gramma Linguistic Days the basic types of linguistic code change are presented. The basis for typifying is the aspect how the sequences originating from different languages infiltrate into the same discursus. The samples of (living) modern languages originate from the database of modern languages developed in the Gramma Linguistic Office being the basis of the linguistic corpus of spoken Hungarian language in Slovakia. The recordings were prepared and recorded by the students of the Comenius University, Department of Hungarian Language and Literature.

The author does not mention the question what determines which type or types of code changes uses the speaker or a community in a certain situation: on one hand due to extensional limits, on other hand because we do not have sufficient knowledge on changing this issue.

At the end, he stresses one thing. The majority of selected samples consisted of grammatically well-formed sentence, the significant part of „deviancies” in them are not unknown in the spoken language of monolingual speakers. Obviously, there are sequences that can be analysed with difficulty, their number is even not small, but there are such in the language of mono-lingual speakers. There are more significant differences between the mono- and bilingual speakers only in the case of the latter group, in the case of speakers in the situation of imperfect mastering of language or language loss.

Magyar Hírmondó – az első magyar nyelvű időszakos lap*

A nyugat-európai időszakos lap-kiadás a 17. században indult. Az első periodikumok 1609-ben jelentek meg: Strasbourghban a *Relation*, Wolfenbüttelben az *Aviso* és a *Relation oder Zeitung* (Serafínová 1999, 12). Őket követte Angliában 1622-ben a *Weekly News*¹ (Šefčák – Vojtek 1994, 7–8), majd 1631-ben a franciaországi *La Gazette*² (Serafínová 1994, 10, 108).

Bécsben az első újságok kiadását ugyan 1615-re teszik.³ Az első hetilap, a *Wienerisches Diarium*⁴ megszületése azonban még egészen 1703-ig váratott magára (Prakke – B. Lerg 1970, 404–413), holott Londonban már 1702-ben megjelent az első napilap, a *Daily Courant* is⁵ (Šefčák – Vojtek 1994, 19).

Az első magyarországi periodikumok csupán 100 évvel később, a 18. században jöttek létre. Pozsony a magyar sajtótörténet ezen időszakában jelentős szerepet töltött be. Ha eltekintünk a Rákóczi-féle, latin nyelvű *Mercurius Hungaricus*tól⁶ és Nottenstein ugyancsak latin nyelvű budai *Offnerischer Merkujútól*⁷, Pozsony tekinthető a magyarországi időszakos lapok szülővárosának: 1721-ben Bél Mátyás szerkesztésében itt adták ki a *Nova Posoniensa* latin nyelvű hírlapot, 1764-ben Windisch Károly Gottlieb német *Preßburger Zeitungj*át, 1780-ban követte őket Rát Mátyás szerkesztésében a *Magyar Hírmondó*, majd három évvel később a cseh nyelvű, ma elsősorban *Prešpurské noviny*ként emlegetett *Presspurské novini*.

Ezen tanulmány az első magyar nyelvű időszakos lapot, a *Magyar Hírmondót* ismer-teti.

1. A magyarországi időszakos sajtó megszületése

A Habsburg uralkodóház egyetlen, központilag kiadott periodikuma, a *Wienerisches Diarium* a Monarchián belül hírmonopóliummal rendelkezett, s így a többi lap számára egyetlen hivatalos hírforrásként szolgált. Az ilyen centralizált hírközlés által próbálta az udvar meghatározni a birodalomban kiadott újságok híreinek tartalmát (Prakke – B. Lerg 1970, 404–413). A magyar időszakos lapok megszületését tehát a magyar polgárság hiánya mellett a Habsburgok sajtópolitikája is hátráltatta.

* A tanulmány az 1999/2000. akadémiai évben a Comenius Egyetem Zsurnalisztika Tanszé-kén készült szlovák nyelvű évfolyamdolgozat rövidített és átdolgozott változata.

1705-ben azután végre napvilágott látott a legrégebb magyarországi lap, a Lőcsén, Bártfán, majd Kassán nyomtatott, rendszertelenül kiadott *Mercurius Hungaricus*, az első periodikum⁸ pedig az 1721 és 1722 között megjelenő *Nova Posoniensia* volt.

A nemzeti nyelv iránti fokozott érdeklődésnek, a kulturális hagyományok ápolása, a felvilágosodás eszméi, valamint a nyelvművelés minél szélesebb körű térhódításának igénye folytán előtérbe került a nemzeti nyelven való publikálás, így az újságírásnál is fokozatosan háttérbe szorult az addig domináns latin. E folyamatnak később ugyancsak katalizátora lett Mária Terézia 1777-ben kelt *Ratio Educationis*a, mely (a felsőbb szintű oktatási intézményekbe) heti kétszer megtartandó kötelező tantárgyként bevezette az újságolvasást.

Magyarországon elsősorban német nyelvű lapok jelentek meg⁹, a 18. század végén azután megszületett a magyar nyelvű újságírás is. Az első lapoknak mindennek előtt referálójellegűk volt, azaz szerkesztőik szinte kizárólag a hírközlést tartották az újságírás lényegének, irodalmi témákat először csupán mellékletekként jelentettek meg, s csak később transzformálódtak az ilyen mellékletek irodalmi folyóiratokká (Ember–Heckenast 1989, 1164–1165).

2. Az első magyar periodikum

Az első magyar nyelvű időszaki lap, a *Magyar Hírmondó* 1780. január 1-jén született meg Pozsonyban. Kiadását a korábban Landerer nyomdájában tevékenykedő Patzkó Ferenc Ágoston 1779. november 19-én kérvényezte Mária Teréziától. Patzkó a jóváhagyott engedéllyel egyúttal tízéves privilégiumot is kapott ilyen periodikum kiadására Magyarországon – azon feltétellel, hogy cenzúrázásáért a Helytartótanács felel majd.¹⁰

A *Magyar Hírmondó* oktáv formátumban, a 18. század időszaki lapjaihoz hasonlóan heti két alkalommal jelent meg: szerdán és szombaton.¹¹ Tartalmában megfelelt a korabeli újságelváráásoknak, sőt túl is mutatott rajtuk. Első szerkesztője, a magyar időszaki sajtó atyjának tartott Rát Mátyás, a lap oldalain aktuális eseményekről számolt be olvasói népes táborának, nyugati elődei, az ún. referálójellegű lapok mintáját azonban nem követte: elvetette az egyhangú hírközlő stílust. Rát kommentált, a külügyi híreknél például egy-egy szóban forgó földrajzi hely esetében olvasóinak geográfiai vagy gazdaságpolitikai adatokkal nyújtott többletinformációt. Stílusa, az eltérő műfaji attribútumok, valamint egyhasábos tördelése a hírlapnak folyóiratjellegét kölcsönözt. Tájékoztatót a bel- és külügyi újdonságokról, nagy figyelmet szentelt a tudomány vívmányai megismertetésének, a kulturális hagyományok felkutatásának és megőrzésének, valamint a nyelvápolásnak.

Az evangélikus lelkész Rát azonban 1782 végén lemondott a lapszerkesztésről, és eredeti hivatásához híven szülővárosában, Győrben tevékenykedett tovább. A *Magyar Hírmondótól* ezáltal nem csupán első szerkesztője vált meg. Rát Mátyás ugyanis a lap írása és szerkesztése mellett a propagáló és terjesztési feladatokat is ellátta¹², miáltal személye teljesen meghatározta a lap arculatát és siker(esség)ét. Életművével – újságírói tevékenységének rövid volta ellenére – megalapozta a magyar időszaki sajtó színvonalas továbbfejlődését.

Rát a nyelvész és költő Révai Miklóst szerette volna kijelölni utódjául. A lapkiadó viszont nem tudott vele megegyezni a honorárium ügyében, így inkább az anyagilag előnyösebbnek tűnő megoldást választotta: Mátyus Péter került a lap élére (Kókay 1970, 178). Mátyus szerkesztése idején a lap színvonala leromlott, tartalmilag elsekélyesedett, érdektelenné vált, amit az előfizetők megcsappant száma is tükrözött. A lapkiadó, miután megtapasztalta elhamarkodott döntése következményeit, 1783. decemberében mégiscsak Révait bízta meg a lap szerkesztésével.

Révai Miklós igényes szerkesztői munkássága újra színvonalas, s ezáltal nagyobb példányszámú lapot eredményezett. 1783. decemberében nyilvánosságra hozta újságírói programját, mely szerint több vonatkozásban is a ráti hagyományokra kíván építeni – s nem utolsó sorban újra meg akarja növelni a tudósítók időközben megcsappant számát. Ráttal ellentétben azonban egy-egy eseményt nem csak kommentált, hanem cikkeit tanulságokkal egészítette ki. Szorgalmazta a gazdasági fellendülést, bíráló megjegyzéseivel harcolt a maradi gondolkozás és a babonák ellen. Felvállalta tehát a hálátlan szerepet, és olvasóit a felvilágosodás szellemében moralizáló, népies-szatirikus stílussal próbálta „nevelni”.

Alig félévnyi tevékenykedés után Révainak meg kellett válnia a lapszerkesztéstől: holott a 18. században Kelet- és Közép-Eropa-szerte nem számított újdonságnak, ha egy katolikus pap újságírással foglalkozott, Révai Miklós tevékenységét a katolikus előljárók nem nézték jó szemmel, és felszólították, térjen vissza a rendhez. Révai így – II. Józseftől sem kapva támogatást – megvált az újságtól. (Kókay–Buzinkay–Murányi 1985, 30). Később így ír: „Az én üldözőim mind nagy és hatalmas urak voltak, főképpen a hanyatlani indult magyarságért való buzgalmamon ütköztek meg, és ezt akarták volna bennem elfojtani. A papság örege is mintegy szent hivatalt csinált belőle, engem azért nyomorgatni, mert a gyáva nem tudta megegyeztetni azt a két dolgot, hogy bár szerzetes az ember, írhat mégis áhíthatoskodó dolgokon kívül egyebet is, amikkel jobb ízlést önthessen nemzetébe. Kivált azért háborodtak fel, hogy én újságot is kezdettem írni” (Süld <<http://iki.elte.hu/hirmondo/>>).

A szerkesztőséget ezután néhány hónapra Barczafalvi Szabó Dávid vette át, majd kétéves kihagyás után 1786-ban tért vissza a laphoz.

Szacsvay Sándor, akit a magyar történelem első politikai publicistájaként tartunk számon, 1784. júliusában került a lap élére. Jozefinista nézeteket vallott, a felvilágosult abszolutizmus híve volt. Az újságírók szerepét abban látta, hogy szolgálnak a mindenkori uralkodónak, valamint annak kormányának. II. József kultuszának erősítése mellett fontosnak tartotta, hogy a *Magyar Hírmondó* oldalain az alkalmi költészet is jelentős publikálási lehetőséget kapjon.¹³ Szacsvay Sándor újságírása a *Magyar Hírmondó* oldalain különböző, gyakran ellentétes irányokat mutat. Politikai publicisztikájában a satirikus írásokkal is próbálkozott¹⁴, emellett azonban folyamatosan tájékoztatott a hírközlés elvárásainak megfelelően aktuális politikai, gazdasági és kulturális eseményekről is.

Nézeteltérései a kiadó Patzkó Ferenc Ágostonnal 1786-ban a laptól való megválásához vezettek. Újságírói munkásságát azonban nem adta fel: Bécsben még az évben megalapította saját lapját, a második magyar nyelvű hírlapot, a *Magyar Kurírt*.¹⁵

Miután a visszatérő Barczafalvi Szacsvaytól egy jozefinista szellemű lapot vett át, a *Magyar Hírmondó* a nemesi-nemzeti ellenállás szócsöve lett (Buzinkay). Szint-

úgy a szóalkotás híve volt, ráadásul újonnan alkotott szavairól kikérte olvasóinak véleményét is – felismerve ezáltal a közvélemény fontosságát. Azonban Barczafalvi sem maradt sokáig a lap élén: néhány hónappal későbbi végérvényes távozását állítólag éppen nem túlságosan közkedvelt neologizmusainak köszönhette.

Az olyan történelmi jelentőségű személyek után, mint amilyen Rát Mátyás, Révai Miklós és Szacsvey Sándor volt, a *Magyar Hírmondó* élén kevésbé ismert szerkesztők sora következett, akik tevékenységükkel nem tudtak hozzájárulni a lap színvonalasságának és sikerességének megtartásához: Tállyai Dániel (1787 első felében állt a lap élén), Ungi Pál (Tállyait követte, 1787 végéig maradt a lapnál), valamint a *Magyar Hírmondó* utolsó szerkesztője, Szabó Márton idejében – ellenzékiisége ellenére – a lap fokozatosan tematikailag elsekélyesedett, érdektelenné vált, egyre kisebb mértékben felelt meg az olvasók igényeinek.

1788. október 8-án a szerkesztőség Pozsonyból Pestre költözött, a továbbiakban a lap *Magyar Mercurius*, majd *Magyar Merkur* címen jelent meg. Azonban már nem tudta felvenni a versenyt a két, Bécsben megjelenő magyar nyelvű konkurens lappal¹⁶, így a kiadó, Patzkó Ferenc Ágoston a *Magyar Hírmondó* megjelentetésére kapott tízéves privilégiumát már nem hosszabbította meg.

2.1. A lap nyelvezete

Miért szükséges magyar nyelven publikálni? Ezzel a kérdéssel Rát Mátyás írásaiban behatóan foglalkozott. Meggyőződése volt, hogy magyar nyelven a tudományok a széles rétegek számára is hozzáférhetővé válnak, a nemzeti nyelvet a felvilágosodás eszközeként tartotta (*Magyar Hírmondó* 1782. június 12., 353–355). Elképzelését, ti. mielőtt még a Monarchiában a német vagy a magyar lesz államnyelvvé, a többi kisebbség nyelvéből egy egységes nyelv alakul ki, saját, a magyar irodalmi nyelv megteremtésének elképzeléséből vonatkoztatta (Kókay 1983, 44). Mivel a magyar nyelv kodifikálása csak később, 1844-ben történt meg, az irodalmi nyelvet Rát a 18. század végén az általa megismert nyelvjárások ötvözéséből vélte létrehozni. Minél inkább szépül a nyelv, annál tudományosabb és ismertebb lesz a nemzet is – vallotta.

A magyar nyelv megreformálását szorgalmazta, purista és neologista is volt egyben. Felismerte, hogy a magyar szókincs nem képes megnevezni a nyugati újságokat elárasztó új kifejezéseket, éppen ezért két lehetőséget látott: kifejezéseket „kölcsönözni” az idegen nyelvekből, vagy saját megnevezéseket kreálni. A második alternatívát választotta: neki köszönhető többek között maga az „újságíró” kifejezés.¹⁷ Hely- és személyneveket először fonetikus átírásban jelentetett meg, majd – hogy az olvasók más könyvekben is megtalálhassák azokat (*A Magyar... 1780. november 17.*) – zárójelben az eredeti megnevezést is publikálta. A lap 31. számában határozottan kijelentette: latinul nem hajlandó írni (*Magyar Hírmondó* 1782. április 20., 248). A magyar nyelv Rát Mátyás lapjában egységes volt, és közel állt az összmagyar nyelvideálhoz – a magyar nyelv nála emelkedett először nemzeti jelképpé.

Mátyus Péter idejében a *Magyar Hírmondó* nyelvezete a 18. század eleje magyar nyelvének szintjére süllyedt. Ellentétben vele a purista Révai Miklós nagy figyelmet szentelt a színvonalas nyelvezetnek, emellett azonban az újságírás, az irodalom, s egyben a tudományok közérthetőségét hangsúlyozta. Az olvasóknak érthető magyar

nyelvel akart szolgálatot tenni: „Ha már egyszer írunk, tehát Magyarul írjunk” (Kókay 1970, 198). Szóteremtéssel – vélte kezdetben a soron következő Barczafalvi Szabó Dávid – nem az újságíróknak kellene foglalkozniuk, hanem az erre hivatott tudományos köröknek. Később azonban maga is fontosnak tartotta a nyelv ápolását. Megannyi új kifejezést alkotott, ennek eltúlzott jellege viszont nagy tiltakozást váltott ki az olvasók körében (Kókay–Buzinkay–Murányi 1985, 102). Az őt követő Szacs vaynak (Ráttal szöges ellentétben) a legkisebb fogalma sem volt az akkori nyelvi normáról – írja róla Kókay. Nem készült újságírói pályára, s ahhoz, hogy elérje Rát és Révai szintjét, hiányzott a nyelvi és irodalmi érdeklődése (Kókay 1970, 255). Szacs vay tehát kevés figyelmet szentelt a lap nyelvezetének és irodalmi témáknak – ő inkább a *Magyar Hírmondó* politikai profilját erősítette.

2.2. A periodikum olvasóközönsége

Az iskolai oktatás színvonalának emelése és közüggé tétele elsősorban a mezővárosokban járult hozzá a paraszti rétegek körében is az írástudás terjedéséhez – 1769-ben már a vagyonosabb parasztság 17–20%-a tudott olvasni és írni (Glatz 1996, 338).

A *Magyar Hírmondó* olvasóinak kiléte csak megközelítőleg határozható meg. Az első évfolyamnak több mint 320 előfizetője volt (120 községből), a megrendelők összetétele pedig a következőképpen alakult: 38 főrendi nemes, 123 földbirtokos, vármegyei tisztviselő és köznemes, 45 római katolikus pap, 24 köztisztviselő, 18 protestáns lelkész, 18 gazdatiszt, 18 ügyvéd, 12 katonatiszt stb. A későbbi években az előfizetők száma elérte a 450–500-at (*A magyar irodalom...* 1978, 55; Szerb 1958, 216–231).

A példányok túlnyomó többsége a nagyobb városokban fogyott el, mint például Bécsben, a pozsonyiak viszont nem előfizetői voltak a lapnak, hanem vásárlói. Pesten 11, Győrben, Szebenben és Kolozsvárott 8-8 példányt rendeltek meg, Komáromban és Pécssett 4-4 előfizetője volt, Magyarországon kívül Franciaországba és Spanyolországba is eljutott (Kókay).

Miután Rát megvált a szerkesztőségtől, és helyére a kevésbé tehetséges Mátyus Péter került, az előfizetők száma félezerről 200-ra esett (Kókay–Buzinkay–Murányi 1985, 30). Révai Miklósnak öthónapos szerkesztői munkássága során ezt a rohamosan csökkenő tendenciát ugyan sikerült megállítania, az első évek sikerét azonban már ő sem tudta megismételni. Kókay szerint Révai több olvasója is abbéli véleményének adott hangot: amennyiben a kiadó csökkenti a lap árát, akkor (200 helyett) akár 600 előfizetője is lehetne (Kókay 1970, 193). Más források szerint a *Magyar Hírmondó* virágkorát Szacs vay idejében élte: szerkesztősége alatt a lapnak 449 előfizetője volt, holott az előfizetői díj 10 forintra emelkedett (Dezsényi–Nemes 1954, 84). Szacs vay a lap 1786. március 19-i számában megemlíti: a *Magyar Hírmondó* akkora sikernek örvendett, hogy a kávézókból gyakran ellopták egy-egy példányát, míg ez egy német lappal nem történhetett meg (*Magyar Hírmondó* 1786. március 19., 208–209).

2.3. Információszerzés, tudósítók

A pozsonyi evangélikus líceumon folytatott tanulmányai befejezését követően Rát Máttyás 1772-ben egy magyarországi körutazásra szánta el magát. Ez idő alatt megismerte a vidéki emberek életét, hagyományait és a különféle nyelvjárásokat. A későbbiekben, szerkesztői pályafutása során többek között ezekre a személyes kapcsolatokra is támaszkodhatott: körútja során létrehozott ismeretségeiből került ki a *Magyar Hírmondó* előfizetőinek és belföldi eseményekről hírt adó tudósítóinak nagy része.

Az információszerzésnél nagy jelentőséget tulajdonított az autenticitásnak. Mint írta, mindegy neki, milyen nyelven jutnak el hozzá az információk, a lényeg, hogy hitelesek legyenek (Kókay–Buzinkay–Murányi 1985, 6–7). Tudatosan ápolta kapcsolatait, valamint 1780. november 17-én megjelent, *A Magyar hírelő levelek eránt való tudósításában* közvetlen kéréssel is megszólította leendő információforrásait: az egyházi méltóságoktól az újszülöttek, elhalálozottak és házasságot kötöttek nevét várta, a tudósoktól (orvosok, fizikusok, matematikusok) tudományos tapasztalataik megosztását kérte, a professzorokhoz egyetemi, akadémiai és gimnáziumi diszsertációkról és disputákról szóló információkért fordult, az íróktól, nyomdászoktól, könyvkötőktől és eladóktól pedig a legújabb kiadványokról, illetve könyvekről remélt tájékoztatást.

Mint ahogy már szó volt róla, Rát utódja, Máttyus Péter idejében a lap hanyatlásnak indult. A lap csökkenő keresettségének köszönhetően fokozatosan egyre több tudósító fordított hátat a szerkesztőnek (Kókay 1970, 178). Ezen a helyzeten Révai Miklós próbált meg változtatni, aki a *Magyar Hírmondó* 1783. december 17-i számában közzétette igyekezetét, hogy – a színvonalasabb újságírás érdekében – újabb tudósítókat szerezzen. Azt, mennyire nehéz volt visszaszerezni az elvesztett tudósítók bizalmát, illetve tudósítótoborzásnál mekkora jelentősége volt a személyes ismeretségnek, Barczafalvi Szabó Dávid esete is tanúsítja, akinek gyakori fejtörést okozott, hogy olvasói (ugyanakkor lehetséges tudósítói) nem szívesen küldték híreiket a szerkesztőnek, akit személyesen nem ismertek. Kókay szerint leginkább az olyan kényes témákhoz neheződött meg számára ezáltal a hozzáférés, mint amilyen például II. József 1784-es nyelvtörvénye óta a nemzetiségek nyelvének kérdése volt (Kókay 1970, 216–218). A *Magyar Hírmondó* 48. számában Barczafalvi keserűségének adott hangot, hiszen nem volt elég információja, amelyből a hírközlésnél méríthetett volna: „Nincs egygy is, a ki Hazabéli történetekkel tudósítson! Mit használ pedig a hír – leveleknek egyedül csak olylyakkal tölteni bé, melylyek Hazánkra vagy egygy cseppet se, vagy igen keveset tartoznak is: avvagy nem elébb kell é azt kívánni tudni minden jó hazafinak, mik történnek, és hogy s mint folynak a dolgok benn a Hazában? Valylyon nem azt kell é minden jó Hazafinak óhajtani, hogy édes Nemzetének erre vagy amarra való készsége, a Hazafiaknak jeles tselekedeteik, szorgalmatosságaik, érdemeik, s a t., más Nemzetek előtt – is tudva légyenek; és így a Haza ne tsak itthon, hanem más Országban is éljen a maga jó hírében, s e képpen minden Idegeneknek betsülésekre és szeretetekre jutván, azokról távolról is barátságot tartson?” (*Magyar Hírmondó* 1786. június 21.).

2.4. A *Magyar Hírmondó* tartalma

A *Magyar Hírmondó* ugyan nem követte a korabeli referáló lapok stílusát, elsősorban mégis hírlap volt: olvasóit a bel- valamint külföldi eseményekről és újdonságokról tájékoztatta. Legnevesebb szerkesztői bírálták a magyar gazdaság, kereskedelem, mezőgazdaság elmaradottságát, szorgalmazták az ipar fellendítését, olvasóikat felvilágosult szellemben „nevelték”. A lapban ezen kívül fontos helyen állt a kultúra, irodalom és iskolaügyi problematikája is.

Rát Mátyás pozsonyi tanulmányai és az azt követő magyarországi körútja után 1773-ban Göttingenbe ment, ahol teológiai tanulmányokat folytatott. Ötéves németországi tartózkodása során felismerte, a külföldnek csak hiányos vagy pontatlan információi vannak Magyarországról és a magyarokról. Ezt tudatosítva tűzte ki céljául, hogy Európát is tájékoztassa a királyságban történekről (Kóky 1983, 36, 54). Újságíróként viszont nemcsak a magyarság „ügyét” szolgálta. A Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségekkel is behatóan foglalkozott: támogatta a vendek, tótok törekvéseit, pozitív hangvételű írásokkal példázta, mennyi dolgos gazda található a cigányok között (*Magyar Hírmondó* 1782. április 20., 247). A *Magyar Hírmondó* 1780. augusztus 12-i számában hangsúlyozta: mást származása vagy nemzetisége miatt elítélni vagy kigúnyolni a legnagyobb hitványság és butaság (*Magyar Hírmondó* 1780. augusztus 12., 526).

Rát egy tematikailag sokrétű lapot adott olvasói kezébe. Bel- és külföldi eseményeken kívül a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokról és azok változásairól írt, irodalmi és kulturális vonatkozású híreket publikált. Nem határozott meg az egyes tematikáknak állandó közlési helyet, *A Magyar hírlelő levelek eránt való tudósításában* ezt azzal indokolja: a rendet kell a dolgokhoz igazítani, nem pedig a dolgokat a rendhez. E felfogásban a cikkeket fontossági, illetve hitelességi sorrendben jelentette meg: a lap végén hagyott helyet a hiteltelen, „kitalált” dolgoknak, valamint a hirdetéseknek.¹⁸

A legfrekvenciáltabb műfaja a bővített hír volt, amelyet a tudósítás elemeivel vegyített. Külügyi hírei nem külföldi újságok fordításai voltak, ez ellen a vád ellen határozottan tiltakozott (*A Magyar... 1780. november 17., 4*). A híreket átdolgozta, a közérthetőség és áttekinthetőség érdekében tudományos kommentárokat fűzött hozzájuk, valamint geográfiai és történelmi jegyzetekkel, statisztikai adatokkal egészítette ki őket, hiszen a nem világos dolgok az olvasók számára unalmasak – írja ugyanott. Rát Mátyás időnként egyes szám első személyében, máskor többes szám első személyében írt. Hírszerkesztése a mai értelemben vett tömörített, objektív elvárásoknak tehát nemigen felel meg, de Rát elvetette az akkori lapokban elterjedt száraz referáló írásmódszert is. Stílusa jellegzetesen német racionalista tudományos volt (Hóman–Szekfű 1936, 19–20).

Külföldi hírei kiválasztásánál felmérte az olvasók igényeit, s ezen ismeretek birtokában elsősorban Németország, Anglia, Amerika és Franciaország eseményeiről tájékoztatott, miközben a lap olvasóit az összefüggések felismerésére ösztönözte. Úgy tartotta, Magyarország az európai tudomány kincsestárává, a többi nép „tanítójává” válhatna. Ehhez azonban a magyaroknak meg kell ismerniük a török és a többi keleti nép tudományát, a németeknek szintén saját rokonaikét, az országban élő tótoknak és horvátoknak az orosz, lengyel és cseh eredményeket, valamint a görög, örmény, oláh kisebbségnek ugyancsak a hozzájuk közelállókét (*Magyar Hírmondó* 1782. április 20., 245–247).

Valószínűsíthető, hogy Mátyus Péter szerkesztése idején a lap azért veszítette el attraktivitását, mert nagy mennyiségben publikált bécsi vagy egyéb lapokból átvett érdektelen cikkeket: időjárásról, járványokról, kinevezésekről írt. Írókkal, költőkkel, tudósokkal – Ráttal ellentétben – nem tartott fenn kapcsolatokat (Kókay 1970, 180). A híreket három tematikai csoportba osztotta: *Hazámbéli dolgok*, *Bétsi tudósítások* és *Külső Országébéli dolgok*. A híreket származási helyük, vagyis városnevek megjelölésével vezette be.

Révai Miklós sok szempontból tartotta példaképének a *Magyar Hírmondó* első szekesztőjét, Rát Mátyást. A lap arculatát igyekezett az általa megszabott irányvonalhoz igazítani, a tudományos kommentárokon túl cikkei végén tanulságokat is publikált. Ennek ellenére írásai nem távolodtak el a hírszerkesztés autenticitásától, stílusa olvasmányos, érdekes, lapja információtelített és közkedvelt volt.

Annak ellenére, hogy a *Magyar Hírmondó* első két jelentős szerkesztőjének egyházi hivatása volt, ilyen jellegű témákkal az újság oldalain egyikük sem foglalkozott. Mindkettő elítélte azonban a nemzetiségi vagy faji alapú diszkriminációt, felvilágosult szellemben harcolt a maradi gondolkodás ellen.

Szacsvay Sándor a felvilágosult abszolutizmus híveként nagy figyelmet szentelt az uralkodó, II. József rendeleteinek ismertetésére (és elfogadtatására). Ellenségei gyakran támadták és elítélték felvilágosult nézeteiért, másrészt kifogásolták közönyét a nemzeti nyelv és irodalom iránt (Kókay 1970, 237). Bírálóinak a *Magyar Hírmondó* oldalain válaszolt: „Olyly boldog időben élünk most, melylyben szabad az igazságot ki-mondani, s a Verébről sem lehet mingyárt azt ítélni, hogy rossz, ha fész-kibe sz..., mert ha a fészek rossz, még betsületére szolgál, ha bele sz-ván, ott hadja, s jobbat keres” (*Magyar Hírmondó* 1786. január 4., 4).

A cenzúra közbelépését azonban ő sem kerülhette el: a lap 1784. augusztus 21-i, illetőleg ugyanazon év szeptember 29-i számában elnézést kér olvasóitól az írá-soknál felbukkanó fehér „foltokért”. A cenzúrára hivatkozik, mely megtiltotta néhány bécsi hír megjelentetését. Mint írja: olyan időben, amikor már az üresen maradt helyeket mással nem tudta kitölteni. Mégha a cenzor kevés kifogásolnivalót talált is Szacsvay lapjában – írja Kókay – néhány közleményt mégis kivetetett belőle (Kókay 1970, 238).

A lapban Barczafalvi Szabó Dávid szerkesztői munkásságának első szakaszában – a nemesi-nemzeti ellenállás szellemében – egyre nagyobb teret kaptak az uralkodó politikáját bíráló cikkek. II. József nyelvtörvényéért először még ugyan a minden-kori magyar királyokat okolta, akik elhanyagolták a magyar nyelv ápolását, kétéves távolléte után viszont már berlini példát hoz fel a nemzeti nyelv érdekében, ahol – követnivaló módon – a vidéki lakosság saját nyelvén intézheti közügyeit, ami ráadá-sul az Akadémián is divatnak számított. Hozzáteszi: „Nagy bölldogság, midőn valamelyly Nemzet otthon van a maga hazájában, és nem kéntelenítetik – – – – – !!!” (*Magyar Hírmondó* 1786. november 4., 736–737), néhány hét múlva azonban még-is azt kellett írnia: „*Keményen megparantsoltatott a Hazában, hogy két esztendő múlva, a kisebb Oskolákban; három múlva pedig a fő Oskolákban is, tsak tsupán német nyelven menjenek a Tanítások*” (*Magyar Hírmondó* 1786. november 25., 774).

Szacsvay Sándor publicisztikájában gyakran találkozunk olyan stilisztikai bravú-rokkal, többértelműsített megfogalmazásokkal, melyek segítségével lehetősége

nyílt – a cenzorok szigorú ellenőrzése ellenére is – az ellenzéki vélemények publikálására.

2.5. Irodalom és művelődés

Az akkoriban még hiányzó irodalmi folyóiratokat a *Magyar Hírmondó* bizonyos fokig pótolni próbálta. Rát Mátyás számos könyvkritikát jelentetett meg, amelyek viszont inkább anotációk voltak, mintsem a mai értelemben vett recenziók. Megragadták Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid és Rájnics József munkái, fordításban külföldi írásokat is szívesen leközölt. A vanieri fordításokkal kapcsolatban hangsúlyozta azok pozitívumát, ti. hogy olyan részeket is tartalmaznak, amelyek az eredeti szövegben nem voltak benne (*Magyar Hírmondó* 1781. június 13., 363–366). Barczafalvi Szabó Dávid kiemelte a színészet fontosságát, de lapjából szinte teljesen eltűntek a kritikák. Úgy tartotta, egy újságnak mindenki tetszését ki kell váltania, senkit sem szabad megbántania vagy megsértenie (*Magyar Hírmondó* 1786. március 21., 401–407). Szacsvey Sándor alkalmi verseket és egyéb irodalmi műfajokat is csak ritkán publikált, ezek viszont elsősorban a *Pozsonyi Magyar Műzsa* irodalmi mellékletben kaptak helyet.

A *Magyar Hírmondó* elsőségét a népdalgyűjtés terén (valamint a „népdal” szó megteremtésében) is kivívta: a *Tudománybéli dolgok* között Rát Mátyás és Révai Miklós révén jelent meg az első felhívás népdalgyűjtés céljából (*Magyar Hírmondó* 1782. január 16., 33–34).¹⁹ „Tudva vagyon, minémű nagy szorgalmatossággal gyűjtögetik az Anglusok és Francziák, nem tsak az önnön magok eleiknek régi verseiket s énekeiket, hanem a távoly lakozó népekéit is. Az Olaszoknak hasonló igyekezetek nem kevésbé esméretes. Hát a Németeket avagy szükség-é előhoznom? holott mindenek, valakik ezeknek nevezetesebb könyveiket olvasták, gyakorta észre vehették, minémű nagy betsbenn légyenek nálók a régi Német históriás, mesés, s több afféle énekek. Ki nem tudja, mint kapnak ők a köz népnek szájábann forogni szokott régi versekenn, mellyeknek Volkslieder a nevezetek? Ezeket pedig leginkább attól az időtől fogva kezdették elő-keresni s haszonra fordítani, mióta az ő saját nyelveket, s azonn, az ékes tudományokat láttatosan gyakorolják. Általában valami tsak eredeti, nem mástól vétetett, akár-melly nyelven legyen meg-írva, mind az méltónak ítélkezik a fel-földi Tudósoktól, hogy világra hozattassék” (*Magyar Hírmondó* 1782. január 16., 33).

2.6. A *Magyar Hírmondó* külalakja

A *Magyar Hírmondó* oktáv formátumban jelent meg hetente kétszer. Fejlécében a Föld fölött repülő, *per regna, per urbes*²⁰ feliratú szalagot tartó Merkúrt²¹ ábrázolta, mely alatt a magyar címer kapott helyet, jobb és bal oldalon pedig könyvek, lapok, írószerek. A metszet fölött feltűnik a Mária Teréziára és a tőle kapott engedélyre utaló „Felséges *Tsászárné és Apostoli Király Aszszonyunknak különös engedelemével*” felirat, valamint az elmaradhatatlan keltezés²². A további oldalakon képeket, metszeteket már nem találunk.

Az újság egyes számait „levél”-nek nevezték. Egy-egy levél nyolccoldos terjedelemben jelent meg, időnként melléklettel bővítve. Az oldalak számozása folytatóla-

gosságot mutat: a soron következő kiadvány első oldalának száma az előző számolásának folytatása. Az egyes témakörök (cikkek) megkülönböztetett címek alatt jelentek meg, például: *Hiteles hírek*, *Felettébb szomorú izenetek*, *Hihetetlen dolgok*, *Külföldi hadi történetek* stb. A hírlap betűtípusa a mai antikvához hasonlít.

A *Magyar Hírmondó* mellékletei alkalmanként jelentek meg, és különféle témákat dolgoztak fel: neves személyiségek születés- vagy névnapjáról, továbbá számközlésokről, pénzhamisításról, készülő kiadványokról tájékoztattak, néhányukban a magyar vagy világtörténelem egy-egy érdekes mozzanatáról is lehetett olvasni.

A lap minden egyes évfolyamát úgynevezett *Mutató Tábla* zárta, amely az adott évfolyam egyfajta tárgymutatója volt.

Összegzés

Annak ellenére, hogy az első magyar nyelvű periodikum, a *Magyar Hírmondó*, 225 évvel ezelőtt jelent meg, létrejötte a nyugati elődökhöz képest mintegy százéves késést mutat. A magyar nyelvű időszakai sajtótermékek kiadására a bécsi udvar sajtópolitikájának és a hiányzó polgárságnak köszönhetően a Habsburg Monarchián belül is csak többéves lemaradással került sor.

Pozsonyt nevezhetjük a magyarországi időszakos lapok „szülővárosának”, hiszen itt jelent meg először a *Nova Posoniensa*, a *Preßburger Zeitung*, a *Magyar Hírmondó* és a *Presspürské novini* – tehát az első magyarországi latin, német, magyar és cseh nyelvű időszakos lap.

A 18. század végi lapkiadásnál elengedhetetlen szerepe volt a szerkesztő személyének és kvalitásainak. A *Magyar Hírmondó* virágkorát Rát Mátyás, Révai Miklós és Szacsuvay Sándor újságírói és szerkesztői munkássága révén érte el, azaz olyan személyiségek tevékenysége idejében, akik egyrészt kitűnő korabeli ismeretekkel rendelkeztek, másrészt kiváló újságírói tehetségük révén, rafinált módon ellenzéki

politikai véleményeiknek is hangot adtak, úgy, hogy azok az éber cenzorok rostáján ne akadhassanak fenn, s nem utolsó sorban kiváló tudósítói és előfizetői hálózatot építettek ki.

Rát Mátyás, az első magyar nyelvű periodikum atyja (valamint neves követője, a nyelvész, író és költő Révai Miklós) tág teret szentelt hírlapja oldalain a nemzeti kultúra és nyelv ápolásának, s egyidejűleg támogatta az 1700-as évek végén Magyarországon élő kisebbségek törekvéseit is. A legnevesebb szerkesztőknek (akik felismerték koruk és olvasóközönségük elvárásait), valamint a felemás bécsi sajtópolitikának köszönhetően tehát a *Magyar Hírmondó* úttörő jellege ellenére is jelentős médiumává vált a felvilágosodás eszméinek, a korabeli politikai, gazdasági, társadalmi eseményeknek, valamint a tudományok eredményeinek széleskörű terjesztése folyamatában.

Felhasznált irodalom

A Magyar Hírlelő levelek eránt való tudósítás, 1780. 11. 17.

A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig 1965. Szerk. 3. kötet. Szerk. Pándi Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. URL: <<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/tortenet/buzinkay/html/index.htm>>

Csekei Varjú Elemér (szerk.) 1991. *Révai kis lexikona*. Budapest, Merhavia.

Dezsényi Béla–Nemes György 1954. *A magyar sajtó 250 éve*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó.

Elöljáró beszéd gyanánt való utólírás, 1781. 5. 17.

Előre való tudakozás, 1779. 7. 1.

Ember Győző–Heckenast Gusztáv szerk. 1989. *Magyarország története 1686–1790*. 4. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Glatz Ferenc 1996. *A magyarok krónikája*. Budapest, Officina Nova.

Hóman Bálint–Szekfű Gyula 1936. *Magyar Történet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Kókay György 1970. *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kókay György 1981. *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Kókay György 1983. *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kókay György: *Rát Mátyás, a magyar nyelvű újságírás megindítója*. URL: <<http://www.bdeg.sopron.hu/bdeg/archiv/harang994/cikk6.html>>.

Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor 1985. *A magyar sajtó története*. 1–2. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kuszák István 1940. *Ráth Mátyás, az első magyar hírlapíró*. Győr, Harangszó.

Magyar Hírmondó, 1780. 4. 29.

Magyar Hírmondó, 1780. 5. 27.

Magyar Hírmondó, 1780. 8. 12.

Magyar Hírmondó, 1781. 5. 26.

Magyar Hírmondó, 1781. 6. 13.

Magyar Hírmondó, 1781. 8. 1.

Magyar Hírmondó, 1781. 10. 10.

- Magyar Hírmondó*, 1782. 1. 16.
Magyar Hírmondó, 1782. 4. 20.
Magyar Hírmondó, 1782. 6. 12.
Magyar Hírmondó, 1783. 12. 17.
Magyar Hírmondó, 1784. 1. 3.
Magyar Hírmondó, 1784. 3. 17.
Magyar Hírmondó, 1784. 11. 24.
Magyar Hírmondó, 1784. 12. 15.
Magyar Hírmondó, 1784. 12. 18.
Magyar Hírmondó, 1784. 12. 22.
Magyar Hírmondó, 1784. 12. 25.
Magyar Hírmondó, 1785. 1. 1.
Magyar Hírmondó, 1785. 1. 5.
Magyar Hírmondó, 1785. 3. 19.
Magyar Hírmondó, 1785. 6. 18.
Magyar Hírmondó, 1785. 7. 27.
Magyar Hírmondó, 1785. 12. 31.
Magyar Hírmondó, 1786. 1. 4.
Magyar Hírmondó, 1786. 3. 21.
Magyar Hírmondó, 1786. 3. 29.
Magyar Hírmondó, 1786. 6. 21.
Magyar Hírmondó, 1786. 7. 22.
Magyar Hírmondó, 1786. 11. 4.
Magyar Hírmondó, 1786. 11. 25.
Magyar Hírmondó, 1786. 12. 30.
Magyar Hírmondó, 1787. 1. 3.
Magyar Hírmondó, 1787. 1. 6.
Magyar Hírmondó, 1787. 3. 24.
Magyar Hírmondó, 1787. 3. 28.
Pannon Enciklopédia. A magyarság kézikönyve. 1993. Szerk. Halmos Ferenc. Budapest, Pannon Könyvkiadó.
Prakke, Henk – B. Lerg, Winfried – Schmolke, Michael (Hg.) 1970. *Handbuch der Weltpresse I – II*. Köln/Opladen, Westdeutscher Verlag.
Šefčák, Luboš – Vojtek, Juraj 1994. *Dejiny svetového novinárstva I. Dejiny anglického novinárstva*. Bratislava, Univerzita Komenského.
Serafínová, Danuša 1994. *Dejiny svetového novinárstva II. Dejiny francúzskeho novinárstva*. Bratislava, Univerzita Komenského.
Serafínová, Danuša 1999. *Dejiny svetového novinárstva IV. Dejiny nemeckého novinárstva*. Bratislava, Univerzita Komenského.
Süld Erzsébet: *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság rövid története és repertóriuma*. URL: <<http://iki.elte.hu/hirmondo/>>
Süld Erzsébet: *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság rövid története és repertóriumának www-alkalmazása*. URL: <<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/tortenet/hirmondo/html/hirmondo.htm>>
Szerb Antal 1958. *A magyar irodalom története*. Budapest, Magvető Kiadó.

Jegyzetek

1. Teljes nevén *Weekly News from Italy, Germania, Hungaria, Bohemia, the Palatinate, France and the Low Countries*.

2. Később *Gazette de France*, *Gazette nationale de France*, *Gazette de France nationale*, *Gazette de France* címeken jelent meg.
3. Gregor Gelbhaar kiadásában az *Ordentliche Postzeitungen aus Wien*, valamint Mathias Formicus lapja, az *Ordentliche Zeitung*.
4. Átnevezésétől, 1780-tól *Wiener Zeitung* (Kókay–Buzinkay–Murányi 1985, 14).
5. Teljes nevén *Weekly News from Italy, Germania, Hungaria, Bohemia, the Palatinate, France and the Low Countries*.
6. Későbbi címe: *Mercurius veridicus ex Hungaria*.
7. Teljes néven *Wochentlich zweymal neu-ankommender Mercurius*.
8. A periodikum fő jellemzője az időszakiság (periodicitás, rendszeres megjelenés), aktualitás, valamint publicitás (nagy célközönség).
9. Például a budai *Offnerischer Merkur* (1730–1738) vagy a pozsonyi *Preßburger Zeitung* (1764–1929).
10. A *Magyar Hírmondó* cenzúrázásáért Vancsai Pál felelt (*A magyar sajtó... 1979, 91*).
11. Amennyiben megvolt hozzá a szükséges anyagi háttér, szerkesztői tehetség és a cenzúra „jószándéka” (*Pannon... 1993, 554*).
12. Az alapító Patzkó Ferenc csupán az újság anyagi oldalát biztosította be.
13. Batsányi János is a *Magyar Hírmondó*ban publikált először.
14. A 18. század 80-as éveinek végén nagy számban jelentek meg vallási fanatizmus ellen irányuló szatirikus röplapok. Hasonló nézeteinek Szacsavay olykor a *Magyar Hírmondó*ban is teret adott, ezek stílusa azonban mérsékelt volt – a cenzúra a röpiratokkal ellentétben a hírlapokat sokkal szigorúbban ellenőrizte (Kókay 1970, 246).
15. Szacsavay igazából a *Magyar Kurír*ban vált kiforrott stílusú politikai publicistává.
16. *Magyar Kurír* (1786–1834) és *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1789–1803).
17. Mindaddig a novellista vagy író kifejezés volt használatos (Kókay).
18. A hirdetés ára 1 forint volt (*A Magyar... 1780. november. 17.*).
19. További ezzel kapcsolatos írások a *Magyar Hírmondó* 1780. V. 25-i és 1781. X. 10-i számában lelhetőek.
20. Városokon, országokon át.
21. Merkúrt az ókori Rómában Isten küldöttjének, azaz „hírnökének” vagy „hírmondójának” tartották.
22. A hónapok egyházi megnevezése volt használatos: *Boldog-Asszony hava* (= január), *Böjtelő hava* (= február), *Böjt Máshava* (= március), *Szent György hava* (= április), *Pünkösdi hava* (= május), *Szent Iván / János / Szent János hava* (= június), *Szent Jakab hava* (= július), *Kis-Asszony hava* (= augusztus), *Szent Mihály hava* (= szeptember), *Mind-Szent hava* (október), *Szent András hava* (= november), *Karátsony hava* (= december).

NÁRODNOSTNÉ MENŠINY NA SLOVENSKU 2003

Zostavili

Róbert Dohányos
Gábor Lelkes
Károly Tóth

Fórum inštitút pre výskum menšín
Lilium Aurum vydavateľstvo
Šamorín–Dunajská Streda

Rómska
Rusínska
Ukrajinská
Česká
Nemecká
Poľská
Chorvátska
a
Srbská
Izraelská
Neznáma
Maďarská
Rómska
Rusínska
Ukrajinská
Česká
Nemecká
Poľská
Chorvátska
a
Srbská
Izraelská
Neznáma
Maďarská
Rómska
Rusínska
Ukrajinská
Česká
Nemecká
Poľská
Chorvátska
a
Srbská
Izraelská
Maďarská
Rusínska
Rómska

Szlovákiai magyar tájak néprajzi irodalma a bibliográfiák tükrében

A szlovákiai magyar tájak néprajzi eredményeit könyvészetileg összegezve, kisebb-nagyobb időmetszetekre lebontva jelentek már ugyan meg néprajzi bibliográfiák, ám mindegyikükből hiányzott egy általános bevezetés. Az aprólékos, minden forrást részletesen bemutató összegzésre most ugyan nem vállalkozhatom, ám a jelzett hiányt legalább részben pótlandó, a továbbiakban a szlovákiai magyar tájak néprajzi eredményeit (is) tartalmazó könyvészeti eredményeket tekintem át nagy vonalakban.

Az 1918-ban létrejött első Csehszlovák Köztársaság megalakulását követő időszakban a Szlovákiához került magyarok néprajzi irodalmát összegző első bibliográfia 1988-ban jelent meg. Viszont ezt megelőzően is kerültek szlovákiai magyar vonatkozású néprajzi-könyvészeti adatok különféle bibliográfiákba. Mivel a magyar anyag meglehetősen ismert, ezért ezzel most részletesebben nem foglalkozom. Csupán emlékeztetni szeretnék Gulyás Pál 1941-es áttekintésére, amelynek 1984-es reprint kiadásához Gazda István készített aktualizált függelékét (Gulyás 1984), valamint Bodor Antal, szintén Gazda István által kiegészített munkájára (Bodor–Gazda 1984). A magyar folklórsztika bibliográfiáit Voigt Vilmos tekintette át a legutóbb, így most elég arra hivatkozni (Voigt 1998, 69–71). Itt csupán a különféle lokális, regionális és személyi bibliográfiák fontosságára és kiaknázatlanságára, illetve buktatóira szeretnék figyelmeztetni és két példára hivatkozni. Az Ujváry Zoltán által elindított és koordinált intézményes Gömör-kutatás első tíz esztendeje eredményeinek néprajzi bibliográfiáját Imolay Lenkey István állította össze példásan. Segítségével pontos és megbízható képet kapunk e jelentős vállalkozás első tíz esztendeje tudományos eredményeiről (Ujváry 1991, 105–121). Mindez nem mondható el a Túri Róbert által összehordott, másodkézből vett, ráadásul pontatlanul lejegyzett adatokat tartalmazó *Komárom-Esztergom megye néprajzi bibliográfiájáról* (Túri 2001). Az kézenfekvő, hogy egy bibliográfia nem lehet teljes. Viszont a benne található adatoknak megbízhatóknak kell lenniük, s ha nem azok, akkor a bibliográfia gyakorlatilag használhatatlan.

A nemzetközi néprajzi bibliográfiákban (*Internationale Volkskundliche Bibliographie*, *Demos* stb.) feltehetően szintén található elvéve szlovákiai magyar vonatkozású anyag, ám ez még a mai napig feldolgozatlan.

Ami a szlovák anyagot illeti, először Ludovít Rizner Turócszentmártonban kiadott hatkötetes bibliográfiáját kell megemlíteni, amely a mai Szlovákia területével kap-

csolatos, a kezdetektől 1900 végéig megjelent történeti, helytörténeti, honismereti, néprajzi munkáknak a könyvészeti gyűjteménye (Rizner 1929). Ezekben a bibliográfiakötetekben alfabetikus sorrendben kereshetők a tételek, lényegében – ahogyan az a bibliográfia alcímében is szerepel – egy szótár mintájára („na spôsob slovníka”) összeállított kézikönyvről van szó. Bár a kötet cím a szlovák írásbeliség összegzését sejteti, a bibliográfiai tételek között megtalálhatók a magyar és más nyelven (latinul, németül) írottak is, mivel az összeállító a Szlovákia területén megjelent valamennyi sajtóterméket feldolgozta. Tehát megtalálhatjuk a kötetekben a magyar nyelvű és vonatkozású néprajzi vagy néprajzi jellegű írásokat is, ily módon a munka a magyar, illetve összehasonlító néprajzi kutatás egyik kincseshányójának számít. Rizner bibliográfiáját később két pótláskötettel is kiegészítették. Ján Mišianik állította össze a hetedik pótló kötetet (Mišianik 1946), Ján V. Ormis pedig a nyolcadikat (Ormis 1972).

A második világháború után megjelentetett szlovák néprajzi bibliográfiák szintén jelentős magyar anyagot tartalmaznak (Kubová 1971; Kubová 1979; Kubová 1984; Kubová 1986; Kubová 1994; Stano–Žatko 1989).

Az általános szlovákiai magyar könyvészeti munkákban is található már a korábbi időszakban is néprajzi vonatkozások. Szőke József állította össze a csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiáját az 1945-től 1985-ig terjedő időszakra (Szőke 1982; Szőke 1984; Szőke 1986; Szőke 1992a; Szőke 1992b). Az egyes kötetekben a 40 év során az országos szlovákiai magyar lapokban megjelent néprajzi témájú írások egy része is megtalálható, valamint a Szlovákiában megjelent önálló munkák is (vö. Nádor 1992; Végh 2000).

Tekintsük át részletesen, hogyan jelenik meg a válogatott irodalmi bibliográfia egyes köteteiben a szlovákiai magyar néprajzi írásbeliség!

Az I. kötetben (1961–1970) a *folklor* tárgyszó alatt 12 néprajzi jellegű írás szerepel (Szőke 1982), a II. kötetben (1961–1970) hasonló címszó alatt már 34 tétel jelenik meg (Szőke 1984). Fontosnak tartom megjegyezni (az előző kötetre vonatkozóan is), hogy e tárgyszó alatt szerepelnek az ún. tárgyi néprajzzal kapcsolatos írások is. A harmadik kötetben (1971–1980) 192 ilyen tételt találhatunk, de itt már az ún. egyéni részben, a szerzők szerint csoportosított írások között is, így elég magas az átfedések, ismétlések száma. Ez utóbbiakat leszámítva a néprajzi tételek száma összesen nagyjából 250-re tehető. Az irodalmi bibliográfia negyedik darabja lényegében két külön kötetre tagolódik (Szőke 1992a; Szőke 1992b), amelyekben a tárgyszavak struktúrája megváltozott, helyet kaptak benne a Csemadok egyes munkaterületei is, tehát a táncmozgalom, a kórusmozgalom, valamint a népzenei élet tárgykör is megjelenik. Itt minden olyan apró írás, hír is helyet kap, amelyek valamilyen néptánc csoport, népi zenekar, szólóénekes fellépéséről szólnak. A *folklor* tárgyszó továbbra is külön kategóriát képez, ebben a kötetben azonban már 10 alcsoportra tagolódik (1. Néprajz, népismereti írások, tanulmányok, a néprajzkutatás múltja; 2. A néprajzkutatás eredményei; 3. A néprajzi gyűjtőmunka eredményei, beszámolók, néprajz, népművészettel foglalkozó dolgozatok; 4. Tárgyi népművészet, népi hangszerek, kerámia, bútor, építészeti emlékek; 5. Népi mesterségek és foglalkozási eszközök; 6. Népviselet, öltözködési szokások; 7. Népi ismeretek, hiedelmek, 8. Népszokások, gyermekjátékok, mondókák; 9. Néprajzi tájházak, néprajzi gyűjtemények, hagyományápolás; 10. Amatőr festészet, fafaragás). A szerzők sze-

rint felsorolt tételek között az ún. egyéni részben több, a *folklor* tárgyszó alatt közölt tétel is megtalálható. A kötetben összesen 453 néprajzi tétel szerepel. Megállapíthatjuk tehát, hogy a Csehszlovákiában megjelent néprajzi kötetek és az országos sajtótermékekben szereplő néprajzzal kapcsolatos írások aránylag hiánytalanul megjelentek az irodalmi bibliográfiában az 1945–1985-ös időszakra vonatkozóan. A járási és regionális lapokban megjelent írások viszont nem kerültek be a bibliográfiába.

Végezetül felvethetjük a kérdést, miért van szükség szlovákiai magyar néprajzi bibliográfiára. Mint fentebb említettem, szlovák néprajzi bibliográfiák ebben az időben már rendszeresen napvilágot láttak ugyan, ám a magyarul megjelent kiadványoknak, írásoknak csak egy jelentéktelen töredéke szerepelt bennük. A Magyarországon megjelent néprajzi bibliográfiák esetében hasonló a helyzet, s mivel a vidéki (regionális és lokális) lapok anyagát egyikük sem hozta, ezért nagy szükség volt egy olyan összegzésre, amely magába foglalja a Szlovákia magyarok lakta vidékeivel foglalkozó valamennyi megjelent néprajzi írást.

Ezt a hiányt kívánta pótolni Liszka József az 1988-ban megjelent kötetében. A 19. század elejétől az 1986-ig megjelent néprajzi termést tette közzé *A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográfiája (A 19. század elejétől 1986 végéig)* c. munkájában (Liszka 1988). Nem minden sajtóterméket nézett át, elsősorban a tudományos igényű írásokra összpontosított, bár néhány regionális lapot (pl. *Csallóközi Hírlap*, *Érsekújvár és Vidéke* stb.) is bevont kutatási körébe. Ez az első szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia eléggé mostoha körülmények között született. Összeállítója ebben az időben az érsekújvári múzeumban régészként dolgozott. Az érsekújvári múzeumban akkor uralkodó viszonyokat jól jellemzi, hogy az igazgatója csupán munkaidő után engedélyezte Liszka Józsefnek a bibliográfia gépelését, a kiadáshoz való előkészítését. A bibliográfiát tehát nem intézményes keretek között készítette, hanem szabadidejében. Az intézmény részéről semmilyen hajlandóság nem mutatkozott a bibliográfia kiadására vonatkozóan sem. Ján Botík szlovák néprajzkutató (aki abban az időben a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének volt a munkatársa), valamint Végh László (a szlovák Kormányhivatal akkori munkatársa) támogatásával sikerült elérni, hogy az elkészült bibliográfia az SZTA Néprajzi Intézete és a Csemadok Központi Bizottsága közös kiadásában megjelenhessen. A bibliográfia alapvető célkitűzése a szlovákiai magyar tájak néprajzi kutatásának a 19. század elejétől 1986-ig megjelent eredményeinek számbavétele volt. A bibliográfiába bekerültek a Magyarországon megjelent a szlovákiai magyar vidékek népi kultúrájával foglalkozó írások, s ugyanígy helyet kaptak a kötetben a szlovák nyelvű, de a magyarok által lakott területek népi kultúráját érintő közlemények, dolgozatok is. Liszka József bibliográfiai kötetét tehát mindenképpen mérföldkönek tekinthetjük a szlovákiai magyar néprajzkutatásban, hiszen egy olyan kézikönyv született, amely segítségével teljes képet kaphattunk a szlovákiai magyar néprajzi irodalomról. A bibliográfia abban a tekintetben is egyedülálló, hogy ez volt az első olyan kötet, amely az anyaországtól 1918-ban elszakadt magyar terület néprajzi írásbeliségét próbálta számba venni. Megjegyzem, hogy a kisebbségi sorban élő magyarok körében hasonló kisebbségi bibliográfia mind a mai napig nem készült.

Liszka József bibliográfiájának megjelenése után néhány év szünet következett, majd az 1991 őszen a komáromi Duna Menti Múzeum keretében az általa létrehozott Magyar Nemzetiségi Osztályon folytatódott a kisebbségi bibliográfiák készítése. A többes szám azt jelenti, hogy már nem csupán néprajzi, hanem más tudományág – a régészet – eredményeit összegző bibliográfiák is megjelentek. Elsőként a múzeum Magyar Nemzetiségi Osztályának egyik munkatársa – Fülöp Laura – gyűjtötte össze az 1991-es év néprajzi irodalmát, amely 1992-ben látott napvilágot (Fülöp 1992). A munkát L. Juhász Ilona folytatta 1995-ben, ő az 1992-es év néprajzi termését összegezte, s a kötet még ebben az évben meg is jelenhetett (L. Juhász 1995). Ugyancsak ekkor jelent meg az említett osztály kiadásában Liszka József összeállításában a Kisalföld szlovákiai részének válogatott néprajzi bibliográfiája is (Liszka 1995). Párhuzamosan azonban két régészeti tárgyú könyv is napvilágot látott, mégpedig 1993-ban *Hont megye régészeti irodalma*, 1995-ben pedig a *Csallóköz régészeti bibliográfiája*. Ezek összeállítója Nevizánszky Gábor, a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézetének a munkatársa volt (Nevizánszky 1993; Nevizánszky 1995).

A komáromi Duna Menti Múzeumban 1996–1997-ben a harmadik Mečiar-kormány idejében (1995–1998) jelentős személyi változások történtek, s e politikai döntés következtében sajnos a nagy múltú intézmény tevékenységének eddigi koncepciója is gyökeresen megváltozott. A bibliográfiai sorozat elindítóját, Liszka Józsefet elbocsátották, és e sorok szerzőjének szerződését pedig nem hosszabbították meg. A Nemzetiségi Osztály élére a Duna Menti Múzeum addigi igazgatóját helyezte a Mečiar-kormány által kinevezett új igazgatónő. A bibliográfiák kiadása megszakadt, s amikor 1997-ben a Mečiar-párt (Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) tagja, egy szlovák nemzetiségű mezőgazdasági mérnök került a Magyar Nemzetiségi Osztály élére, akkor sem folytatták a bibliográfiák összeállítását, de nem volt ez másként a Mečiar-kormány bukását követő időszakban, az ún. visszarendeződés idejében sem. A múzeumban dolgozó két néprajzkutató közül egyik sem végzett ilyen tevékenységet.

Miután 1997 őszen a Fórum Intézet keretében Komárom székhellyel megalakult az Etnológiai Központ, egyik fontos felelatként tűzte ki többek között a szlovákiai magyar néprajzi bibliográfiák kiadásának folytatását is. Mivel e sorok szerzője közben már összegyűjtötte az 1987–88. év néprajzi termését, így még az intézmény megalakulását követő évben, 1998-ban megjelenhetett a bibliográfia, amely a Fórum Társadalomtudományi Intézet részlegeként működő Bibliotheca Hungarica, a szlovákiai magyar nemzetiségi könyvtár tervezett bibliográfiai sorozatának – a *Miscellanea Bibliothecae Hungaricae* – első köteteként látott napvilágot (L. Juhász 1998). Az Etnológiai Központban rövidesen lehetőség nyílt a bibliográfiai munkálatok folytatására és tervbe vettük a néprajzi bibliográfiák rendszeres megjelentetését azzal, hogy lehetőleg minél előbb behozzuk a többéves lemaradást. Ezen elhárítás eredményeként rövidesen napvilágot látott az 1989–1999-es évek néprajzi termését összegző bibliográfia (L. Juhász 1999), majd az 1991–1992. évre vonatkozó adatokat összegző kötet is (L. Juhász 2000a). Ez utóbbi kiadását azért tartotta fontosnak az intézmény, mert az 1991-es tételeket tartalmazó kötet (Fülöp 1992) eléggé hiányos volt, s mivel annak idején alacsony példányszámban jelent

meg, már nem volt hozzáférhető. A sort rövidesen az 1993–1994. évi néprajzi ter-
mést tartalmazó bibliográfia követte még ugyanabban az évben (L. Juhász 2000b).

Az intézmény állandó anyagi gondjai miatt a vezetők úgy döntöttek, hogy takaré-
kossági szempontból a jövőben nem kettő-kettő, hanem egy kötetben négy év anya-
gát jelentetik meg. Így a két legutóbb megjelent kötet az 1995–1998-as (L. Juhász
2003), és az 1999–2002-es évek (L. Juhász 2004) néprajzi termését összegzi.
A tervek szerint a legközelebbi bibliográfiai kötet ismét 2 esztendő, mégpedig
2003–2004 néprajzi irodalmát veszi számba. Az anyaggyűjtés már folyamatban van,
az összegzés megjelentetését 2006-ra tervezzük.

Felhasznált irodalom

- Bodor Antal–Gazda István 1984. *Magyarország honismereti irodalma 1527–1944*. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat.
- Fülöp Laura 1992. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1991*. Komárom, Duna Menti Múzeum.
- Gulyás Pál 1984. *A bibliográfia kézikönyve. A legfontosabb bibliográfiai kézikönyvek*. Az előszót írta Kozocsa Sándor. A függelékét összeállította Gazda István. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat.
- Juhász Ilona, L. 1995. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1992*. Komárom, Duna Menti Múzeum.
- Juhász Ilona, L. 1998. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1987–1988*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum.
- Juhász Ilona, L. 1999. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1989–1990*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum.
- Juhász Ilona, L. 2000a. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1991–1992*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum.
- Juhász Ilona, L. 2000b. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1993–1994*. Galánta, Fórum Intézet.
- Juhász Ilona, L. 2003. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1995–1998*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Liliium Aurum Könyvkiadó.
- Juhász Ilona, L. 2004. *Szlovákiai magyar néprajzi bibliográfia 1999–2002*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Liliium Aurum Könyvkiadó.
- Kubová, Milada 1971. *Bibliografija slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1960–1969*. Bratislava, Národopisný ústav SAV.
- Kubová, Milada 1979. *Bibliografija slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1970–1975*. Bratislava, Národopisný ústav SAV.
- Kubová, Milada 1984. *Bibliografija slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1976–1980*. Bratislava, Národopisný ústav SAV.
- Kubová, Milada 1986. *Bibliografija slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1981–1985*. Bratislava, Národopisný ústav SAV.
- Kubová, Milada 1994. *Bibliografija slovenskej etnografie a folkloristiky za roky 1986–1990*. Bratislava, Národopisný ústav SAV.
- Liszka József 1988. *A szlovákiai magyar nemzetiség etnográfiai és folklorisztikai bibliográfiája (A 19. század elejétől 1986 végéig)*. Bratislava, Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete–Csemadok KB.
- Liszka József 1995. *A szlovákiai Kisalföld válogatott néprajzi bibliográfiája*. Komárom, Duna Menti Múzeum.

- Mišianik, Ján 1946. *Bibliografia slovenského písomníctva VII.* Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská.
- Nádor Orsolya, B. 1992. *A csehszlovákiai magyar nyelvű könyvkiadás bibliográfiája (1967–1988).* Pozsony/Bratislava, Madách.
- Nevizánszky Gábor 1993. *Hont megye régészeti irodalma.* Komárom, Duna Menti Múzeum.
- Nevizánszky Gábor 1995. *A Csallóköz régészeti bibliográfiája.* Komárom, Duna Menti Múzeum.
- Ormis, Ján, V. 1972. *Doplňky a opravy k Riznerovej bibliografii VIII.* Martin, Matica slovenská.
- Rizner, Ludovít, V. 1929. *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900 I–VI.* Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská.
- Sándor István (szerk.) 1965. *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945–1954.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sándor István (szerk.) 1971. *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1955–1960.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sándor István (szerk.) 1977. *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Stano, Pavol – Žatko, Rudolf 1989. *Národopisná literatúra na Slovensku za roky 1901–1959.* Martin, Matica slovenská.
- Szőke József 1982. *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája (I.) 1945–1960.* Bratislava, Madách.
- Szőke József 1984. *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája (II.) 1960–1970.* Bratislava, Madách.
- Szőke József 1986. *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája (III.) 1970–1980.* Bratislava, Madách.
- Szőke József 1992a. *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája (IV/I.) 1981–1985.* Bratislava, Madách.
- Szőke József 1992b. *A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája (IV/II.) 1981–1985.* Bratislava, Madách.
- Túri Róbert 2001. *Komárom–Esztergom megye néprajzi bibliográfiája.* Tata, Móricz Zsigmond Városi Könyvtár.
- Ujváry Zoltán (szerk.) 1991. *Eredmények és feladatok. A Gömör-kutatás és a debreceni Néprajzi Intézet.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. /Gömör Néprajza, 30./
- Végh László (összeáll.) 2000. *A Bibliotheca Hungarica (cseh)szlovákiai magyar könyvgyűjteményének bibliográfiája (1918–2000).* 1–2. kötet. Dunaszerdahely, Lilium Aurum.
- Voigt Vilmos (szerk.) 1998. *A magyar folklór.* Budapest, Osiris.

A nyelvvesztés vizsgálata pozsonyi magyar egyetemisták körében*

Dolgozatomban a 2003-ban végzett kutatásomról (a vizsgálatról részletesebben lásd Rabec 2003) szeretnék beszámolni, amelyet Pozsonyban tanuló nyelvvesztő egyetemistákkal készítettem. A szlovákiai magyarok mint kétnyelvű beszélők nyelvhasználatának gazdag szakirodalma van (lásd pl. Bergendiné 1998; Lanstyák 1998; 2000a; 2002a; Misad 1998; Németh 2001; Sándor Anna 1998; Vančóné 1998 stb.), ám ezek az írások a magyar–szlovák viszonylatban bekövetkező nyelvvesztéssel nem foglalkoznak. Sándor Anna (1998) ugyan folytatott kutatásokat Kolonban a nyelvcsere területén, de a jelenséget ő is csak közösségi szinten vizsgálta.

Munkámban kilenc nyelvvesztéses pozsonyi egyetemista magyar nyelvi visszatorzulását vizsgáltam, abból a célból, hogy feltárjam azokat a jelenségeket, amelyek nyelvhasználatukban nyelvvesztésre utalnak.

Az adatközlők kiválasztásánál arra törekedtem, hogy makroszinten egyfajta virtuális csoportot alkossanak (természetesen nem a szó szociológiai értelmében). Ezért mindegyikük megfelel a következő kritériumoknak:

- mindegyikük pozsonyi egyetemista
- tanulmányaikat kizárólag szlovák nyelven végzik
- saját és környezetük bevallása szerint jobban beszélnek szlovákul, mint magyarul
- a magyar nyelvet nem intézményes keretek között sajátították el
- a magyar nyelvet első nyelvként sajátították el vagy párhuzamosan a szlovákkal
- ugyanahhoz a generációhoz tartoznak (1979 és 1983 között születtek)

Adatközlőim esetében megvizsgáltam, hogy:

- a nyelvvesztő beszélők magyar beszédmegnyilvánulásaikban miben térnek el az írott nyelv grammatikájától¹
- nyelvhasználatuk során milyen kommunikatív stratégiákat alkalmaznak
- beszédükben mennyiben fordulnak elő kontaktusjelenségek és a nyelvművelők által megbélyegzett formák
- megnyilvánulásaikat milyen paralingvisztikai eszközök kísérik.

A kutatás kísérleti jellegű volt, próbálkozás a nyelvvesztéses beszélők magyar nyelvének vizsgálatára. A mintában valószínűleg túlerepresentáltak a magyar nyelvhez pozitívan viszonyuló és a nyelvvesztés kezdeti stádiumában lévő beszélők. Ennek következtében minden megállapításom csupán az általam vizsgált adatközlőkre érvényes.

* Előadásként elhangzott a Gramma Nyelvi Iroda által szervezett III. Gramma Nyelvészeti Napokon, Párkányban, 2004. november 26-án.

A kutatás során módszerként szociolingvisztikai interjút és kérdőíveket használtam. Az interjúk feldolgozása során a legnagyobb problémát a szempontok és a kategóriák felállítása jelentette. Mivel a szakirodalomban ilyen vagy ehhez hasonló rendszerezésre nem találtam példát, ezért egy teljesen új rendszert kellett kialakítani².

A rendszerezés során természetesen figyelembe vettem az írott standard és a mindennapi beszélt nyelv közötti különbségeket, ill. azt, hogy az adatközlőim beszédének elemzésekor a szlovákiai beszélt nyelv szolgál összehasonlítási alapként. Ezért volt szükség egy ép magyar nyelvű beszélővel készített interjúra is, amit összehasonlításképpen használtam fel. A felállított rendszer csupán kísérlet, a szakirodalomban (lásd Bartha 1993; Fenyvesi 1995; Kontra 1990) már meglevő kategóriákat beépítettem a rendszerbe.

Mivel írásom terjedelme nem teszi lehetővé, hogy minden nyelvvesztéses jelenséggel külön foglalkozzam, ezért csak három – egymással szorosan összefüggő – jelenséget szeretnék kiemelni. Ezek a következők: kódváltás, töredékes beszéd és hiányos megfogalmazás.

Kódváltás

A korpuszban a bázistartó kódváltásra lényegesen több példa akadt, mint a bázisváltásra. Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a legtöbb adatközlőnek nincs gyakorlata a magyar nyelv használatában, és a kódváltásos beszédmódban sem. Számukra az interjú egy különleges eseményt jelentett, és mivel vállalták azt, hogy magyarul fognak beszélni, igyekeztek ehhez ragaszkodni. Amikor mégis kódot váltottak, akkor azt több esetben különféle paralingvisztikai eszközök kísérték. Ezek közül a leggyakrabban a nevetés fordult elő.

A bázistartó kódváltás egyik sajátos esete, amikor a vendégnyelvi betét nélkülözötte a szükséges toldalékot a bázisnyelvi diskurzusban. A vendégnyelvi betét nem illeszkedett alaki eszközökkel a mondatba, ezzel a szöveg „töredezetté” vált. A Lanstyák István által felállított rendszerben ez a *H típusú kódváltásnak* felel meg (lásd Lanstyák írását ebben a kötetben). Az ép magyar nyelvű beszélők esetében a kódváltásnak ez a típusa meglehetősen ritkának számít (vö. Lanstyák 2004). Nézzünk erre néhány példát!

A sublatívus rag hiánya semmiképpen sem magyarázható a beszélő nyelvi inkompetenciájával, hiszen az interjú más részeiben megfelelően használta a ragot, inkább azzal, hogy az adatközlőnek nincs elég gyakorlata a magyar nyelv használatában, különösen pedig a kódváltásos beszédmódban. Ezért nem tudta, hogy az ilyen típusú szlovák szavakhoz hogyan szokás kapcsolni a magyar toldalékot (*Kramárera? Kramáréra? Kramárere? Kramárére?*).

A beszélő számára valószínűleg bonyolult lett volna magyarul elmagyarázni a fogalmat, ezért inkább a szlovák kifejezést használta. A korpuszban a kódváltás ezen típusa – amikor a vendégnyelvi betét határozós szó szerkezet – inkább azokra az adatközlőkre volt jellemző, akik megítélesem szerint kevésbé tudtak magyarul.

A kódváltás másik sajátos típusa a *harmadik nyelvből történő kódváltás*. A beszélő a nyelvi rés kitöltésére egy idegen szót használ (vö. Vančioné 1998). Idegen szón itt mindig egy harmadik nyelvből származó szót értek, amely se nem magyar, se nem szlovák, se nem a magyarban és/vagy a szlovákban használatos idegen szó. A stabil kétnyelvű beszélők is használnak idegen szavakat (vö. Lanstyák 1998, 37), de ha ezeket a beszélő az alapszókincshez tartozó szavak helyett használja, akkor ez sok esetben a nyelvvesztés jele lehet. Például:

Ebben az esetben az adatközlőnek, nem jutott eszébe, esetleg nem is ismerte a magyar megfelelőt, ezért a nyelvi rés kitöltésére angol szót használt. Hogy ez a váltás miért nem szlovák nyelvre történt, annak több oka is lehet. Egyrészt előfordulhatott, hogy az adatközlőnek szlovákul sem jutott eszébe az adott szó, másrészt pedig a beszélő az interjú során ragaszkodott a magyar nyelvhez és igyekezett minél inkább elkerülni a szlovák szavakat. Esetleg úgy érezhette, hogy az angol szavak használata kevésbé „helytelen” az adott beszélgetés során. RK esetében az angol vendég szó használata azért is érdekes, mert saját bevallása szerint csak „alig néhány szót” beszél angolul.

Töredékes beszéd és hiányos megfogalmazás

A töredékes beszéd szorosan összefügg a kódváltásnak már említett típusával, amikor a vendégnyelvi betét nélkülözi a szükséges toldalékot. Ilyen esetben a szöveg érthető, de nem következtethető ki pontosan az elgondolt megfogalmazás. Adatközlőim szövegeire jellemző ez a töredékesség (vö. Máthé 1995, 13). Elképzelhetőnek tartom, hogy épp ez a töredékes fogalmazás képezi a határt a szlovákdomináns kétnyelvűség és a nyelvvesztés között. A töredékes beszéd két típusát különböztettem meg annak alapján, hogy milyen beszéd szekvenciából lehet következtetni az értelmére.

a) Az elhangzott beszélgetésből lehet következtetni rá

Ebben az esetben csak a beszélő megszólalását megelőző diskurzusból tudjuk kikövetkeztetni a mondanivalót.

Az adatközlő – ahogyan az a megszólalást megelőző beszélgetésből is kiderül – a spanyoltanárnyójról beszél, akit még gimnazistaként, iskolában ismert meg, ahol a tanárnyó spanyol nyelvet tanított. A szöveg megértését még az is nehezíti, hogy szó-

tévesztés történik, mikor az adatközlő a tanárnővel kapcsolatban a *tanult* szót használja a *tanított* helyett.

b) A megszólalásból lehet rá következtetni

A beszélő adott megszólalásából, az azt megelőző diskurzus ismerete nélkül is, ki tudjuk következtetni, hogy mit akart mondani.

A töredékes beszéd közel áll a *hiányos megfogalmazás* kategóriájához. Ennek következtében a fent említett példák mindegyike besorolható a hiányos megfogalmazás kategóriájába is. Ha a szöveg elemzésekor nagyobb egységre koncentrálunk, akkor töredékes beszédről, ha pedig kisebbre, akkor hiányos megfogalmazásról beszélhetünk.

A töredékesség és a hiányos megfogalmazás kategóriájának megkülönböztetését azért tartottam fontosnak, mert úgy vélem, hogy ez új jelenségekre is rámutathat a nyelvvesztés vizsgálatában. Ennek megítéléséhez azonban nagyobb korpuszra volna szükség.

Jegyzetek

1. Mivel a magyar nyelvészetből a legutóbbi időkig hiányzott a spontán beszéd vizsgálata (vö. Kontra 1998), ezért kénytelen voltam az írott nyelv grammatikájához viszonyítani. Tisztában vagyok ennek hátrányával, ezért egy ép magyar nyelvű adatközlővel készített beszélgetés anyagát és Kontra Miklós gazdagréti felvételeit használtam összehasonlítási alapként, figyelembe véve a leíró nyelvtanok beszélt nyelvre tett megjegyzéseit.
2. A kategóriákat és az anyagfeldolgozás szempontjait Lanstyák István segítségével sikerül létrehozni.
3. A betűk az adatközlők kódjára, a számok pedig arra utalnak, hogy az interjú hányadik sora az idézett rész.

Felhasznált irodalom

- Bartha Csilla 1993. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Bergendiné Urbán Mónika 1998. Szlovákiai magyar diákok véleménye a kétnyelvűségről. In Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella (szerk.) *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében: Különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége*. Pozsony, Kalligram–Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 78–86. p.
- Fenyvesi, Anna 1995. Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian. In *University of Pittsburgh Working Papers in Linguistics*. Volume 3, 1–117. p.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella (szerk.) 1998. *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében: Különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége*. Pozsony, Kalligram–Magyar Köztársaság Kulturális Intézete.

- Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.) 1998. *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram.
- Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum.
- Lanstyák István 2000a. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István 2001. *A kódváltás típusai*. Kézirat.
- Lanstyák István 2002a. *Magyar nyelvi tervezés Szlovákiában*. Pozsony, Kalligram.
- Lanstyák István 2004. *A kódváltás nyelvtani aspektusának néhány kérdése a szlovákiai magyar beszélőkörösségben*. Kézirat
- Máthé Dénes 1995. A verespataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcseréjének előzményei és jellemzői. *Kétnyelvűség*, 3. évf., 2. sz., 9–16. p.
- Misad Katalin–Hurka Katalin 1998. A magyar nyelvi érintkezés a pozsonyi magyar tanszék hungarisztika szakosainak körében. In Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében: Különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége*. Pozsony, Kalligram–Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 94–102. p.
- Németh Andrea 2001. *A kódváltás grammatikája és pragmatikája. (Egy baráti közösség kódváltási szokásainak vizsgálata)*. Szakdolgozat, Pozsony, FF UK.
- Rabec, Stefan 2003. *Emberek a határon. A nyelvvesztés és nyelvreépülés vizsgálata szlovákiai egyetemisták körében*. Szakdolgozat, Pozsony, FF UK.
- Sándor Anna 1998. *A kétnyelvűség és a nyelvcseré egy szlovákiai magyar beszélőkörösségben*. In Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram, 103–115. p.
- Vančóné Kremmer Ildikó 1998. A bujkáló anyanyelv. Tanítási óra alatti kódváltás szlovák tan nyelvű iskolában. In Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében: Különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűsége*. Pozsony, Kalligram–Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 87–93. p.

MÉSZÁROS ANDRÁS

A Magyarok Szlovákiában (1989–2004) című kötetről*

Amikor azon gondolkodtam, milyen frappáns bevezető mondattal lehetne indítani ennek a könyvnek a bemutatását, akkor legelőször egy reformkori szállóige jutott az eszembe. Az a mondat, amelyet Szontagh Gusztáv fogalmazott meg Jósika Miklós *Abafőjének* megjelenése kapcsán: „Le a kalapokkal, uraim!”. Itt csak az a gondom, hogy ma már a hölgyeket is meg kell szólítani, és vajon ők hogyan fejezhetnék ki tiszteletüket és hódolatukat a megjelent „összefoglaló jelentéssel” szemben? Aztán elvettem ezt az irodalomtörténeti parafrázist, mert maga a szállóige kötelezne arra, hogy alapos elemzésnek és kritikának vessem alá a kötetet. Ennek a feladatnak azonban nem tudok megfelelni, főként a vonatkozó szakmai ismereteim gyér volta miatt, de azért is, mert hazai berkeinkben első ilyen vállalkozás révén, ezt a publikációt elsősorban köszönettel kell fogadnunk. És ezt nem diplomáciai tapintat mondatja velem, hiszen aki már legalább átlapozta a csaknem ötszáz oldalnyi elemzést, láthatta és felfoghatta, mennyi munka és az információknak mekkora mennyisége van benne felhalmozva. Most nem beszélve arról, hogy jól bevett szokásainktól eltérően itt csak elvétele fedezhető fel a tények felsorolása mögött valamiféle prekonceptió. Magyarán: az értékelés az ismeretek után következik, és nem fordítva.

Vagyis, amit első helyen emelnék ki, az a *tények és adatok tisztelete*. Ez persze tudományos szempontból közhely, és hazai gyér társadalomtudományunk művelői ezen a közhelyen már túljutottak. Ami miatt mégis említem, az inkább egy szociálpszichológiai összefüggésen alapul. Tudjuk, hogy történelmi emlékezetünk szelektív. Történelmi tudatunk a köznapok szintjén nem valamiféle eszményi elvárások mentén alakul ki, hanem a jelenlét megmentése kényszeríti ki. Jelenlétünk hordozója pedig az idő vonzatában a jelen, még szűkebben véve: a most. Ez az idődimenzió ugyan alaposan kinyúlhat, és beletartozik a közelmúlt is, ennek ellenére azonban fő tendenciája az, hogy a múltat kizárja magából. Még pontosabban: a múltat úgy őrzi meg, hogy a jelen szempontjaihoz idomítja. A történészek ezt többé-kevésbé tudják és tekintetbe is veszik, de az egyszerű halandó megfélekedzik róla. És megfélekedzik a múlttól, úgy, ahogyan valóban megtörtént. Ha egyáltalán tudjuk, mi a valódi történés abból, amit megéltünk, és hogy hihetünk-e saját személyes tapasztalatunk-

* Elhangzott 2005. március 17-én a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeumában rendezett könyvbemutatón.

nak és emlékezetünknek? Sokan ismerjük az anekdotát arról a korabeli angol történésről, aki a Towerbe zárva is írta nagy történettudományi művét. Egy napon a börtön ablaka alatt verekedés tört ki, amit a rabok is végignéztek. Másnap viszont mindannyian másként emlékeztek vissza a történetekre. Ennek a tapasztalatnak a hatására a történész összetépte az addig megírt lapokat, mert hiszen hogyan lehetne valamit elmondani a régmúltról, ha a tegnapról sincs biztos véleményünk? És most gondoljunk a politikusokra, akiket szakmájuk kényszerít arra, hogy az „itt és most” szemszögéből tekintsék az eseményeket, és hogy a megoldandó – azaz a jövőbe irányuló – problémák mentén a „lehetségest” célozzák meg. Hát persze hogy őket nem a múlttisztelet és a múltra való emlékezés fogja vezetni. Anatole France szerint Pontius Pilátus sem emlékezett öregkorában arra, hogy valaha egy Jézus nevű zsidó lázadó miatt mosta kezeit. De ez nem hiba és nem is bűn. A hiba akkor áll be, ha a politikusoknál a „lehetségest” elhomályosítja a múltnak valamilyen – lehet, hogy már régen idejétmúlt – eszménye. Múlt és idejétmúlt ugyanis nem azonosak. Filozófiai fogalmakat használva: az egyik a *Sein* (a létezés), a másik pedig a *Sollen* (a kellő) területe. Jelen kötet egyik nagy erényének tartom, hogy állandóan szembe-sít bennünket a tényszerű múlttal, és ezzel elválasztva egybeköti azt, ami volt, azal, ami van.

És már bele is ütköztünk a jelenbe. Valamikor a kilencvenes évek elején egy írásomban a kisebbségi létet „mintha-lét”-ként írtam le abból az elvből kiindulva, hogy a teljes létezés feltételezi az idő mindhárom dimenziójának a szerves egységét, és oda jutva el az elmélkedésben, hogy a jelen – mint meglét és mint tudatos létezés – hiányzik ebből a létből. Nos, úgy látom, hogy lassan alapos revízióra szorul ez a nézetem. Akkori megfogalmazásom, miszerint a szlovákiai magyarság a nosztalgikus elvágódás és az eschatologikus megváltásigény között hányódik, és hogy hiányzik az a józanság, amely e kettő szélsőségeit kiegyenlítené, ennek a kötetnek az olvasásánál nagyrészt tartalmatlanná vált. Hál’ istennek – mondhatnánk. Csakhogy – mint azt a bölcs rabbi mondta volt halálos ágyán – „minden másként van”. Mert a szlovákiai magyarság önfelismerésének és önszerveződéseinek szintjén valóban megtörtént az előrelépés. Habár ott sem egyértelműen. Utalok itt például a kötetnek arra a részére, amely a magyar intézmények rendszeréről, konkrétan azok orientációiról szól. A társadalom finomszerkezete iránt érdeklődők nem kis élvezettel szerezhetnek tudomást azokról a mechanizmusokról, amelyek egyrészt bizonyos megrögzült múltkép alapján, másrészt a jelen kemény gazdasági érdekeinek szolgálatában, esetleg pontosan felismert globalizációs összefüggések, vagy pedig bizonyos, nem is biztos, hogy pontosan értelmezett politikai víziók hatására hozzák létre a maguk intézményeit. Ami persze természetes fejlemény. A kérdés csupán az, hogy ezek az eltérő érdekek és irányulások azonos startpozícióval és viszonylagosan összevethető hazai politikai támogatottsággal rendelkeznek-e? Mert ezt a kérdést a mi helyzetünkben nem lehet megkerülni. Ha elolvassuk a szlovákiai magyar pártok, valamint az MKP történetéről, programjairól szóló fejezeteket, akkor világossá válik, mire utalok itt. Mindenki tudja, hogy a kezdődő és formálódó mozgalmak, pártok a kilencvenes évek elején még eléggé megfogható és értelmezhető ideológiák nyomvonalán jöttek létre. Az is érthető, hogy az adott politikai helyzet hogyan kényszerítette rá ezeket a pártokat az egyesülésre. Csakhogy a politikai monopoli-záció ugyanolyan – ha nem nagyobb – veszélyekkel jár, mint a gazdasági verseny-

helyzet kiiktatása. Az eltérő érdekek és elképzelések vagy nem artikulálódhatnak, vagy pedig alkalmazkodnak a politikai erőterhez, esetleg mindezekon kívül próbálják megvalósítani magukat. Az, ami az MKP esetében kifelé hatva erőnek és előnynek tekinthető, az befelé, a szlovákiai magyarság irányában gyengességként és perspektíváiban hátrányként mutatkozik meg. Visszatérve most az eredendő gondolatához – ahhoz, hogy „mintha-létünk” kezdi levetkezni „mintha”-jellegét – megjegyzendő, hogy a szlovákiai magyarság intézményesülése egyértelműen ebbe az irányba mutat, de ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy ha nem fog megtörténni a jelen politikai kisajátításának a kritikai elemzése, akkor ismét „kizökken az idő” a maga kerékvágásából, és visszatérnek régi mizériáink. Csupán egy megjegyzés: a bemutatott kötet ebből a szempontból azért fontos, mert a kritikát egyelőre elhagyva – de nem teljesen mellőzve – tükröt tart elénk. És még ha igaz is az újszövetségi apostol által vallott, és ugyanakkor a posztmodern médiaguruk által gyakorolt „tükör által homályosan” elve, ne feledjük, hogy nem elég a tükörbe tekinteni, mert a kép ebben az esetben csak eszköz, nem pedig cél.

Viszont mindenfajta tükör – maradván ennél a metaforánál – csak akkor jó eszköz, ha a „tükröm, tükröm, mond meg nékem” kérdésre a kérdező vágyait figyelembe nem véve válaszol. Ezt csupán azért jegyzem meg, mert elfogadva bár a kötet előszavában megfogalmazott tételt, hogy az MKP-nak szüksége van egy szakmai háttérmunkát elvégző intézményre, nem vagyok meggyőződve arról, hogy ennek a kötetnek az öt év múlva betervezett folytatása egy ilyen intézményben kell, hogy megszülessen. Az efféle „összefoglaló jelentések” ugyan nem alap kutatás-jellegűek, azaz inkább a *subtilitas explicandit*, de legfőképpen a *subtilitas applicandit* helyezik előtérbe, mégis illik megtartaniuk legalább a függetlenség látszatát. Ne legyünk idealisták – rosszabb esetben számítók – és ne gondoljuk, hogy egy politikai pártnak (bármelyik politikai pártnak) érdekében áll a független és csakis a tudományos szempontokat érvényesítő álláspont. Sajnos – és ehhez a kötetben is találhatunk utalásokat – az MKP-nak csak akkor volt szüksége a szlovákiai magyar értelmiségre, amikor ezt politikai érdekei megkövetelték. Lásd például a Szlovákiai Magyar Értelmiségi Fórum eszközként való életrehívását és felhasználását az 1998-as választások előtt. A Selye Egyetem létrehozásával kapcsolatos kapkodásra pedig már nem is utalok. Ugyanakkor – fatalista optimistaként – még azt is el tudom képzelni, hogy – Hraballal szólva – „az elképzelhetetlen valóra válik”, és az MKP kibújik saját bőréből.

Mindezt nem szimpla provokációként hoztam fel, hanem azért, mert mind köznap tapasztalataink, mind pedig a bemutatott kötet elemzései is sok esetben beleütköznek abba a ténybe, hogy a szlovákiai magyarság létkeretei sajátságos ket-tősséget mutatnak. Egyrészt valamiféle sajátságos alrendszerként megismétlik a szlovákiai társadalom jellemzőit – amelyek között determináló erőként hat a társadalom „átpolitizáltsága” – másrészt leképezik a magyarországi struktúrákat és ideológiákat. Szarka László tanulmánya például nagyon pontosan megfogalmazza az etnikai pártok – mint amilyen az MKP is – kötelezettség- és feladatrendszerét, és ha ezt nemcsak az autonómia kérdéssel kapcsolatban alkalmazzuk, akkor felmerülnek olyan kérdések, hogy vajon az MKP szerkezete tükrözi-e a választói bázis heterogén érdekeit; hogy ezen belül mekkora súlyt kapnak az MKP-elit gazdasági érdekei; hogy ezek az érdekek kapcsolhatók-e a szlovákiai magyarok hagyományos értékorientá-

cióihoz; hogy milyen viszonyban állnak az MKP autonóm döntései a mindenkori magyarországi hatalmi felálláshoz; hogy szüksége van-e a hazai magyar politikai elitnek a független értelmiségi elitre vagy sem stb., stb.? És most hadd ne térjek ki olyan bonyolult kérdésekre, amelyek háttérében ott lapul a gyakorlati, de ugyanakkor fogas elméleti dilemma is: mikor, milyen összefüggésekben és kikkel kapcsolatban alkalmazható az etnikai viszonyulás? A kötet ezt a kérdést rendkívül elegánsan, és alighanem az egyedüli lehetséges módon oldotta meg a regionális gazdaság és közigazgatás, valamint egészségügy kapcsán – szlovák szerzőkre bízva azokat. Vagyis kiderül egy más, alig tudatosított tény: hogy tudniillik nincsenek (vagy nem tudjuk, hogy vannak) olyan magyar anyanyelvű szakembereink, akik az adott kérdések avatott ismerői lennének. És ez arra a kényelmetlen és tarthatatlan helyzetre figyelmeztet, hogy a számításba vehető társadalomtudósaink között nincs olyan, aki túllépne a hagyományos etnikai jellegű és az etnikumra közvetlenül vonatkoztatható tematizáláson. És itt nem metodológiai kérdésekről van szó, hiszen nyelvészeink, etnológusaink, szociológusaink stb. munkássága minimálisan közép-európai kontextusban helyeződik el. Érvényes ez a rendkívül erős és nálunk eddig minta nélküli fiatal irodalomtudós generációra és a humán tudományokban tevékenykedő más személyekre is, akik elméleti és metodológiai felkészültségük révén feladták a korábbi generációk által önként magukra vállalt önkorlátozást és a profetikus értelmiségi létet. Vagyis azt szeretném elmondani, hogy a problémák nem mindig az etnikai törésvonalak mentén alakulnak ki, ezért van szükség szélesebb kitekintésre és olyan összefüggések figyelembe vételére, amelyek meghaladják a szlovákiai magyarság közvetlen életét. Paradox módon: ha a szlovákiai magyarságról akarunk beszélni, akkor nem maradhatunk meg a szlovákiai magyarságnál. Ezzel a paradox megfogalmazással talán kissé megvilágítottam, hogy miért foglalkoztam ennyit az MKP és a szlovákiai magyarság, valamint az MKP és a szlovákiai magyar értelmiség viszonyával.

Visszatérve a kötet tartalmára: lehet, hogy az, aki a könyvet a kezébe veszi, nem az átlagos újságolvasó szokásai szerint a sporttal fogja kezdeni – mert van ilyen fejezet is – hanem az őt érintő területtel foglalkozó tanulmánynak lát neki elsőnek. Mindegyikről elmondható azonban, hogy az információgazdagság mellett rengeteg inspirációval is szolgálnak. Én most itt egyre szeretnék kitérni röviden. A demográfiai változások között a szerző, Gyurgyík László megemlíti egy érdekes jelenséget: az arányok viszonylatában kimutatható, hogy a szlovákiai magyarság körében felerősödött a „kisvárosiasodás” folyamata. Ennek a ténynek a folyamányain több szempontból is érdemes lenne elgondolkodni. A kisvárosi létforma ugyanis sajátos civilizációs és kulturális orientációt is jelent. Azzal a ténnyel összefüggésben, hogy a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a szlovákiai magyarság körében alacsonyabb, mint a többségi nemzetnél, nem nagyon jelent meg az az érv, hogy ez nemcsak az oktatási intézmények hozzáférhetőségével, hanem az adott közösség értékorientációival is összefügg. Egy alapvetően rurális társadalomban más elbírálást kap az értelmiségi létforma, mint a városias civilizációban. Ha pedig a „kisvárosiasodás” nem csak tendencia, hanem maradandó folyamat lesz, akkor várható, hogy a kispolgári életnek a kultúrát legalább a sznobság szintjén való elfogadása, „termelése” és élvezete előbb-utóbb kihatással lesz az értékorientációk változására is. Tudom, hogy ez a következtetésem szociológiai szempontból alighanem egy rö-

vidre zárt gondolatmenet eredménye, de engem személyesen nagyon érdekelne a kisvárosi és a falusi magyar lakosok értékorientációinak az összevetése. Minthogy nagyon izgat egy eretnek kérdés is: vajon milyen viszony lehet – ha ez egyáltalán statisztikailag kimutatható – a felekezeti megoszlás és az iskolai végzettség között? Gondolok itt arra, hogy a történelmi Magyarország esetében jelentős kulturális különbségek voltak kimutathatók a felekezeti megoszlás és iskolázottság függvényében. És ebben a tekintetben a volt Felső-Magyarország – hozzávetőlegesen a jelenlegi Szlovákia – területét valamifajta kulturális pluralizmus (multikulturalizmus?) jellemezte. Van-e ennek folytatása? Esetleg létezik-e valamifajta politikai vagy kulturális „hatalommegosztás” a felekezetek között – mint ahogy ez Szlovákia egészét tekintve, sajnos, tapasztalható? Állami iskoláink vajon meg tudják-e tartani eszmei függetlenségüket a rendkívül expanzív és összességében retrográd katolikus egyházzal szemben? A kérdések folytathatók.

Mindezeket a kérdéseket persze saját magamnak tettem fel. Ami azonban azt bizonyítja, hogy a most bemutatott kötet biztosan másoknál más és más gondolatokat fog provokálni. Lehet-e többet várni egy „jelentéstől”, mint hogy informáljon, és továbbgondolásra késztesen? Aligha, hiszen már ezzel is túllépett saját küldetésén. Vagyis röviden: fontos és értékes könyvről van szó. Hogy konkrétumaiban miért fontos és értékes, ahhoz el kell olvasni az egyes tanulmányokat.

Végezetül: hogy miért nem ismertetem a könyv tartalmát? Casanova szerint a jó könyv olyan, mint a kacér nő: a borítójával mutatja, hogy belül érdekes tartalommal találkozhatunk. A posztmodern Eco pedig azt állítja, hogy a jó cím az, amelyik megtévesztő és ezzel figyelemfelhívó. Nos, remélem, hogy bemutatásom is eléggé „kacér” és megtévesztő volt, és ezáltal arra provokálta önöket, hogy a kötetet megvegyék és elolvassák. Hadd súgjam meg: megéri.

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK SZLOVÁKIÁBAN 2003

Szerkesztette

Dohányos Róbert
Lelkes Gábor
Tóth Károly

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Lilium Aurum Könyvkiadó
Somorja–Dunaszerdahely

Szlovák
Roma
Ruszin
Ukrán
Cseh
Német
Lengyel
Horvát
Szerb
Egyéb
Ismeretlen
Magyar
Szlovák
Roma
Ruszin
Ukrán
Cseh
Német
Lengyel
Horvát
Szerb
Egyéb
Ismeretlen
Magyar
Szlovák
Roma
Ruszin
Ukrán
Cseh
Német
Lengyel
Horvát
Szerb
Egyéb
Ismeretlen

A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma

Ez az írás az első kísérlet arra, hogy intézményünk eddigi tevékenységéről beszámoljunk, egyben mérlegvonás, de további céljaink felvázolását is tartalmazza.

A múzeum születése

A szlovákiai magyarság történetét, népi kultúráját, hagyományait és értékeit képviselő, nemcsak regionális szinten tevékenykedő, reprezentatív múzeumi intézmény létrehozására tett kísérletek jelentős múltat tekintenek vissza. A különböző elképzelések – különösen az elmúlt évtizedben – nemcsak szakmai körökben keltettek élénk visszhangot, de a szélesebb közvélemény körében is. A megvalósítást tekintve alapvetően két lehetőség merült fel:

1. valamelyik már működő regionális múzeum (vagy annak egy része) alakulna át a magyar kultúra múzeumává
2. a kilencvenes évek folyamán létrehozott nemzetiségi múzeumok és dokumentációs központok – pl. a Zsidó Múzeum, a Kárpáti Németek Múzeuma, a horvát és a cseh dokumentációs központ – mintájára teljesen új szakintézmény teremthetőne. A szlovákiai kulturális kormányzat ez utóbbit találta járható útnak.

Az intézmény bemutatása

Első lépésként 2001. július 1-jén a Szlovák Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának önálló osztályaként megalakult a Magyar Kultúra Dokumentációs Központja. Ezzel újabb láncszemmel bővült a szlovákiai nemzetiségi intézmények – s egyben a magyar kulturális színterek – hálózata. A Magyar Kultúra Dokumentációs Központja egy évnyi tevékenység után új alapítólevelet kapott, 2002 júliusától a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeumaként, a Szlovák Nemzeti Múzeum önálló egységeként működik.

Legfőbb feladata a szlovákiai magyarság tárgyi és szellemi kultúrájának kutatása, amellyel párhuzamosan gyűjtőmunkát, tudományos kutatómunkát, dokumentációs és módszertani tevékenységet folytat.

Az intézmény központja a pozsonyi Brämer-kúriában található, s a múzeum munkahelyei, valamint kiállítóhelyiségei is itt kaptak helyet. 2003 januárjától a Szlovákiai

Magyar Kultúra Múzeumához tartozik az alsósztrégovai Madách-kastély, valamint a szklabonyai Mikszáth-emplékház.

Brämer-kúria, Pozsony

A XVI. század második felében kialakult kúria négy szárnya központi udvart fog közre. Az épület egységes, reneszánsz alaprajza néhány régebbi, későgótikus ház átalakításával jött létre, ezt egyebek közt az asszimetrikusan elhelyezkedő bejárat is bizonyítja, amely eredetileg az egyik gótikus házhoz tartozott. Az épület a pozsonyi vár egyik tisztjének, Brämernek a nevét viseli, aki 1600 körül kétemeletes reneszánsz kúriává alakíttatta át az objektumot. Bél Mátyás *Notitiae...* című könyvében egy „chronostikon”-t említ, amely a homlokzaton volt látható: „VirtVtVIs CoMes InVIDIa”, s ez alapján úgy vélte, a kúria 1620-ban épült. A reneszánsz átalakítások során jött létre a teljes nyugati szárny, a lépcső, egységesült a homlokzat, s ekkor épült fel a főhomlokzat jellegét meghatározó, félkör alakú két saroktorony is. A XVIII. század első harmadában, a korabarokk átépítések során alakult ki az északi, udvari szárny. A későbbi átépítések alapvetően nem változtattak a kúria jellegén. A ház többször is gazdát cserélt, tulajdonosai pozsonyi polgárok voltak. A Brämer-kúria a pozsonyi Váraljából máig megőrzött aprócska szigetnek része, melynek központi eleme a barokk stílusú Szentháromság-templom.

A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma 2002 októberében költözött a kúriába. A földszinten az állandó kiállítás, az első emeleten pedig az irodák és a raktárhelyiségek kaptak helyet. Szintén az első emeleten található a múzeum konferenciaterme, amely egyben galériaként is működik. A kúria alatt található pincében működik a múzeum Pincegalériája.

Állandó kiállítás: *Hagyományok és értékek. A magyarok Szlovákiában*

Az állandó kiállítás a szlovákiai magyarok tárgyi és szellemi kultúrájának emlékeit mutatja be 320 m²-en: érinti a történelmi sorsfordulókat, ízelítőt nyújt az 1918 – 1938-ban készült képzőművészeti alkotásokból, felvonultatja a népművészet legjellemzőbb értékeit. A kiállítás három tematikus egységből áll: történelmi, néprajzi, képzőművészeti.

Madách-kastély, Alsósztrégova

Az első Madáchok az oklevelek tanúsága szerint 1430 körül telepedtek meg Alsósztrégován. A családot a magyar genealógiai források 1238-tól tartják számon. Alsósztrégova előtt Nagykürtös és Zólyom környékén éltek. A nemesi családnak nemzedékeken keresztül számos irodalmi műveltségű tagja volt. Az irodalomtörténet közülük leginkább Madách Gáspárt jegyzi lapjain. A Madáchok eredeti kastélya 1717-ben leégett, majd a helyreállított épület 1758-ban újra a tűz martalékává vált. A XVIII. század utolsó éveiben Madách Sándor – Madách Imre nagyapja – kezdte meg az új családi fészek építését. Az egykori, várkastélyra emlékeztető építmény helyén az ő jóvoltából ma részben rokokó, részben klasszicista, szerény nemesi kastély emelkedik.

Ebben az épületben élt és alkotott Madách Imre. A híres „oroszlánbarlang”, a Madách-művek születésének helyszíne ma is megtekinthető, noha az eredeti berendezési tárgyakból szinte semmi sem őrződött meg.

Madách Imre halála után a kastélyt fia, Aladár (a nemzetközileg elismert spiritiszta), majd annak lánya, Flóra örökölte. Flóra és ügyvéd férje jelentős adósságot halmozott fel, így a birtok a pozsonyi Brázda Bank tulajdonába került. A bankház a birtokot 1940-ben felszámolta, a kastély a község birtokába került, a berendezési tárgyakat elárverezték.

A kastélyt 1964-ben irodalmi múzeummá alakították át, ahol Madách Imre életművét, valamint a nagykürtösi régjő jeles literátorait mutatták be. A kastély parkjában található síremlék (Rigele Alajos munkája; a karjait az ég felé emelő Ádámot örökíti meg) alatt nyugszik *Az ember tragédiája* írója. Madách Imrét 1864-ben bekövetkezett halálakor a falu katolikus temetőjében temették el, de 1936-ban exhumálták s végső nyughelyére helyezték.

Az emlékházat 2003 januárjában vette át a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma a kékkői Játék- és Bábmúzeumtól. 2003 októberében a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma az alsósztrégovai Madách-kastélyban nyitott kiállítást *Az ember tragédiájához* készült Kass János-illusztrációkból. Ezt követően a képzőművész a teljes sorozatot a múzeumnak ajándékozta.

2004-től látható Zichy Mihály a *Tragédiához* készült illusztrációinak 20 darabból álló kiállítása, valamint Nagy Zoltán metszetei *Hommage á Madách* címmel.

Mikszáth-emlékház, Szklabonya

A Mikszáth család 1843 után költözött Szklabonyára, ahol Mikszáth János, az író édesapja mézárskéket és kocsmát bérelt. Miután túladtak a bérleményen, gazdálkodni kezdtek. Birtokukat száz holdra becsülték, cselédeket, juhászt és szolgálólányt is tartottak.

Mikszáth Kálmán szülőházát ma már hiába keressük a faluban. 1968-ban lebontották. Megmaradt viszont az a ház, amelyben az író a gyermekkorát töltötte, s ahova rimaszombati és selmezbányai tanulmányai közben hazalátogatott. A család 1852-ben költözött ebbe a temetővel szemközti otthonba. A ház utolsó gazdája Hendrik Gyula kántortanító volt, akinek felesége rokonságban állt a Mikszáth családdal. Az épületet, melyben akkoriban a helyi postahivatal működött, 1978-ban a nemzeti bizottság felújította, és három helyiségében emlékkiállítást rendezett be. Mikszáth Kálmán emlékházát 1978. június 24-én avatták fel. A ház falán emléktábla, az udvaron mellszobor hirdeti az író emlékét. A szemközti temetőben nyugsznak – feltételezhetően – az író szülei, valamint – bizonyosan – testvére, Mariska.

Az emlékházat 2003 januárjában vette át a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma a kékkői Játék- és Bábmúzeumtól. Jelenleg az épület helyreállítása folyik, az új emlékkiállítást 2005 folyamán tervezzük megnyitni.

A múzeum tevékenysége

A távlati célok kijelölésénél és rangsorolásánál kis kollektívánk elemezte a jelenlegi helyzetet, a jövőbeni lehetőségeinket, az előnyöket és kockázatokat, valamint figyelembe vette egy háttérelmzés eredményét, s ennek tudatában próbálta felvázolni a múzeum feladatköreit:

1. lehetőségek teremtése: bemutakozások, kiállítások, rendezvények, együttműködés

2. érték- és hagyományörzés: kutatómunka, dokumentációs tevékenység,

3. új értékek létrehozása: kiadványok, állandó kiállítás.

Hushegyi Gáborral, aki az első évben képzőművészeti tárgykörben tanácsadónk volt, behatároltuk azt a területet, mellyel múzeumunk a közeljövőben foglalkozni szeretne, s ez a kortárs képzőművészet.

Hogy a köztudatba kerüljünk, a múzeumi feladatok mellett, s az állandó kiállítás megnyitása után (*Hagyományok és értékek. A magyarok Szlovákiában*, 2003. május 22.) további esélyeket latolgattunk: galéria, kiállítási lehetőség megteremtése a megcélzott képzőművészeti terület képviselői részére. Ez sikerült, s így már 2003. október 16-án megnyithattuk az első kiállítást a múzeum emeleti kisgalériájában, melyet Brämer-galériára kereszteltünk.

Alkalmazkodva a kortárs képzőművészek különleges, néha meghökkentő elképzeléseihez, nem kis erőfeszítéssel, de megteremtettük a kiállítási feltételeket a pincehelyiségben is. Újabb lehetőség kiállítónak és szervezőnek. A Pincegalériában még ebben az évben Németh Ilona mutatkozott be Karol Pichlerrel közösen. Elképzelésünk az volt, hogy a szlovákiai magyar képzőművészek egy-egy szlovák művész-szel történő bemutatkozása több szempontból is érdekes lesz:

- kiderül, hogy a szlovákiai magyar képzőművészet útkeresésben, tehetségben egyáltalán nem szakad el a szlováktól, sőt az európaiaktól sem
- újabb lehetőség, hogy többrétegűvé váljon az intézményünket látogató közönség
- lehetőséget adunk, hogy az itt kiállító művészek egy-egy alkotása a múzeum képzőművészeti gyűjteményébe kerüljön, amihez természetesen meg kellett teremteni az anyagi feltételeket is

A következő évben Kiss Csabával, az At Home Gallery vezetőjével dolgoztuk ki a kiállítási tervet, s folytattuk a már megkezdett utat azzal a meggyőződéssel, hogy az esélyteremtés mellett – művészre, szervezőre, intézményre egyaránt érvényesen – új értékeket is hozunk létre, s ami szintén fontos, új közönségrétegek tehetjük vonzóbbá intézményünket és a szlovákiai magyar képzőművészetet.

Műtárgygyarapítás

Folytatva a *Kortárs művészetek a Brämer-kúriában* című sorozatot, 2004-ben az alábbi – magyar és szlovák – művészek mutatkoztak be: Andrea Bartošová és Juraj Czinege, Somorjai Kiss Tibor és Robert Jančovič, Szemző Tibor és Daniel Matej, Varga Emőke és Patrik Kovačovský, Baffi Dávid és Erik Šille. Így kerültek gyűjteményünkbe Bartusz György, Dolán György, Fodor Katalin, Gály Katalin, Lipcsey György, Németh Ilona és Nagy Zoltán művei mellett Andrea Bartošová munkái is.

Még egy fontos küldetés rejlik az új lehetőségek megteremtésében, mégpedig az, hogy a tehetséges képzőművészek esélyt kapjanak a bemutatkozásra. A jelenkori, gyakran kísérletező és közönségsikerre nem feltétlenül számító teljesítmények egy részéből születnek majd a XXI. századi hazai művészet kiváló alkotásai, melyek a jövőben képzőművészeti örökségünk részét jelenthetik.

Múzeumunk műtárgygyarapításának másik kiemelt területe az időközben a múzeum irányítása alá került Madách-kastélyhoz kapcsolódik. Ahhoz, hogy az alsósztrigovai kastély látogatottságát emeljük, hogy a Madách név, a hozzá fűződő *Tragédia*, s annak szellemisége újra a középpontba kerüljön Szlovákiában, szükség volt arra, hogy átgondoljuk, mi legyen a kastély sorsa. Ugyanis a jelenlegi állandó kiállítás már megkopott, így egyáltalán nem felelt meg a kor követelményeinek.

A Madách-kastély jövőjével kapcsolatos elképzeléseink:

- a gyűjtemény a lehető legteljesebb, és a lehető legszélesebb körben való ismeretése, hasznosítása
- a Madách-kastély olyan központtá tétele, mely az irodalomhoz és azon belül is a *Tragédiához* kapcsolódik, s e térség értékeit közvetíti
- fontos a már meglévő értékek újszerű láttatása, s a hozzá kapcsolódó képzőművészeti alkotások bemutatása, kibővíve tárgyakkal, képekkel és hanganyaggal

Természetesen mindehhez ismételtlen szükséges az anyagi feltételek megteremtése. Nézzük konkrétan az eredményeket: 2003. nyarán felkerestük Kass Jánost, aki céljainkat megismerve az idő rövidege ellenére vállalkozott arra, hogy a Madách-kastélyban megrendezzük a *Tragédiához* készült illusztrációi kiállítását. Erre 2003. október 2-án került sor, Madách Imre halálának 139. évfordulóján. A kiállítás, melyet Miroslav Cipár szlovák képzőművész, Kass János régi barátja és művésztársa nyitott meg, nagy sikert aratott, s nagyon sok látogatót vonzott Alsósztrigovára. Mint tudvalévő, nemcsak vásárlással, hanem ajándékozással is gyarapítható egy-egy intézmény gyűjteménye. Nagy meglepetésünkre erre 2004. január 19-én került sor, amikor a Kass-illusztrációk pozsonyi bemutatásán a mester a múzeumnak ajándékozott 15 rézmetszetnyomatot és a *Mózes* című drámához készült sorozat 4 darabját. Még ebben az évben Nagy Zoltán szlovákiai magyar képzőművész alkotásaival gazdagodott a Madách-kastély. A *Hommage á Madách* című 7 darabból

álló sorozatot megvásárolta a múzeum, s a képek azóta is a kastély nagytermét díszítik.

A kastélyt ugyan nem kifejezetten képzőművészeti központtá kívánjuk alakítani, de az az elképzelésünk, hogy ha bemutatjuk a *Tragédia* mondanivalójának aktualitását, a zseniális mű más művészeti ágakra kifejtett hatását, növeljük a hagyományörzést, az értékteremtést, valamint az új közönségrétegek elérését.

Így folytattuk a megkezdett utat – hadd tegyem hozzá, hogy ez könnyebb volt, mint az új, állandó kiállítás létrehozása, hiszen negyedannyi anyagi ráfordítást vett igénybe –, s kerestük a lehetőséget az első, Zichy Mihály által készített illusztrációk bemutatására. Mivel ezek kiállítása (jelenleg a Magyar Nemzeti Galériában vannak, elzárva az öregedési folyamatoktól) nehézségekbe ütközött volna, így más utat kerestünk, s eljutottunk a Zichy Alapítványhoz, s ezen keresztül Zichy Mihály dédunokájához, Csicsery-Rónay Istvánhoz. A vele való kapcsolatfelvétel után lehetőség nyílt a grafikák múzeumi igényű másolatainak elkészítésére Szász Endre grafikusművész közreműködésével. Az alsósztrigovai Madách-kastélyban 2004. október elsején nyílt kiállítás megjelenítette a XIX. században élt és alkotott két művész szellemi-filozófiai találkozását.

A múzeum műtárgy-gyarápítási tevékenysége szorosan összefügg az intézmény aktuális kutatási területével. Jelenleg a gyűjtemény néprajzi részének a fejlesztése folyik, amely magába foglalja az állandó kiállítás más múzeumoktól, magángyűjtőktől kölcsön kapott műtárgyainak lecserélését, s egyben az adott kutatási terület, kiállítás *Népi fafaragók Szlovákiában* szemléltetését. A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma az említett címmel indított egy kutatási programot, melynek célja feltérképezni és dokumentálni a Szlovákiában élő és alkotó fafaragó népművészeket, bemutatni alkotásaikat egy kiállítás és egy katalógus segítségével.

Az állandó kiállítás történeti részének fejlesztése és bővítése, az intézmény tudományos munkájának meghatározó feladatai közé tartozik. A *Fejezetek a szlovákiai magyarság történetéből (1918–1948)* című tárlat folytatása 1989-ig, lehetőséget kínál eddig még kevésbé feldolgozott területek kutatására, bemutatására. A meglévő kiállítás 12 tematikus egységből tevődik össze. A bevezető részben szereplő térképek, diagramok, grafikonok és statisztikai adatok a kisebbségi élet változásait szemléltetik. Az első tíz egység az úgynevezett első kisebbségtörténeti korszak, a csehszlovák demokrácia ellentmondásos tapasztalatát mutatja be.

A kiállítás érzékelteti a politikai szerveződések formáit és irányvonalait. Kiemeli a jelentősebb politikusokat. Figyelmet szentel a nemzetiség egyházi és vallási életének, miközben a jelentősebb felekezetek egyházszervezeti kezdeményezéseit sem hagyja ki. A gazdasági intézmények közül a szövetkezetek és a pénzügyintézetek szerepelnek. Az egyházi és a gazdasági önszerveződést korabeli tárgyak, dokumentumok és publikációk mutatják be.

A tárgyak között figyelmet érdemel Petrogalli Oszkár ellenzéki politikus 1926-ból származó mellszobra, amelyet Flache Gyula készített. Értékes az Egry Ferenc (harangöntő és politikus) műhelyéből, 1930-ból származó harang, amely a beretkei katolikus árvaházé volt.

A kiállítás az oktatásügyet az anyanyelvi művelődésért, a magyar iskolák fenntartásáért folytatott érdekvédelmi küzdelmen keresztül ábrázolja. Teret szentel az egyházi (katolikus és református) tanintézményeknek. A korszak diákmozgalmainak

szellemi-ideológiai sokszínűségét is bemutatja. A válogatásban a csehszlovákiai magyar irodalom néhány jelentős személyisége is szerepel. A színhátság és a zenei élet gazdag emlékeiből a színhátszó körök és a dalegyletek, kórusok képei és dokumentumai vannak jelen a tárlaton.

A kisebbségi közművelődés egyesületein, illetve azok kultúrát támogató és hagyományőrző tevékenységén kívül a tudományosság szervezeti formái, törekvései szintén szerepelnek. A sajtót a legfontosabb kategóriákba sorolva mutatjuk be. A kiállítás a magyar kisebbség sportéletének a szerteágazó területeit is szemlélteti. A labdarúgást tárgyak, sportemlékek képviselik.

A másik nagyobb egység az 1938 és 1948 közti időszak történéseit öleli fel. Foglalkozik az 1938-as határváltozás következményeivel. Itt szerepel egy Jolsváról származó női ünnepi viselet, amelyet a helyi visszacsatolási ünnepélyre készítettek. A szlovákiai magyarság létének 1945–1948 közötti, legtragikusabb fejezetéből a felszámolására tett intézkedéseket és a megvalósítás módjait (kényszerközmunka, deportálás, lakosságcsere, kitelepítés, reszlovakizáció) mutatja be. A történeti kiállítás része egy dokumentumfilm is *A magyarok Szlovákiában* címmel, amely korabeli dokumentumok és riportok alapján mutatja be az 1918–1948-as időszakot.

Dokumentációs és módszertani tevékenység

Az intézmény országos hatáskörrel rendelkező múzeum, ezért fő feladatának tekinti a szlovákiai magyar kultúra épített és szellemi örökségének feltérképezését, amelynek célja egy adatbázis létrehozása.

A módszertani munka célja, hogy szakmai segítséget nyújtson az országban működő tájházaknak, városi múzeumoknak és emlékházaknak.

A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma akkor lesz igazán sikeres, ha tevékenységének eredményei bekerülnek a szlovákiai magyar köztudatba.

Jarábik Gabriella

Tiso elnök és egy magyar országgyűlési képviselő politikai természetű magánbeszélgetése 1943 tavaszán

Az alábbiakban közlésre kerülő dokumentumra a Magyar Országos Levéltárban 2004 tavaszán folytatott kutatásaim során bukkantam a Külügyminisztérium rezervált iratai között. Figyelmem elsősorban a Kállay Miklós által irányított magyar külpolitika forrásaira irányult.¹ Köztudomású, hogy az 1942. március 9-én kormányt alakító miniszterelnöknek elsődleges célja volt, hogy országát a németektől való lassú távolodás révén fokozatosan kivezesse a második világháborúból. Ez a politika 1942 végétől, majd a 2. magyar hadsereg doni pusztulását követően egyre határozottabbá vált. Az angolszász szövetségesek irányába tett puhatolódzó lépéseket és ezek dokumentumait a történettudomány már igen jelentős részben feltárta. A Kállay-kormány tevékenységét végül nem koronázta siker, ami részben annak is köszönhető, hogy Magyarország és szomszédai között, a bécsi döntések következtében nagyon feszült volt a viszony. Hitler ezeket az ellentéteket mesterien aknáztta ki a Harmadik Birodalom érdekében. Kállay, illetőleg az őt támogató konzervatív elit, mindenekelőtt Bethlen István és köre, úgy látták, hogy keresni kellene a kapcsolatot, majd a megegyezés lehetőségeit mind Romániával, mind a szlovákokkal és a délszlávokkal, a háborúból való kiválás megkönnyítésének érdekében. Londonból az emigráns román és cseh politikusok részéről is közvetve olyan jelzések érkeztek, melyek biztatóan hatottak az imént említett szándékok szempontjából, a csehekkel 1944 elején eszmecserére is sor került Svájcban.² A kutatások ezen utóbbi relációknak még csak viszonylag kevés figyelmet szenteltek.

Bethlen István Bánffy Miklósnak, a jeles irodalmárnak és volt külügyminiszternek a közvetítésével próbált megegyezést kezdeményezni a román ellenzék vezetőjével Iuliu Maniuval 1943 júniusának elején. Kapóra jött román részről egy hivatalos közeledési kísérlet Mihai Antonescu részéről (Szegedy-Maszák 1996, 202–203; Csatári 1968, 229–241). Antonescu még 1942 decemberében azt mondta ugyanis, hogy „nincsenek meg nem oldható problémák” Magyarország és Románia között. A román fél a bécsi döntés felülvizsgálatát akarta elérni, magyar oldalról viszont éppen a *status quo*-hoz ragaszkodtak, mint kiindulási alaphoz.³

Bánffy Miklós rövid visszaemlékezése szerint Kállay nem tudott a találkozóról Maniuval⁴, ugyanakkor egy névtelen külügyminisztériumi irat néhány „elterelő” mondat társaságában ugyanazt tartalmazza, mint Bánffy iratainak közlései. Lehetséges, hogy Kállay „hivatalos” minőségében „nem tudott” Bánffy utazásának erről a kité-

rőjéről, így indiszkréció esetén letagadhatta, ám egyébként minden bizonnyal (legalábbis utólag) tájékoztatást kaphatott, ezt valószínűsíti a Bethlen és Kállay közt politikai téren fennálló bizalmas viszony is (Kerekes 1963, 259–261; vö. Csatári 1968, 240–241).⁵

A közlésre kerülő dokumentum kapcsán felmerül a kérdés, hogy volt-e akárcsak távolról is hasonló próbálkozás Szlovákia irányába. Hivatalos, vagy akár a Bethlen-csoporthoz köthető próbálkozást egyértelműen kimutatni nem lehet, de azt sem zárhatjuk ki, hogy a kezdeményezések egy része mégis Kállay inspirációi alapján indult meg. Ezzel kapcsolatosan az alábbi sorokban közöltem sikertelen feltárást, a kapcsolatkeresés teljes hátterét, minden nyitott kérdéstől mentesen csak újabb források előkerülése esetén fogjuk megismerni, az itt leírtak azonban jó alapját adhatják a kérdésben történő további kutatásoknak.

Edmund Veesenmayer⁶ 1943 márciusában Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter megbízásából Magyarországra érkezett, hogy közvetlen közelről vizsgálja, van-e valószínűsége egy politikai fordulatnak, és mennyire szilárd még a szövetségi hűség. Ekkor tűnt fel számára, hogy bizonyos „nyomokból” arra lehet következtetni, hogy a magyar miniszterelnök „különleges kapcsolatokat ápol a szlovák kormány tagjaival”. Veesenmayer megállapítása szerint ezek a „törekvések nyilvánvalóan arra irányultak, hogy közös utakat keressenek Magyarország és Szlovákia számára a háborúból való kiválásra”. Veesenmayer gyanúja még Tiso ellen is felébredt. Hazatérve Magyarországról jelentést készített Ribbentropnak és Hitlernek, amelyben megemlíttette a lehetséges titkos kapcsolatokat Budapest és Pozsony között. A német külügyminisztert meglepte a hír. Szükségesnek látta a további vizsgálódást. 1943. június végén Veesenmayer Pozsonyba érkezett, hogy megtudja, mennyi valószínűségi alapja van az említetteknek. Ribbentrop a vizsgálódások „álcázásául” jelölte meg a zsidókérdést és a deportálások felújításának intenzív felvetését (Matic 2002, 177–178).

Veesenmayer sejtései később nem igazolódtak, és Tiso sem mert komolyabban szembevezni a német szándékokkal, mégis az említett megállapításoknak van reális, kézzelfogható alapjuk. 1943 februárjától ugyanis hivatalos, félhivatalos és magánszemélyek időről-időre megpróbálták politikai beszélgetéseket folytatni a pozsonyi vezetőkkel. Februárban Tisót a magyar követségre invitálták egy hivatalos vacsorára. Ezzel egy időben éppen igen erős volt a németellenes hangulat Pozsonyban, és a szlovák vezetők német katonai megszállástól tartottak. A megszállás lehetősége nagyon foglalkoztatta a magyar diplomáciát, Kállay maga kért az ügy hátteréről „legsürgősebben” tájékoztatást Sztójay Döme berlini követtől. A megszállás végül nem következett be, a németek elegendőnek vélték, amit politikai nyomásgyakorlással elérhettek.⁷

Június elején a külügyminiszter, Vojtech Tuka⁸ közölte a magyar követtel, hogy magyar politikusok egy csoportja bizalmas konverzációkat folytatott Tiso elnökkel. Kuhl⁹ követ nagyon meglepődött, mert kétéves tartózkodása alatt a szlovák elnököt ilyenre nem méltatta. A pozsonyi magyar követ kérte, hogy lehetőleg Kállay maga „intse le” az „önkéntes honmentők” tevékenységét.¹⁰

A szlovák államelnök felé folytatott puhatolódzások felől igen tájékozatlan pozsonyi követ június végi jelentésében megemlíttette, hogy az egyik „önkéntes honmentő” Ronkay Ferenc¹¹ magyar képviselő volt. A képviselő azonban, mint „régí ismerő-

sét” kereste volna fel Tisót, akit 1938-ban az eucharisztikus kongresszuson ő mutatott be Kánya Kálmánnak.¹² A szakirodalomban is ismeretes, hogy 1938 májusában (tehát jóval a müncheni egyezmény előtt, amikor Csehszlovákia területe még ép és sértetlen volt) Kánya Kálmán külügyminiszter¹³ az eucharisztikus kongresszusra, Budapestre érkező Tisóval, a későbbi szlovák államelnökkel titkos tárgyalásokat folytatott Szlovákiának Magyarországhoz való csatlakozásáról (Ádám 1999, 693).¹⁴

A Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált irataiból az tűnik ki, hogy az említett Ronkay Ferenc talán nem egészen „önkéntes” honmentőként érkezett Tisóhoz 1943 márciusában¹⁵, a miniszterelnöknek ugyanis az itt közölt beszámolót készítette el. Joggal feltételezhető, hogy Ronkaynak valamilyen – bizonyára szóbeli – felkérése lehetett, ha nem is egyenesen a magyar miniszterelnöktől közvetlenül, de a kormányfőhöz közel álló konzervatív körök részéről. Ronkay ugyanis részletes, jegyzőkönyvszerű jelentést írt Kállay számára.¹⁶ Az sem teljesen kizárt, hogy a beszélgetést még korábban maga a szlovák államelnök kezdeményezte valamilyen formában, a háború alatt ugyanis egy alkalommal előfordult, hogy teljesen váratlanul beállított Ronkay képviselő sajtószentpéteri otthonába.¹⁷ A Ronkay–Tiso konverzáció a szó szorosabb értelmében nem volt magánjellegű, ugyanis – jóllehet nagyon óvatos formában – de kizárólag politikai és azzal összefüggő gazdasági kérdéseket érintett. A magyar képviselő ugyan a gazdaság oldaláról indította mondandóját, mégis egyértelműen felismerhető volt annak németellenes éle, amikor a németek *Drang nach Osten*jének¹⁸ háború utáni kedvezőtlen gazdasági hatásaira terelte a szót. Ebben a helyzetben később Ronkay szerint „közgazdaságilag” mindkét ország egy szorongató „gyűrűbe” került volna, amely ellen közös fellépést, vállalva vívott „küzdelmet” javasolt. Ronkay ezután kiemelte, hogy Kállay olyan „reálpolitikus”, akivel „mindennemű tárgyalás a megegyezés reményéhez vezetne”. Arra is kitért Ronkay, hogy Szlovákiának nem kell félnie a magyar törekvésektől, hanem csak a „csehesítő irányzat” és az orosz érdekszférába kerülés veszélyeitől. A magyar képviselő még budapesti látogatásra is invitálta a szlovák elnököt, kérve, hogy a „megegyezés első lépése” gyanánt írja fel egy papírlapra azokat az elgondolásait, amelyek a további eszmecserék alapjául szolgálhatnak.¹⁹

Ahelyett azonban, hogy papírlapokon üzengetett volna Kállaynak, Tiso elnök inkább Hitlernek öntötte ki szívét a magyar sajtó hangnemével és Szent István emlegetésével kapcsolatban. Hitler biztosította Tisót, hogy a Szent István-i birodalom „nem fog életre kelni”. A német vezér külön alá is húzta, mennyire nem bízik Kállayban, valamint, hogy megvédi az önálló szlovák államiséget az amúgy jelentéktelen magyar haderőtől (*Hitler...*²⁰ 1983, 2:44. dok.). A Szent István-i gondolat hangoztatását Tiso a Ronkayval folytatott beszélgetésben is szóvá tette.²¹

Esterházy János²² május végén beszélgetést folytatott Aladár Kočiš szlovák néppárti képviselővel, Tiso egyik legbizalmasabb hívével, aki megállapította, hogy a szlovák államférfiaknak Hitlernél tett látogatását követően a magyarellenesség „természetesnek mondható tünet”. Nem sokkal a beszélgetés előtt érkezett vissza Hitlertől Alexander Mach²³ szlovák belügyminiszter, aki vezető tényezők előtti beszámolójában a legteljesebb sikerként értékelte látogatását. Kiemelte a belügyminiszter ugyanakkor azt is, hogy a Führer Szlovákia dicsérete mellett, háromnegyed órán keresztül kritizálta Magyarországot, sőt, állítólag bátorította is volna a szlovákokat, törjenek csak „minél több borsot a magyarok orra alá”. Nem kizárt, hogy a szlovák po-

litikusok egy jelentősebb része viszont Kočiš nézetét osztotta, miszerint a németek „csúnya, kétszínű játékot űznek” a közép-európai kisebb államokkal, és emiatt „a bizonytalan jövő szempontjából” sem helyes ennek a játéknak „eszközéül szolgálni”.²⁴

Szeptembertől a „magánpolitizálás” folytatódott. Ekkor Baross Gábor²⁵ képviselő tevékenysége adott alkalmat észrevételekre. Baross Tukával találkozott, aki viszont őt utólag „felelőtlennek” nevezte. A magyar képviselő ugyanis felvetette egy Duna-medencei együttműködés lehetőségét. Tuka interpretációja szerint azonban Baross is belátta volna, hogy, a „magyar részről újabban” hangoztatott „elv” alapján, miszerint a Duna-medence kizárólag az ott lakó népeké, s ott *Raumfremd* („téridegen”) elemeknek nincs keresnivalójuk, Szlovákia nem vehet részt. Tuka az utóbbi kérdésben elmondta, Pozsonyt köti az ún. *Schutzvertrag* a németekkel szemben, majd végül azt is jelezte, hogy a továbbiakban minden hasonló próbálkozás elől elzárkózik. Baross Tisóhoz is be akart jutni, de sikertelenül. A szállodájába visszatérő Baross később felkereste egy rendőr, aki közölte, hogy kiutasították az országból.²⁶

Amint egyre kétségesebbé lett a német *Endsieg*²⁷, annál inkább úgy tűnt egyes jelekből a magyar diplomácia számára, hogy Tiso kerülőutakon próbálja megértetni az angolszász hatalmakkal az önálló Szlovákia fennmaradásának szükségességét. Az, hogy a szlovák államelnök ilyen törekvései mennyire voltak előrehaladottak itt nem tárgyaljuk, Kállayval és Magyarországgal mindenestre nem kívánt kooperálni. Miután Veessenmayer késő őszi magyarországi látogatásáról visszatért, 1943 decemberében ismét találkozott Tisóval. Mivel Magyarország kiválásától lehetett tartani, a német érdeklődés Pozsony várható magatartása iránt ismét megélelné. Ezzel párhuzamosan újra a deportálások felújítását kívánták.²⁸

Szlovák vonatkozásban még egy említésre méltó közeledési kísérletre került sor Čatloš szlovák hadügyminiszter, illetőleg magyar részről Kádár Gyula²⁹ között. Kádár pozsonyi látogatása alkalmával mindketten megállapították, hogy Németország elvesztette a háborút, és felvetődött az együttműködés lehetősége. Čatloš elégedetlenkedett amiatt, hogy „a politikusok vakok” és „mereven elzárkóznak minden közeledéstől”, a katonák viszont talán jobban megérthetnék egymást. A tárgyaló felek végül együttműködésre tettek javaslatot. Hazatérve Kádár beszámolt Ghyczy Jenő³⁰ külügyminiszternek, aki örömmel fogadta a hírt. Szombathelyi Ferenc³¹ vezérkari főnök is helyeselte az akciót, így érkezett is négy szlovák tiszt Budapestre. Később a németek tudomást szereztek erről, és feltételezték, hogy valami ellenük irányuló akció volt. Az ügynek már nem lett folytatása, amint Kádár ezredes sem ír további részleteket felőle emlékirataiban (Kádár 1978, 564–565).

Az említett próbálkozások valódi céljait minden esetben álcázni kellett, mert az ilyen jellegű kapcsolatteremtési kísérleteket a németek élénk figyelemmel kísérték, hogy azokat még csírájukban elfojthassák. Igen kétséges, hogy Románia vagy Szlovákia hivatalos vezetői hajlandóak lettek volna-e, ha a körülmények is úgy hozzák, Kállayval együttműködni. Tiso nem sokat habozott, ha Magyarországot valamivel rossz színben lehetett feltüntetni Hitler előtt. Mégis bizonyos illúziók éltek a magyar miniszterelnökben és több magyar politikusban, hogy a szlovák vezetők meggyőzhetőek lesznek. Egyes szlovák politikusok minden bizonnyal hajlottak is volna az együttműködésre, nem az ő szavuk volt azonban döntő. Amennyiben mutatkozott is némi

szándék magyar példa alapján külön ösvényeken haladni, Berlinből azonnal érvényesítették némi politikai nyomást, elsősorban Veesenmayer útján. A szlovák közvélemény akkori állapota sem tette lehetővé ezeknek a kapcsolatoknak a kifejlesztését.³²

Felhasznált irodalom

- Ádám Magda 1999. A Versailles-i Közép-Európa összeomlása (A müncheni válság és Magyarország). *Századok*, 1999/4, 693. p.
- Ádám Magda (összeáll.) 1965. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*. 2. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 288. p., 645–646. p., 665–666. p.
- Csatári Dániel 1968. *Forgószélben: Magyar–román viszony 1940–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 227–228. p.
- Hillgruber, A. (ed.) 1970. *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–1941*. Frankfurt am Main.
- Hitler hatvannyalc tárgyalása*. 1983. 2. kötet. Válogatta, jegyz. készít. Ránki György. Budapest, Magvető, 114–118. p.
- Kádár Gyula 1978. *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. 2. kötet. Budapest, Magvető, 564–565. p.
- Kállay Miklós 1991. *Magyarország miniszterelnöke voltam*. 1. kötet. Budapest, Európa–História, 137. p.
- Kerekes Lajos 1963. Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába. *Történelmi Szemle*, 1963/2, 259–261. p.
- Macartney, Carlyle Aylmer 1957. *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*. Edinburgh, University Press, 230. p.
- Matić, Igor-Philip 2002. *Edmund Veesenmayer: Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*. München, Oldenbourg, 177–178. p.
- Szegedy-Maszák Aladár 1996. *Az ember ősszel visszanez*. 2. kötet. Budapest, Európa–História, 202–203. p.
- Ward, James Mace 2002. 'People Who Deserve It': Josef Tiso and the Presidential Exemption. *Nationalities Papers*, 30. évf. ,4. sz., 571–602. p

Jegyzetek

1. Kutatásaimat a budapesti Politikatörténeti Alpítvány és Intézet ösztöndíjával és támogatásával végeztem, a bevezetőben közöltek egy jelentősebb hányada részét képezi egy későbbiekben megjelenő tanulmánynak.
2. Tilea, a londoni román emigráció vezetője például híve volt a föderációs gondolatnak is, így egy román–lengyel–magyar tengely nem volt töle idegen elképzelés (Csatári 1968, 227–228). Tilea politikai elgondolásairól lásd Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K 64 1943-27-438. res. pol., *Wodianer Andor lisszaboni követ jelentése*, 1943. augusztus 26., a cseh viszonylatra lásd: OL P 2066 *Bakach-Besseney György irathagyatéka*.
3. OL K 64 1943-27/B-II.- 182. res. pol., *Kállay felkérő levele Bánffy Miklóshoz*, Budapest, 1943. április 30.
4. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/6 Bánffy Miklós iratai, 5.d./IV.b. *Emlékirat politikai működéséről* (1943–1944).
5. OL K 64 1943-27/B-II.- 182. res. pol., *Kállay felkérő levele Bánffy Miklóshoz*, Budapest, 1943. április 30. (lásd még Csatári 1968, 249, ill. uo. 48. lábjegyzet). Magam az „el

- terelő” mondatokat tartalmazó irattal kutatásaim során nem találkoztam, azonban Csátári Dániel munkája határozottan említi.
6. Veessenmayer, Edmund (1904–1977), német SS-ezredes. Jelentős szerepe volt 1939-ben az újonnan létrejött Szlovákiának német védnökség alatt álló bábállammá alakításában. 1944. március 20-tól budapesti követ és általános birodalmi meghatalmazott.
 7. OL K 64 1943-65-27. res. pol., *Kuhl szigorúan bizalmas levele Ghyczyhez*, Pozsony, 1943. február 3.; K 64 1943-65-34. res. pol., *Kuhl magánlevele Szentmiklóshoz*, Pozsony, 1943. február 6.; K 64 1943-65-56. res. pol., *Kuhl titkos levele Ghyczynek*, Pozsony, 1943. február 14.; K 64 1943-65-47. res. pol., *Kállay titkos levele Sztójayhoz*, Budapest, 1943. február 27.
 8. Voitech Tuka (1880–1946), szlovák miniszterelnök. 1940-tól a külügyminiszteri széket is betöltötte.
 9. Kuhl Lajos (1891–?), diplomata, 1941–44 között pozsonyi magyar követ.
 10. OL K 64 1943-65-283. res. pol., 1943. június 9. (Kuhl/Pozsony), ill. uo. 1943-65-284. res. pol. *Kuhl bizalmas magánlevele Ghyczyhez*, 1943. június 11.
 11. Ronkay Ferenc (1885–1961[?]), a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője a sajozsentpéteri kerületben.
 12. OL K 64 1943-65-301. res. pol., 1943. június 22. (Kuhl/Pozsony), ill. 1943-65-282. res. pol., *Bede István Kuhlhoz követhoz küldött számjeltávirata*, 1943. június 20.
 13. Kánya Kálmán (1869–1945), 1933-tól 1938 végén bekövetkezett lemondásáig külügyminiszter, később is Horthy legbensőbb tanácsadói közé tartozott Bethlen Istvánnal együtt.
 14. Tiso három feltételt szabott: 1. központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatását illetőleg és a szlovák nyelv hivatalos használata; 2. külön országgyűlésféle és törvényhozó hatalom a saját belügyben, vallás- és oktatásügyben; 3. költségvetési kvóta. 1938. szeptember 23-án aztán meg is erősítette csatlakozási szándékát, s a magyar kormány a feltételeket elfogadta (lásd Ádám 1965, 122. dok., 388. dok., 403. dok.).
 15. A találkozóra Baán nagyközségben (Trencsén vm., ma: Bánovce nad Bebravou) plébániáján került sor.
 16. OL K 64 1943-65-99. res. pol., *Ronkay Ferenc jelentése Kállay Miklós miniszterelnöknek*, Budapest, 1943. március 22.
 17. Dr. Ronkay Ferencnek a képviselő unokájának közlése szerint, Tiso látogatását Ronkay később, a háború után említette családtagjai előtt; a látogatás időpontja, sajtóságos körülményei (hiszen a szlovák államelnököknek inkognitóban át kellett lépnie ehhez a magyar határt), valamint pontos célja sajnos közelebről nem ismert. Egyébként a pozsonyi magyar követnek egyik Tukával folytatott beszélgetéséből kitűnt, hogy a szlovák államelnök külügyminisztere háta mögött politizált, mialatt a budapesti szlovák követ Jan Spisiak a bizalmas megbeszélésekről pontos információkkal rendelkezett. Lásd ez utóbira: OL K 64 1943-65-283. res. pol., *Kuhl jelentése Kállaynak*, Pozsony, 1943. június 9. (Spisiak 1939. május 23-tól 1944-ig volt Szlovákia budapesti követe.)
 18. „Törekvés” vagy „nyomulás keletre”, az „élettér” (*Lebensraum*) szűkösségére hivatkozó, kelet felé irányuló német expanziós törekvés. A közölt dokumentumban elsődlegesen gazdasági értelemben hivatkoznak rá, a magyar külügyi aktákban ebben a vonatkozásban a kifejezés gyakran felbukkan.
 19. OL K 64 1943-65-99. res. pol., *Ronkay Ferenc jelentése Kállay Miklós miniszterelnöknek*, Budapest, 1943. március 22.
 20. A forráskiadás alapjául szolgáló gyűjtemény, Hillgruber (1970).
 21. Elsősorban Kállay 1942. október 18-án Ungvárott tartott beszédére történik utalás, valamint arra, hogy a szlovák sajtó már előzőleg élesen bírálta a magyar részről hangoztatott Szent István-i gondolatot. Kállay a következőket mondta beszédében: „A Szent István-i gondolat nemcsak életformát, nemcsak egy különleges állami szervezetet jelent, ahogy meg nem értői vagy félremagyarázói értelmezni akarják, hanem jelenti az el-

- választhatatlan, mindörökké való egymásrautaltságát azoknak a népeknek, amelyeket a sors ide teremtett, erre a földre hozot” (Kállay 1991, 1:137), Tiso kérte tehát a Szent István-i gondolat hangoztatásának beszüntetését. Az utóbbit Kállay Budapesten már előbb is igen barátságos tónusban próbálta a szlovák követnek magyaráztatni, és biztosította, hogy az „nem érinti a szlovák állam szuverenitását” (lásd OL K 64 1943-65-105. res. pol., *Kállay levele Kuhlhoz*, Budapest, 1943. március 9.).
22. Esterházy János gróf (1901–1957), szlovákiai magyar politikus, 1939–1945 között a Magyar Párt elnöke.
 23. Alexander Mach (1902–1980), szlovák politikus és újságíró, 1938-tól 1940-ig a Szlovák Néppárt propagandafőnöke, 1940-től 1945-ig belügyminiszter. A közölt szövegből úgy tűnik, Tiso nem tartotta sokra belügyminiszterét.
 24. OL K 64 1943-65-243. pol. sz., *Kuhl igen bizalmas magánlevele Ghyczyhez*, 1943. május 26.
 25. Baross Gábor (1884–?), a korábbi 1935-ös választási ciklus során volt képviselő, akkor a sátoraljaújhelyi választókerületben. Baross korábban az 1936-ban elhunyt Gömbös Gyula politikájának fő támogatói közé tartozott.
 26. OL K 64 1943-65-519. res. pol., *Ghyczy számjeltávirata Kuhlhoz (Exung)*, 1943. szeptember 30.; uo. 1943-65-495. res. pol., 1943. szeptember 21., ill. 1943-65-492. res. pol., 1943. szeptember 17. (Kuhl/Pozsony)
 27. A náci-német terminológia folytonosan ismételtgetett szófordulata: a „végső győzelem”.
 28. OL K 64 1943-65-446. res. pol., 1943. szeptember 2. (Blaskovich/Pozsony); Matić 2002, 180.
 29. Kádár Gyula (1898–1982), vezérkari ezredes, 1942–43-ban a magyar Vezérkari Főnökség 6. (sajtó és propaganda), 1943–44-ben a 2. (hírszerzés, kémelhárítás) osztályának vezetője.
 30. Ghyczy Jenő (1893–1982), diplomata, 1939-től 1942-ig a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, 1942–43-ban a külügyminiszter állandó helyettese, 1943. július 24. és 1944. március 22. között külügyminiszter.
 31. Szombathelyi Ferenc (1887–1946), vezérezredes, 1941–1944 között a honvédevezérkar főnöke.
 32. A szlovák–magyar viszonylat szempontjából, illetőleg Tiso szerepét illetően nagyon érdekes még, amit Carlyle Aylmer Macartney közöl a szlovák államelnökkel kapcsolatban. Ezek szerint Tiso előre figyelmeztette Kállayt 1944 márciusának elején, mégpedig hivatalos, követi úton, hogy a német megszállás hamarosan bekövetkezik (lásd Macartney 1957, 230). Fontos még itt jelezni azt is, hogy az itt közölt forrás hátterét és Tiso tevékenységét illetően további kutatások folynak, amelyek eredményeképpen újabb, eddig nem ismert részletekre derülhet fény. A forrásnak ugyancsak különlegesen értékes információi vannak a zsidóság korabeli helyzetét, és a deportálásokat illetően. Utóbbiak szempontjából ki kell emelni egy amerikai kutató, James Mace Ward tevékenységét, akinek munkája további szempontokkal bővíti az itt közölteket (ehhez lásd még Ward 2002, 571–602).

Aggályos írás

Horthy Ferenc jelentése.

Borod

M. K. S. H. I. D. I. N. I. S. T. I. U. M.	
2. SZ.	
I. RES. POL.	
10	101. 222

Magyarországi Miniszterelnök Úr

Boe
I. V. H. G.

Szlovákiából visszatrétre, tisztelttel jelentem, hogy folyó M 30-án előléltt egy írás házzat tartó megbeszélést folytatott Tiso János elnök úrral, akit a Trenszán megal. Béla nagykövetségben előkölge ideje alatt is fenntartott példakáján keresztül fel, mely alkalommal folytatott megbeszélés tárgyát ígértem az előbbiekben pontosan utasadni.

az elnök urat, mint példakézi végzetű jól ismerem és az 1938-ban tartott eucharisztikus kongresszus idején felkérésre én mutattam be Tiso János akkori külügyminiszter úrnak, mely tárgyalás azonban kétségtelenül véget ért. A múltani megbeszélésről igéretet tettem arra vonatkozólag, hogy abból semmi sem fog a nyilvánosság elé kerülni. A beszélgetés későbbi általános helyi, majd ipari kérdésekre terelődött és így Magyarországotól közvetlenül érkező politikai részt ígértem azújszerint jelenteni.

H o r t h y Ferenc: Engedje meg Excellenciáid, hogy itteni látogatásom alkalmával néhány olyan kérdést vehessek fel, melyek a mai szűcs háborús viszonyok közepette mindkét nép szempontjából fontosak, hiszen az esetleges együttélés határai nem meghatározhatók ki.

E l n ö k Helyen is az a véleményem, hogy a közvetlen szomszédokkal bell mindig a legjobb viszonyt fenntartani és az esetleges differenciákat tárgyalással elsimítani, mert a harmadik szemé az egyen mér nem értekel.

101. 111-65-7

(10) K 64-65

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!¹

Szlovákiából visszaérkezve, tisztelettel jelentem, hogy folyó hó 20-án délelőtt egy óra hosszat tartó megbeszélést folytattam Tiso József elnök úrral, akit a Trencsén megyei Báán nagyközségben² elnöksége ideje alatt is fenntartott plébániáján kerestem fel, mely alkalommal folytatott megbeszélés lényegét igyekszem az alábbiakban pontosan visszaadni.

Az elnök urat, mint plébánost régebről jól ismerem és az 1938-ban tartott eucharisztikus kongresszus idején felkérésére én mutattam be Kánya Kálmán³ akkori külügyminiszter úrnak, mely tárgyalás azonban kedvezőtlenül végződött.⁴ A mostani megbeszélésnél ígéretet tettem arra vonatkozólag, hogy ebből semmi sem fog a nyilvánosság elé kerülni. A beszélgetés kezdetben általános helyi, majd ipari kérdésekre terelődött és így Nagyméltóságodat közvetlenül érdeklő politikai részt igyekszem szó szerint jelenteni:

Ronkay Ferenc: Engedje meg Excellenciád, hogy itteni látogatásom alkalmával néhány olyan kérdést vethessek fel, melyek a mai súlyos háborús viszonyok közepette mindkét nép szempontjából fontosak, hiszen az ezeréves együttélés hatásai nem küszöbölhetők ki.

Elnök: Nekem is az a véleményem, hogy a közvetlen szomszédokkal kell mindig a legjobb viszonyt fenntartani és az esetleges differenciákat tárgyalással elsimítani, mert a harmadik szomszéd engem már nem érdekel.

Ronkay: Elsősorban egy gazdasági kérdés érdekelne engem és kérem Excellenciádat, méltóztassék nekem felvilágosítást adni arra vonatkozólag, hogy a zsidóság kitelepítése milyen hatással járt az állami és a gazdasági életre.

Elnök: A lehető legjobb hatással, mert ipari és kereskedelmi berendezéseiket becslési értékben, amely az eredeti forgalmi érték 30-40%-ából áll, szlovák szakembereknek adtam át, akik ma vagyonosodnak, elégedettek és kifogástalanul pótolják a zsidóság helyét. De elismerem, hogy egy nagy hibát követtem el, mert elnöki jogomnál fogva körülbelül 18 000 zsidót visszatartottam, főképpen orvosokat, gyógyszerészeket, mérnököket, valamint ipari és kereskedelmi vezető embereket, és ezek ma annyira szabatálják a gazdasági életet, hogy legszentebb meggyőződésemm az, hogy ezektől is mielőbb meg kell szabadítanom az országot.

Ronkay: Kegyelmes Uram, mint magánember vagyok itt, nincsen semmiféle hivatalos megbízatásom, de mint magyar politikus, kifejezést adok azon aggodalmunknak, mellyel az itteni politikai helyzet eltölt bennünket. Tudjuk azt, hogy Excellenciád kormánya korrekt szövetséges viszonyt tart fenn Németországgal, azonban a szlovák közvélemény többféle politikát folytat. Így az ipari népesség és a diákság szovjetbarát felfogása közismert; van egy erős csehszlovák áramlat is, az úgynevezett Beneš-politika, főképpen a lutheránusok és a középosztály egy részénél. Ismerünk azonkívül egy szláv nacionalista irányzatot is itten, mely azonban a szláv gondolatot összetéveszti a bolsevizmussal. Előttünk nem közömbös ez a kérdés.

Elnök: Ezek a jelenségek tényleg észlelhetők, én nem becsülöm őket túl, figyelemmel kísérem és kemény kézzel igyekszem rendet teremteni. A diákság mindig és mindenütt radikális szokott lenni, a fiatalsággal együtt jár az ellenzékieskedés, ez a mostani radikalizmus azonban tényleg figyelemreméltó. Ezen úgy igyekszem segíteni, hogy mindenkit bőven ellátok munkával. Nálam nincsenek munkanélküliek, és ha munkát és keresetet adok, akkor nem lehet elégedetlenség.

Ronkay: Excellenciád azonban tudja azt, hogy a csehek annak idején bevezették a munkanélküli segélyt, és bizonyára vannak tömegek, akik visszaemlékeznek erre a dologtalan állapotra és ez a visszaemlékezés melegágya a bolszevizmusnak.

Elnök: Ezt azonban a csehek követték el és nem én, bár viselnem kell annak a rossz rendszernek súlyos következményeit.

Ronkay: Én el tudom képzelni Kegyelmes Uram, hogy ezen elégedetlen erők fölboríthatják a belső rendet, vagy annyira szabotálják a gazdasági életet, mely a háború viselése szempontjából a németek szemében elviselhetetlennek fog látszani és akkor beleavatkoznak és rendet teremtenek, ami pedig egyértelmű a protektorátussal. Nekünk nagyon kellemetlen volna, ha ez a protektorátus Prágától Zemplén megyéig terjedne.

Elnök: Az Isten őrizzen bennünket attól, de nem hiszem, hogy odáig elfajulhatna a kérdés, mert én rászoktattam népemet arra, hogy teljesen reális szempontból nézze az életet, az én népem földön járó emberekből áll, nincsen fantáziája, nem száll a fellegek közé, ami Önöknél néha tapasztalható. Nem vagyunk romantikusak.

Ronkay: A magyar kormány abszolút reálpolitikát folytat, számol az adottságokkal, és mi mindnyájan tudjuk, hogy a háború után nehéz feladatok állnak előttünk és ezek Excellenciád népét is érinteni fogják. Ismerjük mindketten a német gazdasági élet „Drang nach Osten” törekvését és ez a háború után még élesebben fel fog éledni, aminek előjelei már ott tapasztalhatók, hogy a szlovákiai nagyipar túlnyomó részben a kezükbe került.

Elnök: Ez sajnos így van, de nem az én hibám, mert a csehek útján került a kezükbe ez az ipar. Azért fejlesztem most a középiparunkat, hogy legalább ezt függetleníteni tudjam.

Ronkay: Az így előálló helyzet sem közömbös előttünk, mert ha tőlünk északra a németek kezébe került az ipar, ugyanezt látom Romániában, és ha a békekötés után ez a fejlődés lesz látható Horvátországban és Szerbiában, ami pedig valószínű, akkor mi egy olyan gyűrűbe kerülünk közgazdaságilag, amely ellen meginduló küzdelem bizonytalan kimenetelű lesz, ha azt Excellenciád népe és Magyarország külön-külön fogják végigküzdeni, ezzel szemben bizonyára eredményesebb volna a gazdasági verseny, ha együttesen, egymás oldala mellett vennénk abban részt.

Elnök: Ezt a helyzetet én is aggodalommal szemlélem, a németek részéről engem is kétszer értek ütések, de ezeket el kell viselnem, mert népem érdeke így követeli. Én magam is kerestem a közeledést. Képviselő Úr igen jól tudja, annak idején először Kánya Kálmán külügyminiszter Úrnál, amely alkalomra nem is szeretek visszaemlékezni [eredetiben kék ceruzával aláhúzva, J. A.], egy más esetben pedig 1939-ben Teleki grófnál, amikor visszautasításban volt részem. És hogy gondolja a megegyezést?

Ronkay: Nincsen semmiféle meghatalmazásom Kegyelmes Uram, részemről ez kizárólag egy magánlátogatás, de mint régebbi politikus, jól ismerem a helyzetet és Kállay miniszterelnök urat olyan reálpolitikusnak tudom, akivel mindennemű tárgyalás a megegyezés reményéhez vezetne. Rákényszerítik Excellenciádat erre a közös gazdasági érdekeink, melyek különösen az elkövetkezendő békekötés után fognak élesen előtérbe lépni, mert a szlovák nép ma egy hatalmas háborús konjunktúra közepében él, fában való gazdagsága erős kivitelt biztosít, és egyensúlyban tartja a közgazdaságot, de háború után ez egy csapásra megszűnik, esetleg két-hároméves

dekonjunktúrával kell számolnunk, mely munkanélküliséggel jár és az ilyen nehézségeket Szlovákia nehezen fogja leküzdeni.

Elnök: Ezzel valószínűleg nekem számolni kell, tudom, hogy a két ország gazdaságilag egymásra van utalva, de az én népem nagyon igénytelen nép [eredetiben kék ceruzával aláhúzva, J. A.].

Ronkay: Van még egy kérdés, amely bennünket bánt Kegyelmes Uram, és ez a feléledő magyargyűlölet, mely indokolatlan és csak propaganda alapja van. Kállay miniszterelnök úr az elmúlt év őszén egy beszédet tartott Ungvárott⁵, ahol a nemzetiségek együttélését fejtegette, mely után felkerestem a miniszterelnök urat, és azt kérdeztem tőle, hogy mi a véleménye Szlovákiát illetőleg. Erre a következő választ kaptam: A szlovákok sokszor emlegetik az elnemzetlenítést, holott a magyarok részéről ennek soha semmiféle nyomai nem mutathatók. Ha például olyan helyzet adódna, hogy Szlovákia orosz érdekszférába kerülne, akkor rövidesen eloroszosodna, a csehek csehesítő irányzatát mindenki ismeri, tehát éppen a két szláv rokon nép részéről fenyegeti veszély, míg a nyelvileg teljesen más nyelvcsoporthoz tartozó magyarság részéről ilyen veszélynek kitéve nem lehet. Ellenkezőleg, azt tapasztaltuk évszázadok folyamán, hogy a szlovákok között élő magyarok szlávosodtak el, hiszen csak meg kell nézni Nyitra megye déli részét, ahol a magyarság etnikai határvonala Nyitrától északra terjedő vidékig terjedt ma pedig lent van Érsekújvár közelében.

Elnök: Én tudom azt, hogy a két nép között erős összeházasodás folyt, de az itt lévő magyarság legnagyobb része a tisztviselőkből állt, akik pedig könnyedén áthelyezhetők, a paraszt azonban helyben maradt. A Képviselő Úr ezt a mondását most ellenőrzöm, mert budapesti követem a napokban jelentette Kállay miniszterelnök úrral történt beszélgetését, ahol tényleg hasonló kérdésekről volt szó.⁶

Ronkay: Azt hiszem, a megegyezés első lépése az volna, hogy Excellenciád felírná egy papírlapra elgondolásait és akkor megindulhatna ezen kérdések fölött a vita.

Elnök: Én magam volnék a legboldogabb, ha felvehetnénk ezt a fonalat, de őszintén meg kell mondanom, hogy az ilyen kezdeményezésnek nálunk lélektani nehézségei vannak, mert nálunk olyan a hangulat ma a közvélemény körében, mely nem látná igazoltnak bármilyen lépésemet, és kedvezőtlen hatást váltana ki. Felmerültek kérdések közöttünk a Magyarországon lakó szlovák kisebbségekkel kapcsolatosan és olyankor rendszeren azt a választ szoktam kapni, hogy a kormány mindig a legjobb intenciókkal van eltelve és ha bántalom történt, akkor az valamely kisebb közigazgatási tisztviselő egyéni akciója. Mégsem volna szabad ezt a kérdést így beállítani.

Ronkay: Nekünk is van panaszunk Kegyelmes Uram, hogy csak mást ne említsek, így elsősorban Mach belügyminiszter úr⁷ folytonos éles támadásai a magyar nemzettel szemben, melyek indokolatlanok, igazságtalanok és a történelmi tényekkel ellenkeznek.

Elnök: Ugyan kérem, a Mach! Ki ad annak a beszédeire valamit.

Ronkay: Nagyon boldog vagyok, hogy Excellenciád így kezeli ezt a kérdést, és ha így van, akkor az ilyen úr leváltható.

Elnök: Hát persze-persze. Csakhogy az a véleményem, hogy Mach úr saját maga egye meg azt a levest, amit megfőzött.

Ronkay: Ezek a támadások bennünket fájdalmasan érintenek annál is inkább, mert a magunk részéről mindig csak megbecsüléssel és szeretettel emlékezünk meg Excellenciád népéről.

Elnök: Nehézzé teszi az egyezkedés megkezdését az Önöknél nagyon gyakran hivatalos helyen és a sajtóban is elhangzó „Szent István-i állam” kifejezés, melyet az itteni közvélemény támadásnak minősít, mely kitételeket jó volna beszüntetni odaát. Kérem, mondja ezt meg a miniszterelnök úrnak.⁸

Ronkay: Keresni fogom az alkalmat, hogy ezt mielőbb továbbíthassam Kállay miniszterelnök Úrnak. Ami pedig Excellenciád által említett és ellenünk kiélezett szlovákiai hangulatot illeti, ez csak propaganda kérdése és Excellenciádnak módjában van a megfelelő propaganda megindítása.

Elnök: Én a magam részéről mindent el fogok követni. Képviselő Úr régóta ismer és így tudja jól, hogy az én érzelmeim változatlanok. Tudom azt, hogy egymásra vagyunk utalva, mint a történelem folyamán mindig, és mint reális ember, tudom azt „itt élnünk és halnunk kell”.

Ronkay: Azzal búcsúzom, hogy nagyon boldog volnék, ha egyszer Budapesten láthatnám Excellenciádat.

Elnök: Talán ennek is megjön egyszer az ideje, de előbb meg kell változnia az itteni hangulatnak.

Fogadja Nagyméltóságod őszinte nagyrabecsülésem és mély tiszteletem kifejezését.

Budapest, 1943. évi március hó 22-én.

Ronkay Ferenc [sajátkezű aláírás]
országgyűlési képviselő

Magyar Országos Levéltár Budapest, fond: K 64 (100. csomó) 1943-65-99. res. pol. Ronkay Ferenc jelentése Kállay Miklós miniszterelnöknek, Budapest, 1943. március 22.

Jegyzetek

1. Teljes, mai helyesírással átírt szöveg.
2. Ma: Bánovce nad Bebravou
3. Kánya Kálmán (1869-1945), 1933-tól 1938 végén bekövetkezett lemondásáig külügyminiszter, később is Horthy legbensőbb tanácsadói közé tartozott Bethlen Istvánnal együtt.
4. A szakirodalomban is ismeretes, hogy 1938 májusában (tehát jóval a müncheni egyezmény előtt, amikor Csehszlovákia területe még ép és sértetlen volt) Kánya Kálmán külügyminiszter az eucharisztikus kongresszusra, Budapestre érkező Tisoval, a későbbi szlovák államelnökkel titkos tárgyalásokat folytatott Szlovákiának Magyarországhoz való csatlakozásáról.

5. Kállay 1942. október 18-án Ungvárott tartott beszédére történik utalás, valamint arra, hogy a szlovák sajtó már előzőleg élesen bírálta a magyar részről hangoztatott Szent István-i gondolatot. Kállay a következőket mondta beszédében: „A Szent-István-i gondolat nemcsak életformát, nemcsak egy különleges állami szervezetet jelent, ahogy meg nem értői vagy félremagyarázóí értelmezni akarják, hanem jelenti az elválaszthatatlan, mindörökké való egymásrataltságot azoknak a népeknek, amelyeket a sors ide teremtett, erre a földre hozot” (lásd Kállay Miklós 1991. *Magyarország miniszterelnöke voltam*. I. kötet. Európa–História, Budapest, 137. p.
6. Utalás Kállay miniszterelnöknek Ján Spisiak budapesti szlovák követtel március 9-én lefolytatott beszélgetésére (lásd OL K 64 1943-65-105. res. pol., *Kállay levele Kuhlhoz*, Budapest, 1943. március 9.).
7. Alexander Mach (1902–1980), szlovák politikus és újságíró, 1938-tól 1940-ig a Szlovák Néppárt propagandafőnöke, 1940-től 1945-ig belügyminiszter.
8. Tiso ismét kéri a Szent István-i gondolat hangoztatásának beszüntetését. Az utóbbit Kállay Budapesten már korábban igen barátságos tónusban próbálta a szlovák követnek magyaráztatni, és biztosította, hogy az „nem érinti a szlovák állam szuverenitását” (lásd OL K 64 1943-65-105. res. pol., *Kállay levele Kuhlhoz*, Budapest, 1943. március 9.).

hogy Mach ur saját maga egye meg azt a levelet, amit megírt.

R o s k a y: Ezek a tévedések bennünket fájdalmasan érintenek ennél is inkább, mert a magunk részéről mindig csak megbecsüléssel és szeretettel emlékezünk meg Excellenciáék népe-ről.

E l e k: Nehézé teszi az egyetértés megkötését az Önökkel nagyon gyakran hivatalos helyen és a sajtóban is elhangzó "szentistvári állás" kifejezés, melyet az itteni közvélemény téve-dések mindeit, mely kitételeket jó volna becsülnetel olvasni. Kérem, mondja ezt meg a miniszterelnök úrnak.

R o s k a y: Kérem fogjon az alkalomtól, hogy ezt előbb továbbíthassam Kállay miniszterelnök úrnak. Így pedig Ex-cellienciáék által említett és ellenük kifelé tett szlovákiai hangu-latot illeti, az csak propaganda kérdés és Excellenciáék számára van a megfelelő propaganda megindítása.

E l e k: Én a magam részéről minden el fogok követni. Képviselő Úr régóta ismer és így tudja jól, hogy az én érvel-nem változatlanok. Tudom azt, hogy egyetértés vagyunk utalva, mint a törvénytelen folyama mindig és mint realis ember, tudom azt "itt élünk és halunk kell."

R o s k a y: Ismét bocsánat, hogy nagyon boldog voltam, ha egyszer Budapesten láthatam Excellenciáékot.

E l e k: Talán ennek is megjón egyszer az ideje, de előbb meg kell változnia az itteni hangulatnak.

Fogadjon Juggenditödgöd szerető magrabecsülésen és nagy tisztelettel kifejezését.

Budapest, 1913. évi március hó 23. án.

Anton Kuffner
országgyűlési képviselő.

1154 H-65-19

Voigt Vilmos: A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba. Budapest, Timp Kiadó, 2004, 253. p.

Több szempontból is egyedülálló könyv ez: egyrészt azért, mivel magyar nyelven ilyen áttekintés még nem született, másrészt meg azért, mivel eredetileg nem is könyvnek készült. Egyetemi előadásokon, évtizedeken keresztül beszélt Voigt Vilmos, a budapesti egyetem Folklore Tanszékének vezetője az első éves néprajz szakos hallgatóknak vallásetnológiai kérdésekről. Ezek egy részét a szemfüles diákok annak idején magnóra vették (eredendően nyilván azért, hogy könnyebben tudjanak majd a vizsgára felkészülni), s csak később jött az ötlet, hogy ezt a hangzóanyagot papírra is fertesék, az előadással kijavítottassák, majd hatvanötödik születésnapjára, amolyan józsef attilai „magam magam”-ajándékként „meglepjék” vele.

A szerző rendkívül mély, s mindaközben borzasztóan széleskörű (világméretű!) vallástörténeti, vallásetnológiai, művelődéstörténeti távlatokat sűrít be alig kettő és félszáz oldalba. Ha valaki végigolvassa a könyvet (ami egy némileg hosszabbra nyújtott este/éjszaka alatt megtehető), könnyen beláthatja, hogy már önmagában ez sem kis technikai bravúr. Ezzel persze együtt jár, hogy jószerével „csak” jelezni tudja a problémákat, mialatt egyszerűsítésekhez, általánosításokhoz kellett folyamodnia. Miközben többek között olyan vallástudományi fogalmakat, mint maga a vallás (annak egyes fokozatai: ősvallás, primitív vallás, voltaképpeni vallás), továbbá a néphit, népi vallásosság, a hiedelem, a hit és a vallási élmény, valamint a vallás és a babona, a „szent” és a „szentség” magyarázatára vállalkozik, mindezt gazdag tudománytörténeti szemlével kiegészítve, mintegy ezekkel is magyarázva teszi meg. A nemzetközi szakirodalomra lépten-nyomon hivatkozik, mindig kitérve annak esetleges magyar fordításaira is. Olyan kuriózumokra

is kitér, mint amilyen Emile Durkheim híres művének, *A vallási élet elemi formáinak* egy korai magyar fordítása. A neves francia szerző könyvének első kiadása tudniillik 1912-ben jelent meg Párizsban, ám ezt megelőzően egy részlete magyarul már 1909-ben megjelent a *Huszedik Század* című folyóiratban (a könyv teljes magyar fordítása viszont csak 2003-ban látott napvilágot a L'Harmattan Kiadó gondozásában).

A könyv olvasása közben állandóan azt keresi az ember, mi benne az a trükk, rafinéria, amely minduntalan arra készteti az olvasót, hogy egy-egy új ismeret elolvasása után/közben fel-felugorjon karosszékből, s más könyvekben további részleteknek járjon utána, illetve – hitetlen Tamásként – bizonyos közléseket ellenőrizzen. Konrád György valahol annak az óhajának ad hangot, hogy egyszer megírni azt a könyvet, amely után már nem kell több könyvet írni. Nos, Voigt az ellenkező (ha úgy tetszik) véglet: más könyvek meglétére, ily mértékű ismeretére rendkívül kevés szerző számít, apellál. Mindez talán több évtizedes pedagógiai tevékenységének a lenyomata. Bár ez sem ilyen egyértelmű. Igazi „mélyvíz” ez a könyv, hiszen – ahogy arra fentebb már utaltam – eredetileg az elsőéves néprajz szakosokat „dobta bele” a tanár úr, az ő számukra hangzott el a második szemeszterben. Vajon mennyit érthettek meg belőle az inkább még csak rémülten tájékozódó és értetlenül pislogó „kiselsősök”? Mennyire tudnak tájékozódni a számukra nyilvánvalóan idegen nevek, irodalmi hivatkozások színes kavalkádjában? A nevezetes szemináriumok egyik hallgatója mesélte, hogy a tanár úr minden egyes órára könyvekkel súlyosan megrakott táskával jelent meg. A körbeadott mutatónyelű irrodalomba azonban „csupán” német, angol, francia, ritkábban orosz nyelvű műveket sorolt – a visszaemlékező megfogalmazása szerint – „irgalomból”. A könyvváltozatban viszont már nem „kíméli” az olvasót: az előbbieket mellett többek között ész, finn, latin, norvég, olasz és svéd szakmunkákra is hivatkozik. Nyilvánvaló, hogy (rajta kívül) nincsen ember (pláne nem az elsőéves hallgatók között!), aki mindezt olvasni és értelmezni is tudná. Amennyiben azonban a „több dolgok van-

nak földön és égen, Horatio, mintsem bölcselemetek álmodni képes” felismeréséig és megértéséig elsegítette őket, akkor már elérte a célját. A magyar (sőt: európai!) glóbuszszemlélettől mindenképpen segít elszakadni, hiszen a világ (alapvetően vallási) sokszínűségét, sokrétegeúségét kézzel foghatóbban nehéz lenne prezentálni. Ennek a „több dolgok vannak”-érzésnek az erősítését (és persze a továbbkutatást) segíti a kötethez csatolt gazdag irodalomjegyzék. Az ide felvett könyvészeti adatokat a használhatóság kedvéért tematikailag is tagolta a szerző: először a különféle (elsősorban nemzetközi) bibliográfiák, majd a – nemzetközi és magyar nyelvű – (szak)lexikonok, továbbá a kézikönyvek (ezeken belül külön csoportban a nemzetközi vallástudományi kiadványok, a magyarra fordított szakmunkák, illetve a magyar szakmunkák) jegyzékét kínálja a további olvasásra felingerelt érdeklődőknek. Voigt Vilmos és a 2004-es(!) megjelenésű könyv naprakész tájékozottságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a hivatkozott irodalomjegyzékben kettő 2005-ös jelzésű publikációt is föl tudott venni.

S végezetül még valami egyedülálló e könyvben. Nem találkoztam még szerzővel, pláne nagy tudású professzorral nem, aki (voltaképpen diákjainak szánt) munkája vége felé ilyen mondatokat írt volna le: „kérem minden olvasótól, az általuk észlelt hibákra és jobbítási javaslatokra hívják fel figyelmemet! A következtelenségeket, a hiányzó apró adatokat, a félreérthető vagy érthetetlen mondatokat jelöljék meg! Ha az irodalmi hivatkozásban valamit nem pontosan írtam, ha esetleg nem említettem fontos, hozzáférhető további munkákat – kérem, közölgék velem! Ez a munka ugyanis praktikus célból, a tanulás elősegítésére született. Várom a (remélhetőleg nem csak bíráló) megjegyzéseket. Tanuljunk együtt!” Voigt nemcsak tanít, de nevel is. Fenti mondataival, személyes példájával szerénységre és a szerzett tudással való soha meg nem elégedettségre...

Liszka József

É. Kiss Katalin: Anyanyelvünk állapotáról. Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 189 p.

Anyanyelvünk állapotáról címmel jelentetett meg tavaly az Osiris Kiadó egy több szempontból is figyelemre méltó könyvecskét. A szakma számára elsősorban is a szerző személye a meglepő: a cím alapján valamilyen nyelvművelőnk újabb munkájára gondolhatnánk – hiszen a nyelv „állapotáról” való gondolkodás, a nyelv „állapotának” értékelése a nyelvművelés tipikus tereuma –, a szerző viszont a generatív nyelvészeti irányzat vezető képviselője, akitől személy szerint én ilyen jellegű áttekintést nem vártam volna. A másik figyelemre méltó tény a téma kidolgozása – tartalmilag, mélységében, de főleg módszertanilag, amely a vizsgált jelenségek többszempontú, átfogó elemzésében nyilvánul meg.

A monográfia négy fő fejezetre oszlik: *Nyelvben él a nemzet; Romlik-e a magyar nyelv?; Fennmarad-e a magyar nyelv?; Teendők.* A címek is mutatják, hogy É. Kiss Katalin legújabb könyve valójában több, mint amire a cím utal: nem csak a magyar nyelv jelenlegi állapotának feltérképezésére vállalkozik benne, hanem kitekint a jövőre is, az utolsó fejezetben egyfajta nyelvstratégiát vázol föl. Számomra leginkább a második fejezet (*Romlik-e a magyar nyelv?*) tűnik a leginkább kidolgozottnak. Ebben a szerző számba veszi azokat a jelenleg is folyamatban levő mondattani, alaktani, hangtani, lexikális és pragmatikai változásokat, amelyek a nyelvművelés érdeklődését is felkeltették, és amelyeket olykor nyelvromlásként is szoktak értékelni. A szerző álláspontja e tekintetben egyértelmű: már a fejezet bevezetőjében (*Változás vagy romlás*) leszögezi: „Az emberi nyelvek lényegi tulajdonsága a változás” (12. p.), továbbá pedig ezt írja: „A nyelvi változás csak a mindenkori norma szempontjából értelmezhető romlásként. Az egymást követő generációk grammatikáinak eltérései önmagukban nem tekinthetők romlásnak” (15. p.). Az egyes további alfejezetek ennek a tételnek kifejtését tartalmazzák. A mondattani változások körében a szerző az alábbi kérdéseket tárgyalja: az -e kérdőszócska helye, a természetesen/valószínűleg/nyilvánvalóan, hogy szerkezet, a „szükségtelen” igeekötők,

az *el nem választható* : *nem elválasztható* változó, az állítmányi szerepű határozói ige-név használata, a tárgy-as-tárgyatlan igeragozás, a birtokos szerkezetben belüli egyeztetés, a vonatkozó névmások használata, a személyes és a mutató névmások váltakozása; az elemzett alaktani változások a következők: az ikés igeragozás helyzete, az ún. suksükölés, szukszükölés és nákozás, a birtokos személyjelek alakja. Az elemzések legfőbb erénye a vizsgált jelenségek komplex megközelítése: a szinkron és a diakron (olykor a szociolingvisztikai) szemlélet és magyarázat összekapcsolása. Ez a módszer két szempontból is célravezető. Egyes jelenségek kapcsán ugyanis sokszor felbukkan az a nyelvművelői értékelés, hogy újabb keletű (vagy újabban terjedő) jelenségről van szó. A nyelvtörténeti adatok idézésével a szerző meggyőzően cáfolja ezeket a vélekedéseket, rámutatva arra, hogy egy-egy, nyelvművelői szempontból mostanában hibáztatott jelenség évszázadok óta él a magyar nyelvben, legfeljebb csak a beszélt (vagy írott) köznyelvben való megjelenése újdonság. A másik fontos eredménye ennek a többszempontú megközelítésnek az, hogy követhetővé válik maga a változás, illetve megmagyarázhatóvá válnak a normától eltérő változatok. Amint a szerző több helyütt is meggyőzően bizonyítja: a nyelvben zajló lassú változás következtében egyes beszélők más szabályt vonnak el, más szabály szerint hozzák létre a grammatikai alakot, mint amilyen a művelt köznyelvi normára jellemző. Sőt több olyan esetet is bemutat, amikor egyértelmű, hogy a változások következtében „a nyelvhelyességi tanácsok alapjául szolgáló elemzés meghaladottá vált” (16. p.).

A grammatikai változásokról szóló fejezetek lezárásaként a szerző megállapítja: semmi sem utal arra, hogy a magyar nyelv szerkezete romlana. A nyelv változása következtében kialakuló alaktani, mondattani stb. változatok sokszor évszázadokig is egymás mellett élnek, s bár közülük „egyeseket befogad az úgynevezett művelt köznyelv, másokat nem – de nyelvészeti szempontból nem lehet értékbeli különbséget tenni közöttük” (72. p.). A változásokba történő mesterséges beavatkozást esetlegesen veszélyesnek, ugyanakkor nem nagyon kivitelezhető-

nek tartja É. Kiss Katalin. Kiemeli viszont az iskola szerepét: „Az iskola feladata, hogy az otthon, családi körben elsajátított anyanyelvjárás és a művelt köznyelvi norma közötti különbségekre rámutasson, és az anyanyelvjárás mellett – de nem ahelyett – a művelt köznyelvi változatot is megtanítsa a gyerekeknek” (72. p.).

A szerkezeti kérdéseket taglaló fejezetknél rövidebbek és kevesebb jelenségre kiterjedők a szókincs-bővülést és az egyéni nyelvhasználat változását taglaló részek. Az előbbiben főként az idegen szavakról esik szó; ezzel kapcsolatban a szerző saját számtításaira támaszkodva cáfolja azt a tévhitet, hogy a szókincs-bővülés fő forrásaként az idegen nyelvű (főként angol) szavak és kifejezések szolgálnának, az újabb keletkezésű lexikális elemeknek ugyanis csak mintegy negyede idegen eredetű. (Bár igaz, hogy sok esetben gyakori használatú, s az átlagos műveltségű magyarok számára nem érthető, ezért zavaró szavakról, kifejezésekről van szó.) Az egyéni nyelvhasználat változásait bemutató részben a megszólításokkal, a tegezés-magázás életkori sajátosságaival, illetve a személyes, bizalmas stílus térnyerésével foglalkozik a szerző.

Amint fentebb már volt róla szó, a monográfia bevezető fejezetének címe: *Nyelvben él a nemzet*; É. Kiss Katalin a magyar nyelvet többek között a nemzeti egység szimbólumának és megtestesítőjének tartja, s ezt a tényt valóban komolyan is gondolja, hiszen – egyes szerzőktől eltérően – a magyar nyelv állapotát elemezve nem csak néhány mondatban foglalkozik a határon túli magyarság nyelvével: *A magyar nyelv a kétnyelvűségben* című alfejezetben a 90-es évektől folytatott határon túli kétnyelvűségi és szociolingvisztikai kutatások alapján összefoglalja mindazt, ami a kisebbségben élő, a magyar nyelv két nyelvű anyanyelvváltozatát beszélő magyarság nyelvi helyzetéről régióként tudni kell. Sajnos még ma sem ritka az olyan megnyilvánulás (határon innen és túl), amely szerint a határon túli magyarok „nem tudnak jól”, „hibásan beszélnek” magyarul. Mind a magyarországi egy nyelvű magyarok, mind pedig a kisebbségben élő két nyelvű magyarok számára megszívlelendő az, amit (a kontaktusnyelvészeti és szociolingvisztikai kutatáso-

kat folytató nyelvészekhez hasonlóan) a szerző is megállapít: „egy nyelv kontaktus-változatai nem csökkent értékű változatok. A problémák abból fakadnak, hogy a határon túli magyar közösségek magyar nyelvhasználati lehetőségei korlátozottak. E közösségekben a magyar nyelv nem töltheti be valamennyi funkcióját, és a hiányzó funkcióknak megfelelő rétegei, változatai e közösségek tagjainak nyelvhasználatában nem fejlődnek ki” (124. p.).

A magyar nyelv jövőjét tárgyalja a monográfia „törzset” alkotó másik nagy rész (*Fennmarad-e a magyar nyelv?*). Amint a kisebbségben élő kétnyelvű magyarság nyelvét bemutató előző fejezetből is kiderült, a magyar nyelv, a magyar nyelvű beszélőközösségek fennmaradása leginkább a környező államokban kérdéses, nem meglepő tehát, hogy ebben a részben a határon túli magyar közösségek demográfiai adatainak keresztül a népességszám csökkenésére mutat rá a szerző, illetve részletesen foglalkozik a nyelvi és nemzeti asszimilációval, az identitásváltással. Mind a nemzetváltás, mind pedig a nyelvcsere szempontjából kitüntetett szerepe van az iskolának: a többség nyelvéen történő iskolázás (iskoláztatás) erősíti, az anyanyelvű iskola pedig gyengíti az asszimilációs hatásokat. Fontosságuk okán külön fejezetbe kerültek a nyelvi jogok, ezen belül is a környező államokban élő magyarok (és természetesen egyéb kisebbségek) nyelvi jogainak az összefoglalása, illetve a vonatkozó nemzetközi nyelvi jogi dokumentumok bemutatása. A szerző e fejezet végén „tér vissza” Magyarországra: azt vizsgálja, Magyarország uniós tagsága következtében milyen lehetőségei, esélyei vannak a magyar nyelvnek az Európai Unióban, illetve – a többi kis nyelvhez hasonlóan – milyen veszélyekkel kell szembenéznie.

Bár a szerző által használt fogalmi és terminológiai keret eltérő, az ismertetett munka alapján véve nyelvtervezési kérdéseket tárgyal, ezt a záró fejezet (*Teendők*) tartalma is megerősíti: *A nyelvi korpuszsal kapcsolatos teendők* című alfejezet korpusztervezési irányultságú, a *Nyelvstratégiai feladatok* című pedig alapján véve státusztervezési kérdéseket érint. Az elsőként említett alfejezetben É. Kiss Katalin a *Romlik-e a magyar nyelv?* fejezetben felvetett gondolatokat fog-

lalja össze újra, ebből eredően (s az alcímek alapján ítélve) csak a szókincs területén látja szükségésnek a nyelvi fejlődésbe történő külső beavatkozást: „Minthogy a kölcsönszavak megtanulása jobban megterheli a memóriát, mint az ismert elemekből felépülő belső keletkezésű szavaké, támogatni kell a szómagyarítási törekvéseket”. A magyar nyelv jövője szempontjából kiemelt fontosságú a szerző által is szorgalmazott szaknyelvfelesztés és -egységesítés (különös tekintettel a határon túli régiókban megfigyelhető különfejlődésre), valamint a magyar nyelvű felsőfokú oktatás és tudományos szakirodalom fenntartása és fejlesztése. Ez utóbbi a magyar nyelv pozícióinak Magyarország határain belüli megtartásához járul hozzá; a következő alfejezetben (*Nyelvstratégiai feladatok*) viszont elsősorban már a határon túli magyar beszélőközösségek magyar anyanyelvének megőrzését célzó feladatok fogalmazódnak meg. Eszerint a szerző fontosnak tartja a kisebbségi nyelvi jogok következetes elismerését és megtartását, a magyar nyelv presztízsének és gyakorlati hasznának az erősítését, a magyar nyelvhasználat színtereinek a bővítését – és figyelembe véve a magyar nyelvnek az Európai Unió belüli kisebbségi helyzetét – az európai uniós nyelvek egyenjogúsága melletti tevőleges kiállást.

Az *Anyanyelvünk állapotáról* című monográfia az Oktatási Minisztérium támogatásával jelent meg, s ez nem meglepő: a tárgyalt munka elsősorban is a felsőfokú oktatásban, kisebb mértékben a középiskolákban használható kiváló segédkönyvként. A generatív alapú leírásokat gyakran éri az a kritika, hogy a kívülállók (akár nyelvészek) számára nehezen érthetők. Nos, É. Kiss Katalin könyve igencsak rácafol ezekre a véleményekre: a vizsgálatba bevont nyelvi jelenségek elemzése jól követhető és terminológiailag érthető (akár mélyebb nyelvészeti ismeretek nélkül is), a komplex megközelítés lehetővé teszi, hogy a diákok összekapcsolják például a nyelvtörténetben és a leíró nyelvtanban tanult ismereteiket. Az impozáns szakirodalmi jegyzék révén pedig az érdeklődők egy-egy kérdés, probléma mélyebb tanulmányozásához kapnak segítséget.

Von Minderheiten zu Volksgruppen. 20 Jahre Wiener Arbeitsgemeinschaft. Redigiert von Heinz Tichy–Ernő Deák–Richard Basler. Wien, 2004, 221 p. /Integratio, 22./

A kötet a Nemzetiségi Ügyek Bécsi Munkaközössége elnevezésű csoportosulás húszéves, 1983–2003 közötti tevékenységét foglalja össze. Ezt a csoportosulást 1983-ban az Ausztriában, elsősorban Bécsben és környékén élő nemzetiségek képviselői hozták létre, a kisebbségi léttel összefüggő problémáik elméleti megvitatására és a gyakorlati intézkedések javaslatainak kidolgozására. Tevékenységében kezdetektől részt vesznek a csehek, szlovákok, szlovének, burgenlandi horvátok és a magyarok képviselői. Később csatlakoztak a romák és a bécsi lengyelek is. A szervezet képviseli a népcsoportok közös érdekeit, oly módon, hogy szem előtt tartja az egyes csoportok sajátosságait és nemzetiségi specifikumait. Két évtizedes tevékenysége során a szervezet különböző formában lépett a nyilvánosság elé. Szimpóziumokat és vitákat rendezett, valamint szakmai előadásokat tartott ahol a nemzetiségek problémáit tárgyalták meg. Ezek közül igen lényegesnek bizonyultak a népszámlálások körül kialakult problémák. Tudjuk, hogy az osztrák népszámlások összeíró ívében nem szerepel sem a nemzetiségre, sem az anyanyelvre vonatkozó kérdés. Csupán a használt nyelv (*Umgangssprache*) adatai alapján lehet a nemzetiségi hovatartozást a hivatalos népszámlálási statisztikákból kiolvasni. Az egyes népcsoportok ezért minden népszámlálás előtt széleskörű felvilágosító tevékenységet folytatnak, amelyben felhívják a figyelmet a használt nyelvre vonatkozó rubrika pontos kitöltésére. Az ausztriai kisebbségek, másik fontos kérdése az általános iskolai nyelvoktatás. Pontosabban a kisebbség nyelvének az oktatása az általános iskolákban. Ausztriában ugyanis nincsenek a kisebbségek nyelvén oktató iskolák. A nemzetiségek lakta területeken viszont lehetséges a hivatalos óraszámok közé beiktatni az adott kisebbség nyelvének oktatását mint idegen nyelvet. Ez a gyakorlat az egyes nemzetiségeknél különbözik. A karintiai szlovének, akik egyébként igen markáns és öntu-

datos nemzetiségi érdekképviseléssel rendelkeznek, elutasítják az anyanyelven történő oktatást mondván, hogy hátrányba kerülne a gyermekek, ha nem sajátítanák el tökéletesen a német nyelvet. Így mára „elérték azt”, hogy a fiatalok már alig beszélnek a szlovén nyelvet és drámaian megcsappant a szlovén nyelvet mint használt nyelvet feltüntetett kisebbségek száma. Ami a magyar nyelv oktatását illeti, Felsőőrben (Oberwart) van részben magyar nyelven oktató gimnázium, ahol az irodalmat és a történelmet magyar nyelven oktatják.

A kötet összeállítóinak bevezetője után Erhard Busek, volt kancellárhelyettes, aki jelenleg az osztrák kormány különbiztosaként a stabilizációs paktum Dél- és Kelet-Európa országait érintő ügyeket koordinálja, írt rövid köszöntőt a kötethez. Hangsúlyozta, hogy a különböző népek és nyelvek Európájában, ahol az emberek egy országon belül is különböző nyelveket beszélnek, nagyon fontos egymás pontos megismerése és az ilyen ismeretek közvetítése. S ezen a téren a Nemzetiségi Ügyek Bécsi Munkaközössége az elmúlt húsz évben határozottan sokat tett, amelyet szívélyesen meg kell köszönni.

A jól áttekinthető kötet tartalmát az összeállítók három részre osztották. Az első rész a munkaközösség történetével foglalkozik. A második az ausztriai népcsoportokat mutatja be, a harmadik pedig tanulmányokat közöl a nyelvi jogok és az identitás kérdéseiről.

Az első részben négy írást találunk. A munkaközösség keletkezését és tevékenységét mutatja be az első írás, mely Deák Ernő és Heinz Tichy tollából származik. A szerzők visszatekintenek a kezdetekre, egy 1979-ben megjelent kötetre, amely bemutatja az ausztriai népcsoportokat. Ezt követően az 1983-as megalakulás körülményeit elemzik. Mindenekelőtt a népcsoportok összefogását tartották fontosnak, majd egymás problémáinak megismerését és megértését igyekeztek elérni. Így közösen tudtak fellépni a kisebbségi jogok elismertetése terén a kormányzati szervek partnereként. A beszámoló ezután évről-évre sorba áttekinti az egyes összejövetelek témáit és a munkaközösség életének egyes problémáit. Ez az áttekintés a végén közölt összefoglalóval szin-

te plasztikus képet nyújt az ausztriai népcsoportok szervezett tevékenységéről, és magáról a munkaközösségről is, amely keretet biztosított a népcsoportokat összefogó közös fellépéshez. A közös munkáról és a munkaközösség vezetőinek megválasztásáról számol be szinte jegyzőkönyvszerű hűséggel Gerlinde Stern-Pauer *Húsz év együttműködés a munkaközösségben* című további összefoglaló írásban. Ezt a részt két rövid megemlékező írás zárja a munkaközösség két már elhunyt vezetőjéről, a burgenlandi horvát Demeter Karallról és a bécsi cseh népcsoport hosszú éveken át köztiszteletnek örvendő vezetőjéről Karl V. Matalról. Mindketten a kezdetektől fogva tevékenyen részt vettek a munkaközösség munkájában.

A kötet legterjedelmesebb része a második rész vagy fejezet, amely összesen kilenc írást tartalmaz és hét ausztriai, főleg bécsi népcsoportot mutat be. Elsőként a Bécsben élő horvátok bemutatására kerül sor. Az 1991-es népszámlálás Bécsben 6400 olyan osztrák állampolgárt mutatott ki, akik használt nyelvként a horvátot jelölték meg. Burgenlandban pedig további 19 000 ilyen személy lakott. Tíz év múlva, 2001-ben, a népszámlálás Bécsben már 15 018, egész Ausztriában pedig összesen 45 194 horvát ajkú lakost mutat ki. Ez a növekedés, főleg Bécsben annak tudható be, hogy az osztrák kormány 1992-ben a horvát népcsoporthoz tartozóknak ismerte el a bécsi horvátokat. Továbbá ekkor alakult meg a horvátok kulturális egyesülete, amely a nemzeti identitás megőrzésében igen nagy jelentőséggel bír. A következő népcsoport a roma és sinti lakosság, amely nyelvileg tarka képet mutat. Az 1991-es népszámlálás során mindössze 95 személy jelölte meg a roma nyelvek valamelyikét mint használt nyelvet. Ezért az ausztriai romák létszámára vonatkozólag csak becslést számokra lehet támaszkodni. Magának a beszámoló összeállítójának becslése is igen tág keretek között mozog, 10 000 és 40 000 közé teszi a főleg Burgenlandban élő roma lakosság létszámát. Az osztrák kormány a romákat is csak 1992-ben ismerte el hivatalosan népcsoportként. Az Ausztriában élő szlovákok szintén 1992-ben kapták meg a hivatalos népcsoport státuszt. A beszámoló készítője, Vladimír Mlynar azonban

megjegyzi, hogy az igazi elismerésük azonban csak Csehszlovákia szétválása után, 1993-ban kezdett kibontakozni. A 2001-es népszámlálás mindössze 1800 szlovák nyelvet használó személyt mutatott ki. A becslések szerint azonban mintegy 20 000-re tehető a szlovákok száma Ausztriában. A szlovén kisebbség Ausztriában elsősorban az ország déli részén, Karintiában él, a Szlovéniához közel eső területeken. Mintegy 15 000-re tehető a számuk, ebből Bécsben 3-4 ezer él. A népcsoport vezetői szerint azonban 30 000 szlovén származású lakossal kell számolni. A szervezetségük messze felülmúlja a többi ausztriai népcsoport szervezetségi szintjét. A tartomány politikai életében is részt vesznek. Identitástudatuk igen erős, de a szlovén nyelvet már egyre kevesebben beszélik. Ausztriában sajátos helyzet van kialakulóban ezen a téren. Richard Basler az ismertetett kötet összeállítója készítette a beszámolót a ausztriai cseh népcsoport helyzetéről. A csehek jelenlétének Bécsben és Ausztriában gazdag történelmi hagyományai vannak, melyek a Habsburg Birodalom 16. századi történetéig nyúlnak vissza. Erről ad rövid áttekintést a szerző. Felsorolja továbbá azt a 19 különféle egyesületet, amelyeket a bécsi, illetve ausztriai csehek működtetnek napjainkban is. Némelyikük még a 19. században alakult. A 2001-es népszámlálás szerint Bécsben 7769, egész Ausztriában pedig 17 742 személy jelölte meg a cseh nyelvet általa használt nyelvként. Külön beszámoló ismerteti a cseh iskolaügy fejlődését és mai helyzetét. Bécsben 1918 után alakultak cseh nyelvű oktatási intézmények. Ebből egy a mai napig létezik, mely az óvodától az érettségig biztosítja az oktatást és nevelést. Az oktatás nyelve a cseh, a szlovák és a német, de az intézmény rugalmasan alkalmazkodik az igényekhez és szükség szerint bevezeti az angol, francia és más nyelvű oktatást is. A 2003/2004-es iskolaévben az intézményt 333 gyermek látogatta. A magyar kisebbség helyzetéről szóló beszámolót Deák Ernő készítette. Részletesen elemzi a magyar ajkú lakosság számának változásait a 20. század második felében. Ezek szerint 1981-ben 15 875, 1991-ben 33 459, 2001-ben pedig már 40 583 személy jelölte meg a magyar nyelvet használt nyelvként Ausztriá-

ban. Ez az emelkedés többek között a magyarországi rendszerváltozásnak, ill. annak tudható be, hogy az osztrák kormány 1992-ben a népcsoport státuszba sorolta az 1956-os és az az után menekülteket is. A magyar nyelvoktatás kérdéseit egy külön írásban Dujmovics Dénes ismerteti. A Bécsi Magyar Iskola immár a harmadik generációs gyermekeknek oktatja a magyar nyelvet hétvégeken 2-3 órában. Bécsben ennek az igénye 15-20 család esetében van meg. Ezek kísérik meg gyermekeiknek megtanítani a szülőket, illetve a nagyszülőket nyelvét. Deák Ernő a beszámolójában azonban rámutat, hogy a harmadik generációnál a nyelv és a magyar identitás megtartása már gyakran nem sikerül. A kötet második részének utolsó beszámolója az Ausztriában élő lengyelek helyzetét ismerteti. Hosszabban elemzi a történelmi hagyományokat. Elsősorban azt az eseményt, amikor 1683-ban a törökök által ostromlott Bécsset Sobieski János lengyel király seregei szabadították fel. A lengyelek számáról a beszámoló szerzője azonban csak becslést közöl. Ezek szerint kb. 50 000-re tehető az Ausztriában élő lengyelek száma, ennek 90%-a Bécsben él.

Az ismertetett kötet harmadik részét tanulmányok töltik ki. Az elsőt Johann Landstätter tollából olvashatjuk *A használt nyelv fogalma a népszámlálásban* címmel. Ebben áttekintést nyújt a fogalom múltbeli és nemzetközi használatáról. Ausztriában 1951-től használják ezt a fogalmat, illetve kérdést a népszámlálásoknál. Ezzel a 19. században bevezetett tradíciót folytatták. Ugyanis 1880–1910 között az összeírásoknál már rendszeresen megtalálható volt a használt nyelv (Umgangssprache) fogalma mint kérdés. A tanulmány kitér néhány európai országban ezen a téren bevezetett gyakorlatra. Számos helyen az anyanyelvre kérdeznek rá. De például Svájcban úgy szól a kérdés, hogy jelölje meg azt a nyelvet, amelyet saját megítélése szerint a legjobban bír. A szerző ismerteti a kérdésfeltevés különböző változatait. Végül statisztikák és grafikonok bemutatásával illusztrálja a kérdésre adott válaszokat az ausztriai népszámlálásoknál. A második tanulmányt Heinz Tichy készítette *A nemzetiségi jogok jelenlegi fejlődése Európában* címmel. Két alapvető nemzet-

közi egyezményt tekint át, a kisebbségi jogokról szóló keretegyezményt, valamint az európai nyelvi chartát. Ezek ismert dokumentumok. A szerző elemzése a gyakorlati megvalósulásuk lehetőségeit és nehézségeit elemzi. Egyben rámutat a kiegészítésre szoruló részletekre is. A fejezet és egyben a kötet utolsó írása Cserján Károly, Bécsben élő szociológus tollából származik, aki 60 mélyinterjú alapján próbálta az ausztriai magyarok identitástudatának állapotát felmérni. A tanulmány címe *Az identitás komponensei az ausztriai magyaroknál*. Rendkívül érdekes és tanulságos elemzésben ismerteti a feltett kérdéseket, az arra kapott válaszokat pedig összefoglaló elemzésben adja közre.

Megállapítható, hogy az ismertetett kötet igen tanulságos és hasznos információkat tartalmaz az ausztriai kisebbségek helyzetéről. Számos vonatkozásban túl is lép az ország keretein és az európai kisebbségi jogok és gyakorlat kérdéseit is felveti, amelyek érintik a szlovákiai kisebbségeket is. A kötet végén a szerzőkről találhatunk adatokat, majd néhány fontosabb rendezvényről készült fénykép is illusztrálja a munkaközösség tevékenységét.

Varga Sándor

Fodor István: A világ nyelvei és nyelvcsaládjai. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2004, 315. p.

2004-ben a Tinta Könyvkiadó komoly feladatra vállalkozott. Nem kisebb célt tűzött ki, mint megjelentetni egy olyan nagy sikerű kézikönyv változatát, amelyet öt évvel korábban az Akadémiai Könyvkiadó már megjelentetett. Természetesen a Tinta Könyvkiadó által kiadott könyv célja nem az volt, hogy konkurráljon az 1999-ben megjelent könyvvel (amit a két könyv méretét nézve nem is tudna), hanem, hogy a világ nyelveiről szóló legfontosabb információkat összegezze egy kevésbé szakmai célcsoport számára. A két könyv így nemcsak méretében, hanem célközösségében is különbözik egymástól: az Akadémiai Könyvkiadó könyve lexikon, s célközönségének leginkább a nyelvészeket tekinti, a Tinta Könyvkiadó gondozta könyv pedig inkább te-

kinthető kézikönyvnek, amely egy szélesebb, a nyelvek iránt érdeklődő közönségnek szól. Bár a szerző és a cím azonos, a könyv mégis mást kínál, mint elődje. Annak ellenére, hogy alapvetően elődjére támaszkodik, adattárát, elrendezését és méretét tekintve mégis különbözik tőle. Ahogy a szerző írja, az utóbbi kiadvány „enciklopédikus jellegű, vagyis anyagát témakörök, jelen esetben nyelvcsaládok, nyelvcsoportok szerint mutatja be” (9. p.), míg az Akadémiai Könyvkiadó könyvének rendszerező elve a betűrendbe sorolás (ez a rész 746 nyelv részletes leírását tartalmazza), addig a Tinta Könyvkiadó könyve nyelvcsaládok szerint veszi az egyes nyelveket. Végezetül pedig, a Tinta Könyvkiadónál megjelent könyv 320 oldalon, míg az Akadémiai Könyvkiadónál megjelent könyv 1716 oldalon mutatja be a világ nyelveit.

Bár közhelyszerűen hangzik, mégis igaz, hogy egy könyv nagysága (ha úgy tetszik vastagsága) befolyásolja, hogy a benne lévő írássok milyen mélységig dolgozhatják fel a témát. Így van ez jelen esetben is, amit a szerző a könyv bevezetőjében le is ír. Ahogy írja, a könyv kis mérete két irányban hatott az egyes nyelvek leírására. Helyszűke miatt ezért Fodor egyrészt főleg a magyar nyelvhez és kultúrához közelebb álló nyelvcsaládokat (uráli, altáji, illetve indogermán) taglalja – s például az amerikai nyelvekkel mostohábban bánik, bár a könyv végén, számomra érthetetlen okokból, két színes térképlapot csatol róluk –, másrészt a nyelvek leírásakor is csupán a legalapvetőbb információkat tárja az olvasóközönség elé. Ez az oka annak, hogy például az indogermán nyelvcsalád legnagyobb és egyben legelterjedtebb nyelveinek bemutatása sem lépi túl a két oldalt.

Szerkezetileg a könyv három, egymástól elkülönülő részre osztható. Ez a felosztás a könyvben explicit módon – címek formájában, számozásban stb. – nem jelenik meg, viszont az egyes részek elkülönülése a szövegek jellegéből adódóan nyilvánvaló (tanulmányoszerű folyó szöveg, enciklopédikus jellegű címszavak, felsorolás). Az első rész az olvasóhoz szól, általános információkat szolgáltat egyrészt a könyvről, másrészt a nyelvekről, azok felosztásáról, nyelvcsaládokról. A második, s egyben legnagyobb, a könyv gerincét alkotó részben nyelvekre bontva mu-

tatja be az egyes nyelvcsaládokat. Harmadik, s egyben záró résznek tekinthető a nyelvek ismertetése után következő rész. Ez egy listát tartalmaz, amelyből megtudhatjuk, hogy a világ egyes államaiban milyen nyelvet, nyelveket beszélnek, illetve, hogy a felsorolt országoknak mi a hivatalos nyelve (mik a hivatalos nyelvei). A könyv befejező része tartalmazza még a legismertebb írásrendszerek kialakulásának táblázatát, a ma használatos legelterjedtebb írásrendszerek betűinek bemutatását, illetve színes térképlapokat a világ nyelveinek ábrázolásával (pontosabban a világ főbb nyelvcsaládjainak, Európa nyelveinek, valamint Észak- és Dél-Amerika indián nyelveinek ábrázolásával). Természetesen ugyanitt még egy betűrendbe szedett, oldalszámra utaló mutatót is találhatunk a könyvben található nyelvekről.

Miután dióhéjban elmondtam, miről szól e könyv, megpróbálok részletetekbe menően is bemutatni, mi az, amit az olvasónak nyújt. A *nyelvek rokonsága* című fejezetben a szerző szól a nyelvek osztályozásának típusairól, a genetikai rokonságot mutató nyelvcsaládokról, a szerkezetbeli hasonlóságot mutató nyelvtípusokról és az areális kapcsolatban álló „nyelvi szövetségekről”. A szerző a nyelvcsaládokról írtakban mindössze a nyelvek és nyelvjárások közti különbségeket, a nyelvek és nyelvjárások elhatárolásának nehézségeit taglalja. A nyelvtipológiával foglalkozó részben a világ nyelveinek fő típusait sorolja fel a szerző, miközben érintőlegesen jellemzi az egyes típusok legfontosabb tulajdonságait is (azt, hogy a nyelvek milyen tulajdonságok alapján sorolhatók az egyes nyelvtípusokba). Míg a nyelvcsaládokról és nyelvtípusokról bővebben ír, addig – sajnos – az areális nyelvrokonságot csupán érinti a szerző, a tudnivalókat mindössze két rövid bekezdésben foglalja össze, így akarva-akaratlan mintegy lekicsinyíti az areális nyelvtipológia jelentőségét. Pozitívumként említtem meg azonban, hogy a könyv terjedelméhez viszonyítva sok nyelvi adatot tartalmaz. Ezek leírását a szerző kétféleképpen oldja meg: a latin betűs nyelvek példáiiban az illető nyelv helyesírását használja (sajnos nem minden hiába nélkül), a nem latin betűs példákat pedig a magyar kiejtésnek megfelelően írja át (transzliteráció). Sajnos a fontos ismeretek

mellett a bevezető rész (is) több hibát is tartalmaz (pl. „zena” [18. p.], „Nyelvünkben van egy (ç jellel jelölt) hang, amely csak a g előtt fordul elő” [22. p.]). Egészében véve viszont a fejezet sok értékes alapinformációt közöl az említett témákról, mindezt természetesen a könyv terjedelmi korlátaihoz mérten.

A bevezető tanulmány után a szerző nyelvcsaládokba csoportosítva veszi számon az egyes nyelveket. Ennek előnye, hogy az olvasó a nyelvcsaládok rendszerébe helyezve olvashat a kívánt nyelvről, illetve a rendszerzésnek ez az elve lehetőséget nyújt a rokon nyelvekkel történő összehasonlításra is. Ez az Akadémiai Könyvkiadó könyvében nehezebb, mivel ott a rendszerbe sorolás alapja az ábécé. Minden egyes nyelvcsalád és egyes ágainak tárgyalása előtt a szerző rövid összefoglalót közöl a nyelvcsalád legfontosabb jellemzőiről. Ezekben a rövid összefoglalókban a szerző lehetőség szerint ír a nyelvcsalád és az azt alkotó nyelvek nevének etimológiájáról, megadja a nyelvek önelnevezését (pontosabban, hogy hogyan nevezik saját nyelvüket az anyanyelvi beszélők: a szláv nyelvek esetében egy-két kivétellel hibásan), a nyelvcsaládot alkotó nyelveket beszélők földrajzi elterjedését, a nyelveket beszélők számát, illetve gyakran (főleg a nem európai nyelvek esetében) a nyelvet beszélők antropológiai típusát és vallását. Mindezt nemcsak az olyan, nagy nyelvcsaládok esetében teszi meg, mint az uráli, altáji vagy az indoeurópai, hanem – magától értetődően – az olyan kevésbé elterjedt és ismert nyelvcsaládoknál is, mint például az afrikai bantu, pápuai vagy a szudáni nyelvcsalád. Annak ellenére, hogy nem vaskos lexikont tartok a kezemben, figyelemre méltónak tartom, hogy több mint félszáz nyelv ilyen-olyan leírását tartalmazza. A nyelvek között nemcsak a ma élőket tárgyalja, hanem kitér a már kihalt (pl. etruszk, sumer, elámi) és a mesterséges (pl. eszperantó, volapük, ido) nyelvekre is.

A nyelvek rendszerében elsőként az uráli nyelvcsaláddal foglalkozik, „noha más nyelvcsaládok, elsősorban az indogermán, sokkal több nyelvet foglalnak magukban sokszorosán több beszélővel” (25. p.). Az uráli nyelvcsaládot sorban az indoeurópai (indogermán) nyelvcsalád követi. A nyelvcsaládok be-

mutatásában az európai nyelvek után az ázsiaiak következnek: a hámi-sémi nyelvektől indulva a kaukázusi nyelveken és a kínaitibeti nyelveken keresztül eljutunk az ausztróázsiai nyelvtörzsig. A sort az Ausztrália területén és az óceániai szigetvilágban beszélt nyelvek, az amerikai indián nyelvek folytatják, s a nyelvcsaládok sorát végül Afrika nyelvei zárják.

Fodor István nemcsak az egymással rokonságban élő nyelveket tárgyalja. A több száz, nyelvcsaládban élő nyelv mellett a szerző az elszigetelt, rokontalan nyelveknek is figyelmet szentel (ez a felosztás is erősíti a genetikai alapon történő csoportosítást). Érdekesnek találok a szerző által használt „rokontalan nyelv” kifejezést, mivel a nyelvészet jelenlegi állapota szerint rokontalan nyelvek nincsenek, csak olyan nyelvek, amelyeknek még nem ismerjük a genetikai rokonságát. A szerző valószínűleg csupán az egyszerűség kedvéért fogalmazott így, viszont akkor a bevezetőben tisztázni kellett volna ezt a terminológiai kérdést. A genetikailag rokontalan nyelveket két csoportra, élő elszigetelt (pl. baszk, japán) és kihalt rokontalan (pl. etruszk, sumer) nyelvekre osztja. Ezek egy része ma már kevésbé ismert nyelv (pl. ainu, Húsvét-szigetek nyelve, meroéi nyelv), s mint ilyenekről, már valóban kevés dolgot közöl. A rokontalan nyelvek között leginkább a nagy nyelveket, mint a japánt, koreait és baszkot tárgyalja. A szerző ebben a fejezetben azokat a nyelveket ismerteti, „amelyeket ez idő szerint nem soroltak be egy nyelvcsaládba vagy nyelvek csoportjába sem” (246. p.) Bár a fejezetben tárgyalt nyelvek a tudomány mai álláspontja szerint nem rendelkeznek egyértelműen bizonyítható nyelvrokonsággal, mégis több elmélet foglalkozott egyik-másik rokonításával. A fejezet olvasásakor megismerhetjük ezen elméletek némelyikét, s azokat a nyelveket, amelyekkel a tárgyalt nyelveket rokonítani próbálták.

A könyv mellett, hogy számos értékes (és nem utolsó sorban érdekes) tudnivalót közöl a világ nyelveiről, minden nagyobb fejezet előtt kis átfogó részt tartalmaz az éppen tárgyalt témakörből. Bár csak valamivel több, mint egy oldalas, mégis sok információt tartalmaz a *Pidgin és kreol nyelvek* című fejezet bevezető része. A pidgin nyelvek

rendszerében a szerző a közép- és dél-amerikai, óceániai, illetve afrikai kreol nyelvekkel foglalkozik.

Egy olyan könyv, amelyik a világ nyelveit mutatja be, nem kerülheti meg, hogy ne foglalkozzon a mesterséges nyelvek kérdésével. Fodor István könyvében a *Mesterséges nyelvek, műnyelvek* című fejezetben bemutatja azok kialakulásának lehetséges okait, a megalkotásuknak alapfilozófiáját. Mindemellert megtudhatjuk azt is, hogy magyar nyelvterületen eddig milyen kísérletek történtek mesterséges nyelvek kialakítására. A fejezet három nyelvet tárgyal: volapük, ido és eszperantó. A három mesterséges nyelv közül legrészletesebben az eszperantót tárgyalja, s az előző két nyelvről szóló információkat mindössze pár sorban összegzi. Bár a mesterséges nyelvek közül jelenleg valószínűleg az eszperantó a legelterjedtebb, sajnálatos, hogy a szerző a többi mesterséges nyelvet az eszperantóhoz képest aránytalanul szűken tárgyalja. A szerző, bár megemlíti a romanid nevű mesterséges nyelvet is, azt mondja, hogy „az eddig kidogozott tervezetek közül három a gyakorlatba is átültetett nyelv ismeretes: az eszperantó, az ido, a volapük” (260. p.). Az emberi kommunikáció céljából alkotott mesterséges nyelvek (ti. mesterséges nyelvek a számítógépekkel való kommunikáció nyelvei is) közül bizonyosan több, a gyakorlatban is elterjedt nyelv is használatos – gondoljunk csak a jelbeszédre, a Basic Englishre, vagy az újabban divatos tünde, illetve hobbit mesterséges nyelvekre –, így az előbb idézett mondat nem fogadható el tudományos érvelésnek. Úgy vélem, a mesterséges nyelvek kérdése fontos ismeretanyag, s mint ilyet, jóval körültekintőbben, bővebben kellett volna tárgyalni (hiszen ahogy a szerző a könyv hátlapján írja, „Jelen kötetet a széles nagyközönség kezébe szántuk, de bevezető nyelvészeti stúdiumoknak is hasznos segédkönyve lehet”). Ha a mesterséges nyelvek tárgyalására már nem jutott elegendő hely, akkor talán ésszerűbb megoldás lett volna ezt a fejezetet kihagyni, s csak a természetes nyelvekre szorítkozni.

A könyv harmadik része az előzőektől eltérően felsorolás, illetve táblázatok formájában közöl információkat a világ államaiban

beszélt nyelvekről, valamint a legelterjedtebb írásrendszerekről. Az *Országok és nyelvek* című fejezetben mintegy 23 oldalas listát találunk a Föld egyes államairól és az ott használatos hivatalos, illetve nemzeti nyelvekről. Azt sajnos az olvasó nem tudhatja meg, hogy a szerző milyen szempontok alapján válogatta össze az egyes államokat, így az olvasó előtt az sem lehet világos, hogy a felsorolás a Föld összes hivatalos államát tartalmazza-e, vagy a lista csak egy, a szerző által ismert szempontok alapján történt válogatás eredménye. A könyv befejezésésként Čestmir Lokoutka *Vývoj pisma* (sic!) című 1946-ban kiadott könyve alapján áttekintést közöl a legelterjedtebb írásrendszerekről (egyébként a cseh szerző és könyvének címe a *Hasonló témájú lexikonok, enciklopédiák* című fejezetben már helyesen szerepel). Az olvasó ebben a fejezetben egyrészt az egyes írásrendszerek kialakulását, fejlődését ábrázoló genetikus táblázatok, másrészt az egyes írásrendszerek ábécéi között (pl. szanszkrit, örmény, grúz) böngészhet. A könyv záró részében megtalálhatjuk a könyvben található nyelvek névmutatóját, illetve itt szerepelnek – különösebb magyarázatok nélkül – azok a színes térképlapok is, amelyek Észak- és Dél-Amerika indián nyelveinek elhelyezkedését ábrázolják. Színes térképek szerepelnek még a könyv első és hátsó borítójának belső részén is: az előlapon egy világtérképet, a hátlapon egy Európa-térképet találunk. A térképekkel kapcsolatban azonban egy dolgot nem értek: miért éppen a magyar nyelvközösséget kevésbé érintő indián nyelveket ábrázoló térképeket kellett a világ- és Európa-térkép mellé tenni, miért nem lehetett felvenni mondjuk a talán nagyobb érdeklődésre számítható volt Szovjetunió nyelveit, vagy egy részletesebb – akár több térképlapon ábrázolt – Európa-térképet? Így a térképeket illetően felelős érzésem van: mivel *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai* című könyvet olvasom, ezért a világ- és Európa-térkép mellett több részletesebb térképet várnék. Ilyen áron talán nem kellett volna az indián nyelveket ábrázoló térképek, sőt ilyen áron talán egyáltalán kellett volna térképeket tenni a könyvbe.

Végezetül pedig szeretnék egy jó tanácsot adni az olvasónak: a könyvet semmi-

képp se úgy olvassa, hogy a benne található nyelvek mindegyikéről temérdek információt fog szerezni. Ajánlom, lapozgassa a könyvet, ismerkedjen az egyes nyelvcsaládok nyelveivel, és ha úgy gondolja, végezzen kisebb összehasonlításokat.

Pintér Tibor

Számunk szerzői

Gaucsík István (1973)

történész (Vágsellyei Levéltár,
Vágsellye, Szlovákia)

ifj. Hulkó Gábor (1979)

doktorandusz (Masaryk Egyetem,
Brünn, Csehország)

Jarábik Gabriella (1951)

múzeumigazgató (A Szlovákiai Magyar
Kultúra Múzeuma, Pozsony, Szlovákia)

Joó András (1970)

történész (Általános Vállalkozási
Főiskola, Budapest, Magyarország)

L. Juhász Ilona (1960)

könyvtáros–dokumentátor (Fórum
Kisebbségkutató Intézet Etnológiai
Központja, Komárom, Szlovákia)

Lampl Zsuzsanna (1959)

szociológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja, Szlovákia)

Lanstyák István (1959)

nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Liszka József (1956)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Marušiak, Juraj (1970)

történész (SZTA Politikatudományi
Intézet, Pozsony, Szlovákia)

Mészáros András (1949)

filozófus (Comenius Egyetem, Pozsony,
Szlovákia)

Petheő Attila (1976)

tanár (Munka Utcai Alapiskola,
Komárom, Szlovákia)

Pintér Tibor (1979)

nyelvész (Gamma Nyelvi Iroda,
Dunaszerdahely, Szlovákia)

Rabec István (1979)

doktorandusz (ELTE, Budapest,
Magyarország)

Szabómihály Gizella (1956)

nyelvész (Gamma Nyelvi Iroda,
Dunaszerdahely, Szlovákia)

Tóth Endre (1975)

történész (České Budějovice,
Csehország)

Varagya Szilvia (1980)

közigazgatási tanácsnok (Szlovák
Köztársaság Építésügyi és
Régiófejlesztési Minisztériuma,
Pozsony, Szlovákia)

Varga Sándor (1942)

történész (Pozsony, Szlovákia)